

sociologický časopis

4

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Osvojování sociologických zákonů společenského vývoje v praktické činnosti lidí ● Technicko-technologický pokrok a sociální rozvoj dělnické třídy v Sovětském svazu ● Mikrosvět práce ● Sociálno-psychologická klíma pracovního kolektivu — niektoré

teoretické a metodologické otázky ● Existují rezervy v boji se zločinností? ● Vícenásobná a parciální asociace v kontingenčních tabulkách ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 4

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filípcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5, 1. 331, 333

Obsah č. 4/1986

STATI

- Zich F.: Osvojování sociologických zákonů společenského vývoje v praktické činnosti lidí . . .
Gordon L. — Nazimová A. K.: Technicko-technologický pokrok a sociální rozvoj dělnické třídy v Sovětském svazu . . .
Čech V.: Mikrosvět práce . . .
Bubelín J.: Sociálnopsychologická klima pracovního kolektivu — niektoré teoretické a metodologické otázky . . .
Vitek K.: Existují rezervy v boji se zločinností?

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Řehák J. — Řeháková B.: Vícenásobná a parciální asociace v kontingenčních tabulkách . . .

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Mušil L.: Dimenze vnímání práce: výzkum postojů pracovníků na externích montážích . . .
Seifert I.: Svojočná absencia pracovníkov banáského podniku bývajúcich na spoločnej ubytovni — príčiny a súvislosti . . .

RECENZE

- Mišovič J.: Sociológia 1985 . . .
Lesný I.: 27. ročník Demografie . . .
Pavlu D.: M. Matouš, K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase . . .
Charvát F. — Kabátek A.: P. Sak, Sociální vývoj mládeže . . .
Stojan A.: J. Hrabě, Kritika soudobé buržoazní sociologie armády . . .
Hájek M.: A. Burian, K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství . . .
Havlík R.: G. G. Diligenskij a kol., Problémy třídní psychologie v soudobé kapitalistické společnosti . . .

ZPRÁVY A INFORMACE

- Pernica V.: Konference „Teoretické a metodologické aspekty systémového inženýrství“ . . .

Osvojování sociologických¹ zákonů společenského vývoje v praktické činnosti lidí

FRANTIŠEK ZICH

Jednou z mnoha otázek, které před marxistickou sociologií kladé socialistická společnost, je otázka exaktního poznání a výkladu působení obecných zákonů společenského rozvoje v konkrétních podmínkách. Jde o otázku neobyčejně praktickou. Marxistická sociologie vychází z pozic vývojového chápání lidské společnosti. Tím, že marxistická společenská věda odhalila základní zákony a hybné síly, jimiž se tento vývoj uskutečňuje, odpověděla na naléhavé požadavky vědecké explanace společenských událostí a společenské změny. Současně tím poprvé v historii na komplexním vědeckém základě vytvořila předpoklady pro cílevědomý (programový) zásah člověka do vlastního osudu. Skutečnost, že objektivní zákony vývoje lidské společnosti jsou neoddělitelně spojeny a prosazují se jen prostřednictvím činností lidí znamená, že možnost uvědomělého a cílevědomého zásahu do osudu lidstva v souladu s těmito zákony, měli lidé od pradávna. Avšak teprve odhalení těchto zákonů, které představují nezbytné vztahy mezi relevantními částmi společenského univerza, vytvořilo předpoklady k využití této možnosti. Není to však předpoklad jediný. Další důležitou podmínkou osvojení si těchto zákonů je to, že se stanou součástí myšlení a jednání nejprogresivnější síly současných dějin. Teprve v tomto spojení se vytváří rozhodující předpoklad pro cílevědomý vstup vědeckého poznání zákonů společenského vývoje do jeho řízení.

Jde o cílevědomé a uvědomělé využívání zákonů společenského pohybu, které se uskutečňuje v důsledku jejich poznání a zájmu určitého subjektu o jejich využití. Lidé ovšem využívali a dosud využívají mnohé z těchto zákonů, nevědomě, tj. aniž je znají, nebo je mají přesně definovány. Jde vlastně o živelné působení objektivních zákonů, uskutečňované prostřednictvím činností lidí, které umožňuje praktické poznání a formuje běžné, na praktické činnosti založené, vědomí lidí.

Živelné působení a využívání zákonů společenského vývoje v činnosti lidí je typické pro předcházející etapy dějin lidské společnosti. Ke snižování této živelnosti a odstraňování prvků neurčitosti ve společenském jednání dochází však právě na základě rozvoje vědeckého poznání. Proto například v kapitalistických podmínkách nacházíme v jednání lidí a složitých společenských subjektů jak živelnost, tak prvky cílevědomosti a uvědomělosti, pokud jde o využívání poznatých zákonů. Podstata možnosti postupného rozšiřování uvědomělé lidské činnosti na základě osvojení zákonů společenského pohybu spočívá v existenci určitých objektivních podmínek. To znamená, že musí existovat takový sociální subjekt, který má zájem a je schopen využít, popřípadě iniciovat výsledky společenského poznání. „V třídních společnostech jsou takovou silou pokrokové třídy, jejichž zájmy se v určité míře shodují se zájmy společenského pokroku a tyto třídy jsou proto schopny vést za sebou více, nebo méně široké vrstvy lidu“ [Glezermann 1982 : 158]. V soudobé kapi-

(1) Předmětem zájmu sociologie jsou především zákony sociální sféry společenského života. Tyto zákony zde označujeme jako sociologické. Podrobněji viz např. A. K. Uledov [1975] nebo S. Michajlov [1985].

talistické společnosti je vládnoucí třída objektivní překážkou rozvoje vědeckosti společnosti, vědomého využívání zákonů, protože jsou v rozporu s jejími zájmy. V socialistických podmínkách je pokrokovou společenskou silou dělnická třída, která ve spojení s pokrokovou socialistickou inteligencí usiluje — v složitých a vnitřně rozporných procesech společenského řízení — o plné využití dosaženého poznání a zvyšování uvědomělosti a cílevědomosti všech procesů řízení.

Osvojení zákonů vývoje není jednorázovou záležitostí. Jde o složitý proces, který zahrnuje poznání zákonů společenského vývoje, ale také zákonů fungování a struktury, (2) dále jejich pochopení relevantním společenským subjektem, ztotožněním se s ním v rovině myšlení a vlastního zájmu, a konečně jednání v jejich intencích, tj. jejich využití v praktické společenské činnosti lidí.

Není nadbytečné zde připomenout fakt, že proces osvojování zákonů má gnozeologický a sociologický aspekt. Poznání zákonů vývoje a fungování společnosti je neoddělitelně spojeno s jejich uplatněním v jednání lidí, což je současně nástrojem jejich verifikace. Celý proces uplatňování zákonů v jednání lidí je paralelně s tím součástí předmětu zájmu a poznávání společenských věd. Tato souvislost je evidentní a byla mnohokrát ověřena. Přesto je patrně užitečné — s vědomím významu gnozeologického a sociologického aspektu procesů osvojování zákonů vývoje fungování a struktury lidské společnosti — upozornit, že tyto procesy zahrnují ještě další souvislosti věcného charakteru, včetně podmínek jejich průběhu. V dalším se budeme zabývat především gnozeologickými a sociologickými aspekty osvojování společenských zákonů v činnosti lidí.

Gnozeologický aspekt spočívá v nezbytnosti neustálého prohlubování znalostí obecných i specifických zákonů společenského vývoje. Nositelem tohoto procesu je především vědecká sféra, v níž působí profesionálně připravení odborníci, jejichž úkolem je poznání podstatných souvislostí společenského pohybu. Jde o stále hlubší proniknutí do teorie společenského vývoje a poznání toho, jak se uplatňuje v konkrétním jednání systémů a subsystémů společnosti. Tento aspekt je zaměřen na odhalování nových souvislostí, posilování vědeckosti či definování zákonů a podmínek jejich platnosti apod. Je významným předpokladem uvědomělého jednání lidí, a tím i ukazatelem stavu rozvoje společenského vědomí. Gnozeologický přístup musí řešit otázky pojetí zákonů, jejich rozlišení, podmínky definování, fungování, jejich vzájemnou podmíněnost apod. Směřuje k definování zákonů, k formulaci teorie. Jako takový je součástí každé společenské vědy, není výsadou jen toho či onoho přístupu. Jinými slovy, každá společenská věda se touto záležitostí musí zabývat.

Na druhé straně postupy, jimiž se zájem o poznání určité oblasti vyvolává a jimiž jsou výsledky tohoto poznání, tedy zákony, teorie, dílčí závěry apod., využívány (vstupují do vědomí a jednání určitých sociálních skupin apod.), představují problematiku výrazně sociologickou. Tyto jevy jsou součástí předmětu sociologie jako vědy, která usiluje o odhalení zákonitostí, jimiž je dosažené poznání osvojeno, stává se součástí myšlení a vstupuje do jednání lidí. Zdůrazňujeme, že toto rozlišení na gnozeologický a sociologický přístup k procesu osvojování si zákonitostí společenského vývoje je relativní. Sociologie navíc vedle sledování cest, jimiž poznání vstupuje do jednání lidí, dále zkoumá obecné a další specifické oblasti a zákonitosti vývoje společnosti. Její předmět je tedy širší.

(2) K problematice pojetí a klasifikace společenských zákonů, viz Zich [1984].

V souvislosti s požadavky praxe, jež jsou v té či oné podobě v současné době formulovány především v dokumentech strany, pocítujeme v oblasti společenské vědy obecně stále více potřebu zkoumat „mechanismy působení obecných zákonitostí“ společenského vývoje. Požadavek na odhalení „mechanismů“ vzniká nejen v sociologii, ale zejména v ekonomii; dnes je formulován již i ve filozofii a vědeckém komunismu.

Pojem „mechanismus využití společenských zákonů“ však zatím není rovněž dostatečně objasněn. Podle našeho soudu přesto, že navozuje jakousi jedno-
duchou představu mechanických vazeb a souvislosti mezi jevy, je plně oprávněn. Jeho význam spočívá v tom, že umožňuje hlouběji pochopit souvislosti poznanych společenských zákonů, vztahujících se k různým oblastem společenského života a reálným procesům. Má rovněž význam praktický, neboť zdůrazňuje fakt systémovosti společenských procesů a nezbytnost komplexního přístupu v řídicích činnostech. Problematickou mechanismu působení a využívání zákonů společenského vývoje se zabývá často odborná literatura. Naše stanovisko k vymezení pojmu „mechanismus působení společenských zákonů“ vychází z respektování systémového pojetí společenské reality [Zich 1984 : 122].

Proces osvojování zákonů společenského pohybu je neoddělitelně spojen s řešením řady praktických úkolů v poznání mechanismů jejich projevu (zřetězení, křížení, hierarchie apod.). A zde zjišťujeme zaostávání vědecké analýzy za opatřeními decizní sféry.

Praxe řízení socialistického státu, zejména řízení ekonomické oblasti, například usiluje o vědomé nastolení určitých mechanismů, jimiž — v souladu s poznanými obecnými zákonitostmi vývoje a fungování socialistické společnosti — toto řízení uskutečňuje.

Ekonomický mechanismus zprostředkovává dynamiku působení a naplňování základního a dalších ekonomických zákonů příslušné konkrétně historicky určené společnosti. Tento mechanismus se v podmínkách socialismu přeměňuje v nástroj cílevědomého systémového a komplexního působení. Jeho hlavní formou je plánovitost. Zdokonalování tohoto mechanismu spočívá v současné době mimo jiné ve snaze o stanovení vhodných ukazatelů, jež by respektovaly obecné zákony a současně regulovaly ekonomické jednání lidí. Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství z roku 1980 byl například takovým markantním opatřením, jímž řídicí subjekt usiloval o zdokonalení mechanismu působení obecných zákonů. Další rozvoj tohoto mechanismu v současné době plyne z úkolů, které stanovily závěry XVII. sjezdu KSČ. Jde zejména o vědomé využití teoretických, ale i určitých praktických poznatků, tedy o trvalý proces osvojení zákonů společenského vývoje.

Bylo by možno uvést celou řadu příkladů ilustrujících snahu decizních orgánů rozpracovat ve své řídicí práci mechanismy působení obecných zákonů. Je to například vypracování školské a vzdělávací soustavy vycházející z poznané obecné zákonitosti nezbytnosti růstu vzdělanosti a kvalifikace v souvislosti s rozvojem socialistického způsobu výroby a socialistického způsobu života. Jsou to dále příklady z oblasti sociální politiky, rozvoje sociálně politické aktivity lidí apod.

Procesy uvědomělého vytváření mechanismů fungování obecných zákonů společenského vývoje nabývají v praxi zpravidla podobu organizačních a institucionálních opatření. V této souvislosti je ovšem třeba připustit, že ne každá organizační či institucionální forma určitého společenského procesu má zdůvodněný charakter, má optimální podobu. Ne každý „mechanismus“ ve společnosti funguje na vědeckém základě, je mechanismem vystihujícím působení objektivního zákona společenského rozvoje.

Společenská věda zde pak stojí před řadou vážných otázek gnozeologického i meritorně sociologického charakteru. Patří sem především otázka vztahu určité organizační formy instituce a příslušného (příslušných) obecného zákona. Jde o to, zda tato forma skutečně představuje optimální mechanismus působení obecného zákona (zákonů), zda tento mechanismus vystihuje příslušný společenský proces a je touto formou dostatečně vyčerpán a zajištěn, či zda se překrývá s dalšími institucemi atd. S tím souvisí vážná otázka, zda v případě nevyčerpání či neadekvátnosti organizačně institucionálního mechanismu působení obecného zákona vývoje určité oblasti společenského života nevzniká její deformace, popřípadě i otázka, jaké jsou důsledky této deformace. Dále s tím souvisí problém, z jaké příčiny (příčin) dochází k neoptimálnímu vytváření institucionální formy mechanismu působení zákona. Zda to plyne jen z nedostatečného poznání a osvojení si obecného zákona příslušného procesu, či zda příčiny spočívají například v působení jiných paralelních, tj. souladných zákonů, nebo zda zde působí dokonce zákony kontradiktorní. Příčiny mohou být rovněž v subjektivním činiteli procesů, a to v tom případě, kdy se rozcházejí zájmy subjektů vstupujících do procesu. Je zřejmé, že tyto složité otázky vytváření, působení a vývoje mechanismů obecných zákonů společenského vývoje, stejně jako jejich vzájemná skladba a podmíněnost, vyžadují důslednější a systematický rozbor. Ten se neobejde bez uplatnění sociologického přístupu a bez objasnění následujících, dosud nedostatečně rozpracovaných otázek.

Jak přesněji chápat pojem zákon, jak stanovit pravidla jeho definování, včetně podmínek jeho platnosti. Jaký je stav definování obecných sociologických zákonů ve vztahu k potřebám praxe. Co tvoří v současné době funkční obsah sociologické teorie ve vztahu k praxi řízení socialistické společnosti a v neposlední řadě jaký je sociologický mechanismus působení obecných společenských zákonů.

Objasnění těchto náročných otázek představuje určité minimum jako předpoklad pro správné chápání toho, jaké máme v současné době možnosti vstupovat uvědoměle do řízení společnosti. Jestliže si například dostatečně neobjasníme pojem zákona a jeho funkce ve společnosti, překonáme patrně jen obtížně nebezpečí zveličování jeho významu a přeceňování jeho samostatnosti. Je třeba rovněž skoncovat s představou zjednodušující působení obecných zákonů. Proces osvojení si zákonů pro potřeby společenského řízení neprobíhá tak, jako by kdesi v prostoru existovaly objektivní zákony jako osud a jedinou možností člověka by bylo tento osud poznat a podle toho se chovat. Zákony neexistují v abstraktní podobě, jaksi samy o sobě, ale jsou obsaženy ve věcech, ve vztazích, v činnostech a jednání lidí. Proces osvojení zákonů společenského vývoje a fungování je právě proto jak procesem jejich poznání, tak jejich využití v činnosti lidí. Reálné nebezpečí fetišizace zákonů, s nímž se často setkáváme v propagandě, ale i při výuce společenských věd i ve společenskovědním výzkumu, má řadu negativních důsledků v jednání společenských skupin a jednotlivých lidí. Fetišizace může například vést k rezignaci na vlastní aktivitu dosahování určitých cílů, vede k podlehnutí fatalistickým představám o působení zákonů vývoje, nebo k oportunistickému jednání ve smyslu „ono se to vyřeší samo“, nebo „počkejme, až co se ukáže“. Na druhé straně takovýto přístup zpravidla postupně vede k nedůvěře v působení zákonů vůbec, k neschopnosti rozlišovat podstatné od nepodstatného nebo k voluntarismu a subjektivismu.

Pokud jde o problém filozofických východisek řešení otázek poznání působení zákonů vývoje, nechceme zde opakovat známé obecné metodologické prin-

cipy marxistické vědy. (3) Nutně však musíme odpovědět na otázku, která je obsažena v každé úvaze o životě společnosti a na kterou jsme zde v dosavadním textu již fakticky implicitně odpověděli. Je to otázka společenského vývoje. V souladu s marxistickým pojetím přírody a společnosti vycházíme z faktu, že svět se vyvíjí. To znamená, že naše stanovisko ke společnosti respektuje fakt historismu a dialektickomaterialistické podmíněnosti všech společenských jevů. Tím se marxistická sociologie zásadně liší od většiny metodologických doktrín nemarxistické sociologie. Tyto koncepce zpravidla v duchu pozitivistických postulátů odmítají třídně hodnotící přístup, materialistické pojetí společenských procesů a krajní z nich, ahistorismus, odmítá evoluční hledisko. Jsou založeny především na komparativní, strukturně funkcionální či jen formální systémové metodologii. Neusilují o odhalení vývojových zákonů a o poznání úlohy sociálních subjektů společenského vývoje. Jejich snaha je zpravidla zaměřena jen na explanaci určitých reálných sociálních vztahů. Pokud si vědci v této explanaci kladou za cíl osvětlit také příčinný vztah, zaměřují svoji pozornost zpravidla na problém vztahu mezi jednotlivým faktem a univerzálním zákonem. Příklad tohoto způsobu objasňování společenských vztahů můžeme nalézt například u K. R. Poppera [Popper 1957], který se opírá o metodologii J. S. Milla. Tvrdí, že příčinný výklad určité zvláštní události znamená její vydedukování a popis, a to buď na základě nějakého univerzálního zákona, nebo na základě určité situace, kterou označuje jako specifické podmínky vzniku. Tím je možno rozlišit dva typy příčinné explanace, tj. vědeckou a historickou. Vědecká explanace příčinného vztahu je zaměřena právě na vztah mezi zvláštním faktem a univerzálním zákonem. Historická explanace se naproti tomu soustřeďuje na vztah mezi zvláštním faktem a specifickými podmínkami jeho vzniku. Není zde tedy stavěna otázka, jaký je vývojový zákon, ale jde o výklad podmínek vzniku nějakého jevu. Univerzální zákon tedy má podobu základního logického zákona univerza a je absolutizací tohoto vztahu. Takovýto přístup ke společenským jevům vede k odmítání explanace vývojových změn a k popření jejich historickovývojového obsahu a podmíněnosti.

Také tzv. historická sociologie provozovaná v rámci nemarxistického směru fakticky neusiluje o příčinný výklad vývojových změn ve společnosti. Místo odhalení evolučního zákona zpravidla končí u historického popisu a interpretace určité události. Buržoazní sociologové zde většinou z důvodů akceptování pozitivistické a empirické metodologie nemohou proniknout pod povrch faktů, odhalit podstatné vztahy a končí tak svoje úsilí zpravidla v oblasti formální klasifikace a výkladu sociálních jevů. To se týká v podstatě například i Maxe Webera, který se jinak vyznačoval snahou o aplikaci historického výkladu jevů. Tvrdil však, že kauzální výklad historické skutečnosti není opodstatněný. Měl na mysli zejména Marxovu koncepci materialistického pojetí dějin. Weberovi nejvíce vadí fakt, že tato koncepce byla osvojena dělnickou třídou, stala se jejím světovým názorem a doktrínou sociálního vývoje. Weber vystupuje proti kauzální explanaci sociálních jevů založené na materialistickém základě, tj. proti základní metodě marxistických společenských věd, a hájí naopak metodu jejich interpretace, tj. výkladu jejich existence, podoby a podmínek. (4)

V současné buržoazní sociologii existuje mnoho různých forem vyjádření ahistorického chápání společnosti. Řada koncepcí nesprávně přeceňujících tu či onu stránku společenských procesů dochází k nevědeckému osvětlování společenského pohybu, změny, vývoje. Typickým příkladem tohoto přístupu jsou například tzv. koncepce industriální společnosti a jejich moderní varianty,

(3) Podrobně rozebírá tyto otázky např. práce G. J. Glezermanna [1982].

(4) Podrobný výklad a kritika koncepce M. Webera viz např. [Dějiny 1982].

přečnující úlohu technologického faktoru ve společenských procesech. Není možné zabývat se zde rozborem všech významnějších teorií nemarxistického výkladu společenského pohybu. Uvedené příklady však jasně ukazují, že pro tuto orientaci sociologie je příznačné metafyzické odtrhávání pohybu od vlastní existence sociálních objektů.

Těchto několik příkladů popírání a nedoceňování společenského vývoje v buržoazní sociologii jsme ukázali rovněž jako důkaz významu procesu osvojování vědeckých poznatků v praktické činnosti lidí. Tento proces slouží jako nástroj verifikace vědeckých zákonů, je korektivem metodologie a směru zkoumání společenských procesů.

Osvojování zákonů společenského vývoje jako předpoklad zdokonalování řízení

Význam procesu osvojování zákonů společenského vývoje roste zvláště v souvislosti s nezbytností přesněji programovat a předvídat vývoj hlavních společenských procesů. Úkoly budování socialistické společnosti, které stanovil XVII. sjezd KSČ, souvisí s mimořádnou dynamičností všech společenských procesů. Cíle v oblasti ekonomického a sociálního rozvoje, jež jsou zahrnuty ve *Směrnici společenského rozvoje*, vyžadují zdokonalování řízení a účinnější uplatňování vlivu řídicích subjektů ve všech společenských procesech. Řídicí práce se zaměří ještě více na intenzifikaci a neustálé zvyšování efektivity veškeré práce. Tato orientace v naší společnosti ovšem není zásadně něčím novým. Relativně nový aspekt v přijímaných opatřeních a vyžadovaných přístupech spočívá v jejich komplexnosti a větší adresnosti. Koneckonců novost spočívá i v naléhavosti s jakou je nezbytné důsledně pokračovat v zavádění nových efektivních a zdokonalování již dříve přijatých řídicích opatření. Zavedené hledisko „vlastního výkonu“ nelze například chápat jen jako ekonomický ukazatel a je třeba proto posílit jeho komplexní význam. Mělo by se fakticky stát určitým obecným sociálním normativem výkonu všech pracujících. Zde se, jak plyne ze zkušeností se zaváděním například Souboru opatření z roku 1980, ale i jiných podobných nástrojů, totiž zřetelně ukazuje, že všechny ekonomické ukazatele, normy, opatření atd. jsou do konkrétních činů lidí vždy v té či oné míře transformovány složitými sociálními a politickými vztahy, jež reálně existují a fungují v rámci všech organizací a prostupují horizontálně a vertikálně všechny stupně společenského systému.

Obtíže se stanovením optimálních kritérií hodnocení „vlastního výkonu“ i ostatních ukazatelů pak spočívají hlavně v tom, jak objektivně, tj. z celospolečenského hlediska, „změřit“ výkon nejen výrobně ekonomických celků, ale také výkon jejich jednotlivých složek. Vystupuje zde do popředí otázka společenských vztahů, norem, obsahu práce, její náročnosti, společenské užitečnosti atd.

Spolu s tím vyvstává naléhavá otázka, jaký prostor pro aktivitu lidí vytváří organizační uspořádání a vybavení institucí, zákonné a statutární a další normy, jimiž je kodifikováno plánované fungování institucí. Jaký prostor nechává určité uspořádání pro práci řídicího pracovníka, pro jeho aktivitu, iniciativu, rozhodnost, uplatnění kvalifikace atd.? Jaký motivační prostor (či tlak na pracující) vytváří toto uspořádání spolu s dalšími společenskými podmínkami? K čemu a k jaké práci jsou pracující motivováni, k jakému druhu jednání vedení?

Obsahem současné etapy našeho vývoje je další pokrok v budování rozvinuté socialistické společnosti. XVII. sjezd KSČ klade důraz mimo jiné na spojování výsledků vědeckotechnické revoluce s novými společenskými vztahy, dále na nezbytnost komplexního řešení politických, sociálních, ekonomických, kulturních a ideově výchovných otázek. Jde o náročné úkoly, jež musí vedoucí síla

společnosti — komunistická strana — řešit na vysoké úrovni v celém složitém komplexu. Důraz, který základní stranické dokumenty kladou na nezbytnost komplexního přístupu k řízení společenských procesů, vyžaduje další prohloubení poznání dynamiky a mechanismu působení obecných zákonů společenského vývoje. Obecná znalost jejich působení v současné etapě je nezbytná pro dlouhodobé koncepční řízení společnosti, je dále nutnou podmínkou pro operativní řízení, neboť tvoří metodologický základ, kostru jednání řídicího subjektu. Současně však pouze obecná znalost zákonů vývoje sociálně ekonomických procesů je nedostatečná, neboť konkrétní řídicí činnost vyžaduje nezbytně další, hlubší a podrobnější poznatky, jež jsou důležitou informací při přijímání konkrétních řídicích rozhodnutí. Význam tohoto typu informací roste právě v souvislosti s požadavky na komplexnost řízení naší společnosti. Dá se říci, že komplexnost v řízení předpokládá, vedle dalších podmínek, také poznání všech podstatných zákonů a mechanismů jejich souvislosti i procesů jejich osvojování v praktické činnosti lidí.

V prohlubování poznání sociálních procesů má — vedle ostatních marxistických společenských věd — stále větší důležitost sociologický přístup. Specifika sociologické informace a její význam pro prohloubení komplexnosti řízení vyplývá z předmětu zájmu této vědy a metody, již poznává sociální jevy. Sociologické poznání, podle slov V. G. Afanasjeva, má pro řízení význam především v tom, že pomáhá odhalovat složitou anatomii a fyziologii sociálního systému, příslušné strukturně funkční vztahy a tendence jeho rozvoje. Již z tohoto velmi stručného vymezení cíle a funkcí sociologického zkoumání je zřejmé, že jej nelze ztotožňovat jen se zkoumáním vědomí, nebo pouze s jednoduchou deskripcí sociální reality, nebo dokonce s jakýmsi servisem pro činnost obecnějších společenských věd.

Vzhledem k úkolům, které má celá společenská věda plnit v procesu realizace výstavby rozvinuté socialistické společnosti, je nezbytné prohloubit zejména teoretické roviny sociologického poznání. To prakticky znamená, že cíle sociologických výzkumů by neměly být omezovány jen na vlastní proces verifikace stanovených hypotéz, ale měly by směřovat k širšímu a obecnějšímu poznání. Na výzkum je nutno nahlížet proto jako na součást celého poznávacího procesu vědy. Cíle sociologického zkoumání by měly být orientovány k poznání zákonitosti, k definování zákona, podmínek jeho platnosti a stanovení jeho dalších podstatných souvislostí. Jinými slovy, měly by směřovat k poznání celého mechanismu podstatných společenských vazeb jako podmínky pro plné pochopení zákona a jeho osvojení pro praktickou činnost lidí.

Podobně by měla být zaměřena aktivita v oblasti rozvoje obecné sociologické teorie. Zásadní směry jejího rozvoje i její funkce byly již dostatečně vytyčeny v diskusích o pojetí předmětu a metodologických zásadách marxistické sociologie. V další práci bychom proto měli přijít k pozitivním pokusům o formulaci speciálních sociologických zákonů společenských procesů a teorie jednotlivých oblastí.

Rozpracování obecné sociologické teorie, vycházející z historického materialismu, předpokládá přesnější definování speciálních sociologických zákonů. Sociologická teorie je zejména důležitá pro efektivní zpracování prognózy sociálního rozvoje naší společnosti. Sociální prognóza svým způsobem korunuje vědeckou práci, nebo jinými slovy: kvalita prognózy, předpovědi vývoje předmětu zájmu vědy, je určitým kritériem stavu jejího rozvoje.

Je možno tedy postavit otázku, jak kvalitní prognózu sociálního vývoje jsme schopni v současné době zpracovat pro potřeby řídicích sfér. Prognózovat znamená odpovědět na otázku „... co lze očekávat v budoucnosti na základě současného i dalšího možného vědeckého poznání společenských procesů, bude-li

určitá objektivní zákonitá souvislost jevů tvořit základ současných i v budoucnu očekávaných podmínek“ [Glezerman 1982 : 122].

Sociologická práce v oblasti prognózování byla u nás v minulosti soustředěna jednak na rozpracování metodologie prognózování, jednak na zpracování dílčích prognóz, vztahujících se k jednotlivým oblastem života společnosti (např. prognóza vývoje volného času, vzdělání, spotřeby apod.). Nejobecnější charakter má prognóza vývoje sociální struktury. Pro potřeby vědeckého řízení je nezbytné zpracovat komplexní sociální prognózu, která bude v syntetizujícím pohledu obsahovat všechny hlavní sociální (5) procesy. Dílčí prognózy jsou zpracovávány většinou na základě empirických metod a zdrojů, a to zpravidla jako extrapolace stávajících procesů zachycených na určité bázi dat v časově různě odlehklých intervalech. To samo o sobě ovlivňuje kvalitu těchto prognóz. Extrapolace dat nepostihuje možné směry paralelních procesů, které tvoří podmínky prognózovaných jevů. Tam, kde se počítá s určitými změnami na základě plánovaných či zamýšlených opatření (např. intenzifikace práce), je kvantifikace zpravidla obtížná. Z toho plyne, že tyto prognózy jsou málo exaktní a jen přibližné. Pro řídicí praxi by bylo navíc žádoucí zpracovávat „alternativní prognózy“, respektující právě změny, k nimž může dojít a jež mohou být i prostředkem dosažení žádoucích cílů. Stávající způsob zpracovávání sociálních prognóz v neposlední řadě neumožňuje dostatečně predikovat jejich aktivní funkci, tj. předpokládat jejich dopad na jednání lidí.

Všechny tyto skutečnosti ukazují, že metody a možnosti zpracování sociálních prognóz jsou omezené. Nejde přitom o kladení nějakých absolutních požadavků na prognózování. Neočekáváme, že bude tedy možné předpovídat chování sociálních subjektů do všech detailů. Sociální prognózu chápeme jako postižení hlavních tendencí vývoje v určitých podmínkách, s určitými předpoklady. Potřebujeme však přesně předvídat hlavní směry vývoje sociální sféry a její dopady zejména do ekonomické oblasti.

Nedostatečná úroveň stávajícího sociálního prognózování, ale i určité rozpaky kolem cílů a dalšího postupu rozvoje sociálního plánování podle našeho soudu souvisejí s problémy plynoucími ze současného stavu rozvoje sociologické teorie. Proces osvojování obecných i specifických zákonů neprobíhá dosud uspokojivě ani ve fázi jejich definování, poznání jejich vzájemných souvislostí a vlivu na konkrétní procesy, objekty a jevy. Neznáme tedy dostatečně mechanismy jejich působení, a proto nemůžeme dostatečně využívat ani dosavadní obecné poznatky o vývoji společnosti. V důsledku toho jsou společenské decizní praxi vlastně nabízeny relativně neucelené teorie, respektive pouze dílčí poznatky o působení jednotlivých zákonů. Vzniká tím pak velký prostor pro empirismus a praktikismus v řízení společenských procesů, s nímž ruku v ruce jde nebezpečí subjektivismu. Z pohledu tématu naší úvahy jde tedy o osvojování neúplných a fakticky i nepřesných poznatků o sociální sféře společnosti. (Je třeba ovšem konstatovat, že v podobné situaci se nacházejí i ostatní společenské vědy.) Nedostatečně konkretizované obecné poznatky o zákonech společenského pohybu proto vyžadují intenzivní rozvoj především teoretické práce, zejména využití historicko-logické metody poznání, rozpracování konceptuálního aparátu a vazeb jednotlivých pojmů, dílčích poznatků, popřípadě i teorií. Současně je třeba zdokonalit schopnosti syntetizace dílčích poznatků z empirických výzkumů jako předpoklad pro konkretizaci často značně abstraktních závěrů.

(5) Sociálním zde rozumím „společenské v užším slova smyslu“. Zahrnuje tedy především strukturu sociálních skupin ve společnosti, bezprostřední vztahy mezi lidmi, sociální aspekty ekonomických, demografických a dalších procesů atd. Podrobně viz Zich [1984].

Proces osvojování sociologických zákonů společenského vývoje tedy chápeme jako proces zdokonalování práce v celé oblasti sociologického bádání. Zahrnuje rovněž vstup výsledků tohoto bádání do praktické společenské činnosti. Základní podmínkou zdokonalení osvojování sociologického poznání je podle našeho soudu intenzivní a energické rozpracování teorie marxisticko-leninské sociologie.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SNP 1977.
Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století. Praha, Svoboda 1982.
Glezermann, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. In: *Vybrané spisy*. Praha, Svoboda 1976.
Michajlov, S.: *Sociologičeskije problemy rozvitogo socializma*. Moskva, Progress 1985.
Popper, K. R.: *The poverty of Historicism*. Boston 1957.
Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
Solcová, M. a kol.: *Sociální politika KSC*. Praha, Svoboda 1984.
Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl 1975.
Zich, F.: *Společenský vývoj a pojetí zákona*. Sociologický časopis 1984, č. 2.
Zich, F.: *K otázce klasifikace společenských zákonů*. Sociologický časopis 1984, č. 3.
Zich, F.: *K problému vymezení „sociálního“*. Filozofický časopis 1984, č. 3.

Резюме

Ф. Зих: Освоение социологических законов общественного развития в практической деятельности людей

Автор очерка в общей плоскости анализирует проблематику познания и использования законов развития, функционирования и структуры общества. Познание и использование законов он понимает как процесс освоения их объективного существования и действия. В очерке различаются гносеологический и социологический аспекты освоения. Гносеологический аспект состоит в постепенном углублении знаний об отдельных законах и их системах (теориях). Социологический аспект прослеживает социальную обусловленность познания, процессы, которые предшествуют использованию этих законов в деятельности людей и их непосредственное вступление в эту деятельность.

В очерке подчеркивается социальная обусловленность заинтересованности людей в освоении законов общественного развития. Здесь же характеризуются недостатки немарксистских методологических подходов к их познанию.

Автор констатирует значение диалектико-материалистической методологии при изучении и использовании общественных законов и факт жизненной заинтересованности революционного субъекта современного этапа, рабочего класса, в их все более глубоком и всестороннем познании. Разработка системы социологических законов (теории социального развития) является предпосылкой комплексного прогнозирования и управления общественным развитием.

Summary

F. Zich: Appropriation of Sociological Laws of Social Development in the Practical Activity of People

On the level of general reflection, the paper devotes attention to problems of the cognition and application of laws governing the development, functioning and structure of society. The cognition and application of laws are conceived as a process of the appropriation of their objective existence and functioning. The gnoseological and the sociological aspect of this appropriation are distinguished. The gnoseological aspect consists in gradually increasing the knowledge of single laws and their systems (theories). The sociological aspect is concerned with the socially conditioned character of this knowledge, with processes preceding the application of these laws in the people's activity, as well as with their direct entrance into this activity.

Stress is laid on the socially conditioned character of the interest in the appropriation of the laws of social motion by people. The deficiencies of non-Marxist methodological approaches to their cognition are pointed out.

Reference is made here to the important role of the dialectico-materialistic methodology in the research and application of social laws, as well as to the fact of the vital interest taken by the revolutionary subject of the present epoch — the working class — in their more profound and more manifold knowledge. The elaboration of a system of sociological laws (theory of social development) is a precondition of the complex prognostication and control of social development.

V rámci studia problematiky rozvoje dělnické třídy zaujímá důležité místo analýza vlivu technicko-technologických a sociálně organizačních změn ve výrobě. Hlavní tendencí probíhajících změn je v současné etapě spojování předností socialismu s vědeckotechnickou revolucí. V dnešní sovětské ekonomice však vedle prohlubování vědeckotechnické revoluce dosud hrají velkou roli procesy spjaté s omezováním nejjednodušší ruční práce a s počátky mechanizace. V tomto smyslu je rozvoj současného národního hospodářství SSSR složitým a postupným procesem. Rozvoj vědeckotechnické revoluce a přechod k výrobě založené na jejích výsledcích probíhá jen v některých oblastech národního hospodářství zároveň s dokončováním industrializace v jiných oblastech. V této jednotě, charakteristické pro první etapu zralého socialismu, „se jasně odráží dialektika současného stadia našeho rozvoje (...). Na jedné straně jsou před námi velké úkoly dneška a zítřka a na straně druhé se potýkáme s problémy, které přetrvávají z minulosti.“ (1)

Zásadní změny, mající charakter technologického převratu, samozřejmě hluboce ovlivňují rozvoj dělnické třídy. Při studiu vlivu výrobních podmínek a technologických změn na dělnickou třídu je však třeba brát v úvahu i sociálně ekonomickou povahu výroby, tj. sociální klima, v němž tento vliv působí. Vědecká připravenost ke studiu vzájemných vztahů mezi technickým pokrokem a sociálním rozvojem dělnické třídy je dána tím, že celou řadu aspektů tohoto problému zkoumají sovětsí filozofové, sociologové a ekonomové. (2) Specifikem přístupu uvedeného v této stati je pokus ukázat zvláštní rysy sociálního profilu velkých skupin dělníků zaměstnaných ve výrobě na různé technicko-technologické úrovni a co nejobecněji charakterizovat vliv pokroku na dělnickou třídu, nikoli však vliv technicko-technologický, ale sociálně ekonomický, sociálně kulturní a částečně i sociálně psychologický. Rozvoj dělnické třídy zde proto není zkoumán v souvislosti s jednotlivými, byť sebedůležitějšími technickými novinkami, ale v souvislosti s hlubokými proměnami samotného typu techniky a technologie, které podmiňují kvalitativní změny v organizaci výroby a v obsahu pracovní činnosti významné části pracujících, ne-li jejich většiny.

* Předkládaný text je zkrácenou verzí stati uveřejněné pod stejným názvem v sovětském časopise *Voprosy filosofii* 1984, č. 7, s. 18–38. Jde o zajímavý příspěvek k řešení teoretických otázek sociální struktury dělnické třídy, který je zaměřen na některé aktuální problémy dalšího zdokonalování socialistických výrobních vztahů v SSSR.

(1) *Materialy Plenuma Central'nogo Komitěta KPSS*. 14–15. června 1983 g., Moskva 1983, s. 31.

(2) Z prací konkrétně věnovaných vlivu vědeckotechnického pokroku na dělnickou třídu mají pro rozpracování dále uvedených myšlenek zvláštní význam práce: N. A. Aitova, A. A. Antosenkova, E. M. Babosova, L. S. Bljachmana, B. D. Brejeva, V. A. Kamykové, E. V. Klopova, G. P. Kozlové, V. V. Kolbanovského, V. V. Krevněvičové, C. A. Kugelja, J. P. Ladyženského, V. S. Němčenka, M. N. Nočevnik, G. V. Osipova, V. I. Osipova, I. M. Popové, V. S. Semjonova, Z. I. Fajnburga, V. E. Chmel'kové, I. I. Čangliové, O. I. Šafranové, O. I. Škaratana, V. A. Jadova.

Sled technologických typů jakožto faktor rozvoje dělnické třídy

Teoretickým východiskem studia změn sociálních charakteristik dělníků, k nimž dochází v jednotlivých stadiích technického pokroku, je koncepce technologických výrobních typů, slovy K. Marxe a V. I. Lenina koncepce technologických výrobních způsobů či technických podmínek. Tato koncepce se, jak známo, objevuje v marxisticko-leninské teorii v souvislosti s rozpracováním vývojových stadií kapitalistického průmyslu, jimiž jsou: jednoduchá kooperace, manufaktura a strojní velkovýroba. (3) V pracích zakladatelů marxismu-leninismu jsou technologické výrobní způsoby chápány jako základ kvalitativně různých stupňů rozvoje výrobních sil. Pro každý z nich je typická určitá technicko-technologická organizace výrobního procesu daná stavem výrobních prostředků, specifická dělba práce a z ní vyplývající specifický systém výrobně technologických vztahů. Vzhledem k tomu, že výrobní síly jsou nejhybnějším prvkem sociálního života, dochází k výměně technologických typů výroby rychleji než k zásadním přeměnám společensko-ekonomických, výrobních vztahů. V rámci vývoje určité společensko-ekonomické formace se obvykle vystřídá několik technologických výrobních typů.

Není třeba podrobně dokazovat, že sociální vliv technologických výrobních typů je vždy zprostředkován konkrétními společenskými podmínkami. Ve svých důsledcích je v porovnání s vlivem společenského zřízení, převládajícího výrobního způsobu, jeho vývojové etapy a převládajících společenských podmínek nesrovnatelně menší. Marxistický přístup k analýze technicko-technologických výrobních způsobů se liší od zjednodušujícího technologického determinismu především tím, že bere tyto okolnosti v úvahu. Sociální charakteristiky tříd a základních společenských skupin se mění v závislosti na technologickém typu či podmínkách, v nichž ta která skupina pracuje. Tyto modifikace jsou v různých společenských zřízeních různé. Stejně technické podmínky nemají v různých společensko-ekonomických podmínkách stejný sociální vliv. Je proto nezbytné přihlížet k rozhodujícím zákonitostem uvažovaného společenského řádu.

Pro pochopení změn sociálních charakteristik sovětské dělnické třídy v první etapě analýzy plně postačí, budeme-li v rámci národního hospodářství SSSR uvažovat tři základní formy sociálně technologické organizace výroby.

1. Převládající formou, odrážející dnes nejrozšířenější úroveň výrobních sil, je rozvinutá industriální výroba, v níž je zapojena asi polovina průmyslového jádra dělnické třídy.

V rámci tohoto typu techniky zaujímá klíčové místo stroj či systém strojů. Vzhledem k tomu, že výrobní proces je členěn na jednotlivé operace, je zde rozšířena proudová a pásová výroba podmiňující kolektivnost práce, typický rys rozvinuté industriální výroby. Kolektivismus a rytmus práce udávaný strojem či pásem, tj. industriální organizace práce, zároveň umožňují jednotlivé operace normovat a omezují samostatnost ve volbě pracovních metod.

2. V sovětské ekonomice dnes hraje velmi důležitou roli výroba, která se formuje v průběhu vědeckotechnické revoluce a jejímž základem je věda jakožto bezprostřední výrobní síla.

Určujícím prvkem tohoto typu výroby je komplexní automatizace a roste zde význam informace jakožto pracovního předmětu. Detailní dělba práce je

(3) Viz Karel Marx — Bedřich Engels, *Spisy* 19, s. 231; *Spisy* 20, s. 266—267; *Spisy* 22, s. 336—337. Praha, SNPL 1966 až 1967. K. Marx, *Kapitál* I. Praha, SNPL 1954, s. 406—408. K. Marx, *Teorie o nadhodnotě* I. Praha, SNPL 1958, s. 420—421. K. Marx — B. Engels, *Sočinenija*, t. 47, s. 461; t. 49, s. 89—90, Moskva, Gos. izd. pol. lit. 1973, 1974. V. I. Lenin, *Spisy* 3. Praha, Svoboda 1952, s. 530—539.

nahrazována postupným slučováním příbuzných profesí a odborností. Kolektivismus práce se dostává na vyšší stupeň. Roste úloha samostatnosti pracovníka a zároveň význam odpovědnosti a iniciativy.

Je však třeba zdůraznit, že organizace výroby vyplývající z vědeckotechnické revoluce v současných podmínkách teprve vzniká a týká se asi 10–15 % průmyslového jádra dělnické třídy. Navíc se s ní zřídka kdy setkáváme v čisté podobě. Stručně řečeno, dnes je třeba tento typ výroby považovat za nejvyšší stupeň industriálního výrobního typu či za vědeckoindustriální výrobní typ, jenž však není výrazem plného dosažení kvalitativně nové úrovně výrobních sil, nýbrž pouze cesty k této úrovni. V plně rozvinuté podobě představuje vědeckoindustriální výrobní typ zítřek vědeckotechnického pokroku, kdy všechny technologické procesy budou řízeny automaty. Utváření vědeckoindustriálního výrobního typu je výrazem základní linie sociálně ekonomického rozvoje. Pro pochopení perspektiv dalšího rozvoje dělnické třídy je proto velmi důležité odhalit typické sociální charakteristiky dělníků přecházejících do vědeckoindustriální výroby, i když se zatím nezformovaly do konečné podoby.

3. Neméně významná je v našem hospodářství malovýroba předindustriálního typu (od níž v zásadě nelze oddělovat výrobu raně industriální), s níž je dnes svázána jedna třetina dělníků zabývajících se prací průmyslové povahy.

Pro tento výrobní typ jsou charakteristické dělnické profese převážně fyzické práce, při jejichž výkonu se používá ručních nebo mechanizovaných nástrojů. Povolání vztahující se k malovýrobě či výrobě před a raně industriální jsou jakýmsi technologickým přívěskem rozvinuté industriální výroby. (4) Pracovní proces v provozech, kde převládá tento typ technologie, připomíná spíše jednoduchou kooperaci než manufakturu. Ve většině případů jde o činnosti individuálního charakteru, neboť organizace práce zde diktuje určitou technickou „autonomii“, samostatnost pracovníků.

Značná rozšířenost raně industriálních forem technicko-technologického zabezpečení výroby znamená, že vedle hlavního procesu (přechod od industriální výroby k vědeckoindustriální) dnes mají nemalý význam i procesy, jejichž prostřednictvím se přeměna raně industriální výroby v rozvinutou teprve dokončuje, což se týká i nejbližší budoucnosti.

Každý z uvedených výrobních typů je určitým stupněm či kvalitativní změnou podmínek ovlivňujících sociální rozvoj dělnické třídy. Vliv vědeckotechnického pokroku na dělnickou třídu se nejjasněji projevuje při přechodu od raně k rozvinuté industriální výrobě a odtud k vědeckoindustriální.

Jednotlivé výrobní typy samozřejmě nikdy neovlivňují sociální charakteristiky dělníků v čisté podobě, neboť jejich vliv se prolíná s působením mnoha dalších sociálních sil a procesů. Sociální charakteristiky dělníků jsou formovány celou životní situací, která je jen částečně určena objektivními podmínkami vznikajícími v určitém technologickém systému.

Dnes, v rozvinuté socialistické společnosti, dělníci pracující v určitém výrobním typu již netvoří jasně vymezené typologické skupiny, podobné továrním a manufakturním dělníkům předmonopolního kapitalismu. Nejde o zřetelně ohraničené vnitrotřídní skupiny nebo vrstvy, ale spíše o hrubé kategorie statistického charakteru. Jednotlivé podmínky dané určitým výrobním typem vůbec nemusí vést k absolutně stejným sociálním charakteristikám a způsobu

(4) Připomeňme, že V. I. Lenin při rozboru strojího velkopřůmyslu zahrnoval mezi zaměstnání, která tvoří „doplňek továrny“, povozníky, nakladače, skladače zboží a vůbec tak zvané pomocné dělníky. (Viz V. I. Lenin, *Spisy* 3, Praha, Svoboda 1952, s. 522–523.)

života dělníků předindustriálních, industriálních nebo vědeckoindustriálních profesí, a to především z toho důvodu, že jejich vliv je zprostředkován a obohacován vlivem jiných, neméně silných faktorů.

Určité sociální charakteristiky a způsob života se tedy u dělníků pracujících s určitým typem technologie utvářejí častěji a výrazněji než u dělníků, jejichž práce souvisí s jinými technickými podmínkami. Tyto v podstatě pravděpodobnostní rozdíly nejsou zřejmé v každý daný moment. V historickém pohledu, v němž se objektivní vlastnosti dělnické třídy, řečeno slovy V. I. Lenina, nejeví jako statické, ale jako dynamické, (5) jsou však důležité. Na základě rozlišení sociálně ekonomických a sociálně kulturních podmínek daných existujícími typy technicko-technologické organizace výroby tak lze vybudovat teoretické schéma vzájemných vztahů existujících mezi sociálním rozvojem sovětské dělnické třídy a jednotlivými stupni technického pokroku.

Vliv technicko-technologického pokroku na sociální charakteristiky dělnické třídy: teoretické schéma

Na základě schematického, a tudíž trochu zjednodušeného rozboru uvažovaných procesů lze v závislosti na výrobním typu vymezit následující charakteristické sociálně výrobní a sociálně kulturní rysy průmyslových dělníků.

Pro výrobní proces před a raně industriálního typu je charakteristická ruční dělnická práce, která bezprostředně nesouvisí se strojovým parkem. Vzhledem k tomu, že se zde strojů nevyužívá v masovém měřítku, převažují tu dělníci s nízkou kvalifikací. V rámci ruční práce je totiž vysokou kvalifikací „zručnost mistrova nabytá staletími“, (6) která je získávána především zkušeností a návykem, tj. spíše individuálním zaučením při konkrétní práci. Dnes nejrozšířenější profese malovýroby jsou dílčím manuálním přívěskem mechanizované práce a jsou spjaty s jednoduchou prací. Z hlediska kvalifikace se tyto profese od sebe příliš neliší a ve srovnání s ostatními je lze charakterizovat jako nekvalifikované či vyžadující nízkou kvalifikaci. Ze sociálního hlediska však není významná pouze úroveň, ale i sama povaha kvalifikace před a raně industriálních profesí, tj. skutečnost, že k jejich výkonu není vyžadována žádná, nebo jen minimální všeobecně vzdělávací příprava.

Takové podmínky výrobní činnosti spolu s nízkou kvalifikací a vzděláním vedou k tomu, že u mnohých dělníků ruční práce se méně projevuje pocit sounáležitosti s kolektivem, spoludopovědnosti za společnou práci, automatismus disciplíny a svědomitosti. V těchto podmínkách, stejně jako u nejméně vzdělaných skupin obyvatelstva obecně, se snadněji v masovém měřítku utváří vědomí nedostatečně směřující k iniciativě a aktivní účasti na řízení, které podporuje společenskou pasivitu.

Zcela jiné podmínky mají dělníci pracující ve výrobě rozvinutého industriálního typu. Jejich práce je organickou součástí výrobně technologického procesu založeného na strojové výrobě. Technologie využívající strojů značně posiluje vzájemnou závislost dělníků ve výrobním procesu a vede k tomu, že se koncentrují ve velkých kolektivech. Je známo, že disciplinovanost, kolektivismus a schopnost dlouho a intenzivně rytmicky pracovat, svědomitě plnit jednotlivé výrobní operace, na nichž závisí práce spolupracovníka, se postupně přetváří v typické sociálně psychologické vlastnosti proletariátu, zejména v etapě nástupu tovární výroby. Ještě silnější vliv mohou mít podmínky rozvinuté industriální technologie v socialistické společnosti.

(5) Viz V. I. Lenin, *Spisy* 21. Praha, Svoboda 1954, s. 69—70.

(6) V. I. Lenin, *Spisy* 3. Praha, Svoboda 1952, s. 445.

V rozvinutém industriálním typu výroby odpovídá většině pracovních míst práce středně a vysoce kvalifikovaná. Ze sociálního hlediska je opět daleko důležitější změna vlastní povahy kvalifikace. Základem kvalifikace rozvinuté industriální výroby není pouze zkušenost a návyk, ale také řádná předchozí příprava. Předpokladem kvalifikace je studium v odborných učilištích před zahájením pracovní činnosti.

Velké sociální důsledky má také skutečnost, že technologie strojní výroby předpokládá pracovníka, který dosáhl určité všeobecné vzdělanosti a kulturní úrovně. Do školní přípravy jsou dnes zahrnuti všichni dospívající a její úroveň samozřejmě není určována výrobními důvody. Tam, kde se však sociální nezbytnost vzdělání setkává s výrobní, je kulturní růst všeobecný a nezvratitelný, neboť se stává silným faktorem růstu potřeb a obohacení celého života.

Zde je třeba zdůraznit, že vzájemný vztah mezi industriální výrobou a růstem všeobecného vzdělání je poměrně složitý. Na základě zkušeností z SSSR lze předpokládat, že výroba industriálního typu může vcelku dobře fungovat, pokud většina dělníků prošla profesní přípravou blízkou se neúplnému středoškolskému vzdělání. Protože však normální chod industriální výroby není myslitelný bez velkého počtu dostatečně vzdělaných techniků, je zde sociálním důsledkem — kromě relativně vyššího vzdělání dělníků ve srovnání s dělníky pracujícími v předindustriálním výrobním typu — i značný rozdíl mezi vzděláním dělníků a technických pracovníků.

Skutečnost, že si dělníci industriální výroby osvojili základy dnešní vzdělanosti, zcela zřejmě napomáhá rozvoji jejich společenské uvědomělosti, neboť všeobecné vzdělání přispívá k pochopení objektivních celospolečenských potřeb. Určitá omezenost všeobecně vzdělávací přípravy však zároveň u řady industriálních dělníků formování uvědomělé disciplíny brzdí. Nemají-li dostatečně široký politický a kulturní rozhled, mohou považovat běžné organizačně administrativní metody, nezbytné pro udržení chodu jednotlivých úseků industriálně pásové výroby, za obecný ideál, vhodný k udržení řádného chodu celé společnosti.

Historická zkušenost ostatně svědčí o tom, že v podmínkách rychlého rozvoje industriální výroby je orientace na strohé direktivní metody řízení běžná i u vysoce vzdělaných technických pracovníků, zejména rozvíjeli se industriální výroba za masové přítomnosti předindustriálních poměrů a předbíhali kvantitativní růst počtu dělníků industriální výroby rozvoj jejich všeobecného vzdělání a profesní přípravy. Během času začíná být tato orientace inertní a stává se předsudkem konzervativního ekonomického myšlení opírajícího se o iluzorní představu, že každého výsledku lze dosáhnout pomocí organizačně technických prostředků. Tak jako malovýroba a její pozůstatky podvazují disciplínu a odpovědnost, vede industriální technologie sama o sobě, není-li vyvážena růstem politické vyspělosti, k přecenění centralismu a nedocenění demokratických principů společenského života.

Vhodné podmínky k překonání tohoto rozporu vznikají ve vědeckoindustriální výrobě, která nastupuje na místo industriálního technicko-technologického výrobního typu. Ačkoli vědeckoindustriální výroba, jejíž vznik je podmíněn vědeckotechnickou revolucí, se v podstatě teprve utváří, dlouhodobou perspektivu sovětské ekonomiky určuje právě ona.

Formování nového typu technologie spadá, jak známo, „v jedno s rozvojem vědy jako samostatného faktoru výrobního procesu“. (7) Důsledkem tohoto vývoje je tendence k automatizaci, kybernetizaci a chemizaci materiální výroby a zároveň k průmyslové organizaci mnoha oblastí vědy, čímž se věda stává významným odvětvím národního hospodářství.

Mnohé změny ve složení dělníků zcela zřetelně souvisejí s formováním vědeckoindustriální technologie. Ačkoliv jsou tyto změny různorodé, automatizace a robotizace zcela mění místo dělnické třídy ve výrobním procesu. Podle slov K. Marxe vedou tyto změny všude k tomu, že dělník přestává být hlavním činitelem výrobního procesu a stojí mimo něj. (8) V počátečních stádiích automatizace však nejsou bezprostřední sociální důsledky tohoto nového postavení dělnické třídy vůbec jednoznačné a zdaleka ne ve všech případech pomáhají překonávat rozpory, o nichž jsme hovořili výše.

V podmínkách částečné automatizace a zejména při práci na poloautomatech vede skutečnost, že dělník přestal být hlavním činitelem výroby, často k tomu, že vykonává pouze druhořadé funkce, zatímco nejdůležitější operace jsou svěřeny technice. Ve srovnání s rozvinutou industriální výrobou se tak může v počátcích vědeckoindustriální výroby podíl nekvalifikovaných dělníků zvyšovat.

V historické perspektivě však má taková, automatizaci vyvolaná simplifikace části společenské práce dočasný a přechodný charakter, neboť se týká stále menšího počtu dělníků. V tomto smyslu tedy vůbec nejde o návrat k situaci typické pro technické podmínky rané industrializace, kdy absolutní většinu tvořili nekvalifikovaní dělníci. Naopak, většina profesí a pracovních míst vznikajících v důsledku vědeckotechnické revoluce, je spojena s prací složitější. Ve srovnání s industriální prací však nedochází pouze ke zvyšování složitosti z kvantitativního hlediska, ale ke změně typu práce, tj. ke kvalitativní přestavbě jejího obsahu. V rámci pracovních míst typických pro vědeckoindustriální výrobu nabývají na zásadním významu nestandardní operace, tj. činnosti kombinující duševní námahu s fyzickou a spojené s řešením neočekávaných situací. Z tohoto hlediska se obsah dělnické práce ve vědeckoindustriální výrobě zřetelně sbližuje s obsahem práce mnoha technických pracovníků; rozdíly mezi nimi přestávají být dichotomické a postupně vzniká určitá škála o mnoha stupních a přechodech, od profesí s nižším podílem duševní a nerutinní práce k profesím, kde je podíl takové práce vyšší.

V organické jednotě se zvyšováním složitosti práce se mění i charakter profesní přípravy a s ním celý kulturní profil a systém potřeb většiny dělníků vědeckoindustriální výroby. Vlastní profesní přípravě, zejména u dělnických povolání, musí předcházet alespoň úplné střední vzdělání. Vědeckoindustriální technologie, na rozdíl od industriální výroby (nemluvě už o předindustriální), vyžaduje takovou úroveň všeobecné vzdělanosti, která je diktována sociálními a kulturními potřebami zralého socialismu. V současné etapě rozvoje sovětské společnosti, na rozdíl od předcházejících technických podmínek, přestává vzdělání kvalifikovaných dělníků odpovídat potřebám výroby zaostávat za sociálně nezbytnou kulturní úrovní.

Neoddělitelnou součástí a podmínkou formování vědeckoindustriální technologie je vznik a rozvoj početné vrstvy dělníků odborných profesí. Tento proces patří k důležitým rysům současného sociálního rozvoje sovětské dělnické třídy. Tendence obsazovat dělnická místa vědeckoindustriální výroby dělníky odborných profesí znamená, že stále početnější vrstvy dělnické třídy se podstatně sbližují (všeobecnou kulturní úrovní, požadavky a potřebami) s širokými vrstvami inteligence. Z hlediska kulturní úrovně a způsobu života se tyto vrstvy slévají s polovinou současné inteligence tvořenou zaměstnanci se středním odborným vzděláním. S postupným vytrácením zřetelné dichotomie mezi fy-

(7) K. Marx — B. Engels, *Sočinenija*, t. 47. Moskva, Gos. izd. pol. lit. 1973, s. 553.

(8) K. Marx, *Rukopisy „Grundrisse“* (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859). Praha, Svoboda 1974, d. II, s. 335—336.

zickou a duševní prací dochází v podmínkách vědeckoindustriální výroby ke stírání kulturních rozdílů mezi dělníky odborných profesí a technickou inteligencí.

Vědeckoindustriální výroba, stejně jako výroba industriální, vytváří každodenní životní situace, které vedou za jinak stejných podmínek k vyšší míře disciplíny a kolektivismu. Ve srovnání s prostou industriální výrobou staví dnešní špičková technika spojená s vědeckotechnickou revolucí dělníka mnohem častěji do situací, v nichž je třeba projevit iniciativu a samostatně se rozhodovat. Práce v tomto typu výroby tak ovlivňuje i vědomí těch, kdo se jí účastní. Uvědomují si totiž, že spojovat disciplínu se samostatným přístupem k řešení pracovních úkolů zde není pouze základem úspěšné individuální práce, ale i předpokladem zabezpečení výrobního procesu jako celku. Aktivní a trvalá účast dělníků na řízení je v tomto výrobním typu přímo diktována požadavky výroby. Možnosti rozvoje sociálního potenciálu dělnické třídy ve vědeckoindustriální výrobě dále umocňuje vysoká vzdělanostní úroveň dělníků, kteří zde pracují. Uspadňuje jim totiž přechod od pasivního vnímání sociálně výrobní praxe ke skutečné politické vyspělosti, k uvědomělému pochopení složitých zákonitostí společenského života a hlavní vývojové tendence, již je prohlubování socialistické demokracie.

Příznivé podmínky dané vědeckotechnickou revolucí jsou samy o sobě samozřejmě nezbytnou, ne však postačující podmínkou sociálního rozvoje dělnické třídy. Realizace možností, které jsou v nich obsaženy, vyžaduje trvalé úsilí stranických, řídicích společenských a hospodářských organizací, přijetí zvláštních organizačně politických a kulturních opatření. Vyžaduje také závažné změny v mechanismech řízení a zdokonalení celého systému výrobních vztahů. Nebudou-li tato opatření uskutečněna nebo budou-li realizována pomalu, s nedostatečnou energií, budou polovičatá a neumožní překonat zaběhanou setrvačnost. Tytéž faktory vědeckoindustriální výroby, které celkem vzato rozvoj dělnické třídy podporují, pak mohou vyvolat přímo opačné důsledky. Nové, avšak neuspokojené potřeby, rozvíjející se tendence organizovat si práci sám, pro jejíž naplnění však nejsou podmínky, nerealizované možnosti širší účasti na řízení, jichž jsou si lidé vědomi, se v některých případech mění v růst nezodpovědnosti, nesvědomitosti a nedisciplinovanosti.

Je ovšem třeba poznamenat, že absolutně jednoznačné souvislosti mezi pracovními podmínkami a sociálně kulturními vlastnostmi dělníků na jedné straně a technicko-technologickými výrobními typy na straně druhé existují pouze v teorii. V realitě se důsledky různých technických podmínek projevují zprostředkovaně a daleko složitěji. I přes veškerou složitost uvedených souvislostí však lze podle našeho schématu zpracovat statistické a sociologické údaje a odhalit další možnosti analýzy tendencí, protikladů a perspektiv rozvoje dělnické třídy.

Vybrané sociálně kulturní charakteristiky dělníků v jednotlivých typech výroby: schéma a realita

Přirozeným pokračováním a konkretizací obecného určení změn sociálních charakteristik dělnické třídy je konfrontace teoreticky vymezených typů výroby se statistickými údaji a daty sociologických výzkumů. Takovou konfrontaci lze samozřejmě provést pouze na základě údajů o průmyslovém jádru dělnické třídy v jeho nejširším pojetí.

Pro srovnávací analýzu sociálních charakteristik dělníků v jednotlivých technicko-technologických typech je z hlediska reprezentativity nejvhodnější datovou bázi statistika profesí. Na jejím základě lze odhadnout velikost podílů

dělníků, jejichž práce byla koncem sedmdesátých let spojena s raně industriální (30–35 %), rozvinutou industriální (50–55 %) a vědeckoindustriální (10–15 %) výrobou. Zároveň lze v uvažovaných typech výroby určit podíl osob zabývajících se jednoduchou a relativně složitou prací a získat tak představu o vzdělanostní úrovni dělníků v každém z nich. (9)

Všechny údaje nepochybně svědčí o tom, že nejdůležitější ukazatele sociálního rozvoje dělníků, tj. kvalifikace a vzdělání, zcela zřejmě souvisí se základními typy sociálně technologické organizace výroby. Přesněji řečeno, v současné sovětské společnosti lze ve všech typech výroby nalézt dělníky nejružnější vzdělanostní úrovně. Údaje všesvazové statistiky zároveň zcela jasně dokazují souvislost úrovně vzdělání dělníků s technologickým typem a složitostí práce.

Největší skupinu (více než 40 %) dělníků ruční práce s nízkou kvalifikací před nebo raně industriálního typu představovali v sedmdesátých letech pracovníci se základním nebo i nižším vzděláním. Vzdělanostní úroveň kvalifikovaných dělníků raně industriálních profesí byla značně různorodá. V souboru dělníků vykonávajících práci odpovídající rozvinuté industriální výrobě a středně kvalifikovanou práci ve vědeckoindustriální výrobě jsou osoby se základním vzděláním zjevně v menšině (15–20 %). Převládají zde dělníci s neúplným (35–40 %) a úplným (40–50 %) středoškolským vzděláním, přičemž dělníků s úplným vzděláním je více. Konečně v rámci kvalifikovaných profesí práce vědeckoindustriálního typu tvoří absolutní většinu (asi 60 %) osoby s úplným středním vzděláním, včetně významného podílu osob se středním odborným vzděláním.

Statistické údaje však bohužel neumožňují konfrontovat s výrobními typy celou řadu dalších sociálně kulturních vlastností dělníků. V této souvislosti je účelné, zejména pro charakterizaci profesní přípravy a společensko-politické aktivity, využít méně reprezentativních, avšak podrobnějších údajů sociologických výzkumů, (10) umožňujících odhalit specifické problémy různých etap technického pokroku, které vznikají v souvislosti s rozvojem pracovních profesí přípravy dělníků. Tyto problémy jsou zvláště zřejmé, konfrontujeme-li normativní kvalifikační požadavky v jednotlivých typech technicko-technologické organizace výroby se skutečnou profesní přípravou dělníků. (11) Obecné problémy profesního rozvoje jsou samozřejmě celé dělnické třídě koneckonců společné. Ačkoli se úroveň profesní připravenosti všech dělníků nepochybně zvětšuje, zjevně dosud tento růst zaostává za normativními potřebami (vyjde-

(9) Podrobněji viz L. A. Gordon, A. K. Nazimová, *Social'no-professional'naja struktura sovremennogo sovetskogo obščestva: tipologija i statistika*. In: *Rabočij klass i sovremennij mir* 1983, č. 2, s. 68–70.

(10) Uvádíme zde data dvou sociologických výzkumů: a) Výzkum práce a způsobu života městských dělníků v Taganrogu, který provedl v letech 1978–1979 kolektiv pracovníků Institutu meždunarodnogo rabočego dviženija AN SSSR pod vedením L. A. Gordona a E. V. Klopova (viz knihu *Kommunisty i trudjaščijesja krupnyh gorodov v bor'be za social'nyj i naučno-techničeskij progress*. Moskva 1982); b) Výzkum pracovní a společenské aktivity dělníků v Leningradě, který provedl kolektiv pracovníků Institutu social'no ekonomičeskich problem AN SSSR pod vedením V. A. Jadova (výzkumný projekt *Člověk a jeho práce — 1976* viz *Sociologičeskije issledovanija* 1983, č. 3, s. 54).

(11) Hodnocení úrovně nezbytné profesní přípravy bylo provedeno na základě *Perečeň professij, po kotorym osušestvľajetsja podgotovka kvalificirovanyh rabočich v učiliščach professional'no-techničeskogo obrazovanija*. Moskva 1978; *Perečeň professij rabočich vyššich razrjadov, kotorym po urovnju kvalificacii trebujetsja sredneje special'noje obrazovanije*. In: *Bulleten Goskomtruda SSSR* 1977, č. 12; V. I. Potapovič, *Spravočnik — ukazatel professij rabočich, Osnovnyje proizvodstva SSSR*. Minsk 1983.

me-li ze situace typických průmyslových center, převyšuje požadovaná kvalifikace skutečnou v průměru dvakrát). Toto zaostávání se však neprojevuje v jednotlivých stadiích technicko-technologického pokroku ve stejné míře a na stejné úrovni.

Na základě vztahu mezi požadovanou a faktickou profesní přípravou lze v jednotlivých etapách technického pokroku určit konkrétní obsah problémů zvyšování kvalifikace a úrovně profesní přípravy. Je to zvláště aktuální, stojíme-li před všezahrnujícím rozmachem vědeckotechnické revoluce, neboť naléhavost překonání disproporcí mezi požadovanou a faktickou profesní přípravou je v každé další etapě vyšší. V industriální výrobě, ponecháme-li stranou předindustriální, vede nesoulad mezi normou a realitou k situaci, kdy na dělnickém místě, k jehož obsazení je požadováno absolutorium některé z forem profesní přípravy, stojí člověk, jehož kvalifikace se opírá pouze o zkušenost. Ve vědeckoindustriální výrobě však tyto disproporce vedou k tomu, že člověk s kvalifikací prakticko-zkušenostního typu musí často vykonávat vysoce odbornou dělnickou profesi. Je zřejmé, že v druhém případě mohou být sociálně ekonomické důsledky daleko závažnější. Základním předpokladem současného rozvoje sovětské ekonomiky je proto vytvořit mechanismus, který by přispíval k rovnováze mezi profesní přípravou a objektivními potřebami výroby. Tento požadavek je třeba brát v úvahu mimo jiné i při přestavbě systému všeobecně vzdělávací a profesní výchovy v průběhu nejbližších pětiletěk.

Úroveň profesní přípravy není jedinou oblastí, kde podmínkou realizace potenciálních možností dělnické třídy jsou opatření celospolečenského dosahu. Stejný význam má i rozvoj politické úrovně a společensko-politické aktivity pracujících.

Teoretický rozbor dosti přesvědčivě ukázal, že přechod od raně industriální výroby k rozvinuté a odtud k vědeckoindustriální vytváří objektivní předpoklady vyšší iniciativy a odpovědnosti dělníků, jejich uvědomělé disciplíny a společenské angažovanosti v širším smyslu. V realitě jsou tyto možnosti postupně naplňovány stále větším podílem dělníků aktivně se účastnících organizovaných forem společenské činnosti.

Materiály výzkumů realizovaných různou metodikou v průmyslových centrech nestejné velikosti i významu podávají více méně stejný obraz společensko-politické aktivity dělníků pracujících v jednotlivých technologických typech výroby. Podle jejich údajů je ve výrobě raně industriálního typu kolem 10 % dělníků v Komunistické straně, v rozvinutých industriálních provozech až 15 % a ve vědeckoindustriálních ke 20 %. V zásadě stejným tempem se spolu s technicko-technologickým pokrokem zvyšuje míra zapojení dělníků do každodenního společenského života pracovních kolektivů. Zdokonalování výrobního procesu se pravidelně účastní nebo jinak společenské úkoly plní 30–40 % dělníků typických předindustriálních profesí a 50–60 % industriálních a vědeckoindustriálních profesí. Významné je také zjištění, že podíl dělníků trvale se věnujících společensky prospěšné práci, především ve volených funkcích, což je nejpřesvědčivější výraz sociálně politické aktivity, činí 20 % u profesí předindustriálního typu, 30 % v rámci profesí spojených s rozvinutou industriální výrobou a 35 % u profesí vědeckoindustriálních.

Skutečnost, že se v průběhu rozvoje vědeckotechnické revoluce celková úroveň sociálně politického potenciálu sovětské dělnické třídy zvýšila, však neznamená, že tento potenciál již byl realizován v plné míře. Růst všeobecné a politické úrovně úzce související s technickým pokrokem je sám o sobě sice nutnou, nikoli však postačující podmínkou sociálně ekonomické a sociálně politické úrovně pracujících odpovídající potřebám zralého socialismu. Posun

v kulturní úrovni, kvalifikaci a v celé sociální atmosféře vědeckoindustriální i předchozí industriální výroby sám o sobě, tj. beze změny dalších životních podmínek, nepostačuje k tomu, aby se u většiny dělníků jednotlivé formy aktivity rozvinuly v odpovědnost vůči celé společnosti. Společenská odpovědnost promítající se do uvědomělé a konstruktivní činnosti totiž nevzniká pouze na základě změn vyvolaných pokrokem v technicko-technologických vztazích. K tomu, aby se každý cítil ve svém závodě, městě a celé zemi hospodářem, je nezbytné všestranné zdokonalení systému sociálních vztahů v celé společnosti, především však ve výrobě.

Rozvoj dělnické třídy a otázky dalšího zdokonalování zralého socialismu

Rozpory růstu výrobního a sociálního potenciálu dělnické třídy v rámci vědeckotechnického pokroku, o nichž jsme se zmínili výše, jsou konkrétními projevy dnešní celkové situace, kdy systém výrobních vztahů zcela neodpovídá charakteru a úrovni výrobních sil. (12) Podobná situace je, jak známo, typická pro první etapu zralého socialismu. Růst ekonomické, kulturní a sociální úrovně země, intenzifikace národního hospodářství, rozvoj vědeckoindustriální výroby a podobné změny představující přechod ke zralému socialismu, vedou k tomu, že úroveň výrobních sil, především jejich hlavní součásti — dělníků, pracujících — předbíhá konkrétní formy výrobních vztahů, které se utvořily v předchozích etapách výstavby socialismu. Sovětský svaz vstupuje do období, kdy ve výrobních silách nazrávají hluboké kvalitativní změny a tomu odpovídající zdokonalování výrobních vztahů, mechanismů řízení a dalších nadstavbových institucí.

Přestavba systému společenských vztahů je i v podmínkách socialismu, kde probíhá uvědoměle a plánovitě, neobyčejně závažnou a složitou záležitostí. V socialistické společnosti, kde neexistují sociální skupiny, jejichž zájmy jsou v nesmiřitelném protikladu se společenskou potřebou uvést do souladu hospodářský mechanismus a systém výrobních vztahů s dosaženou úrovní výrobních sil, není taková přestavba spojena s překonáváním antagonismů. I v podmínkách socialismu však budou změny takového rozsahu znamenat pro mnoho pracujících konkrétní a ne pro všechny stejné problémy vyplývající z nutnosti změnit návyky, ustálené formy organizace výroby, práce a distribuce, z nutnosti přizpůsobit se novým metodám hospodaření. Svoji heuristickou hodnotu pak má i to, pochopíme-li zvláštnosti postavení, kulturní úrovně a potřeb dělníků předindustriální, raně industriální, rozvinutě industriální a vědeckoindustriální práce, neboť si uvědomíme, že ve společnosti existují různé skupiny s více či méně bezprostředním zájmem na radikálním zlepšení výrobních vztahů a mechanismů hospodaření.

S potřebou zdokonalovat systém řízení a hospodaření, inovovat všechny ekonomické struktury, se setkáváme v nejvíce rozvinutých sektorech ekonomiky, kde industriální výroba přerůstá ve vědeckoindustriální, nebo tam, kde se již vědeckoindustriální výroba zformovala. Složitost vědeckoindustriální výroby znemožňuje, aby se intenzívně rozvíjela v rámci hospodářských mechanismů s převládajícími metodami přímého direktivního řízení a plánování. Rychlý rozvoj vědeckoindustriální sociálně technologické organizace výroby je možný pouze tehdy, jsou-li tyto metody postupně nahrazovány různými forma-

(12) Viz B. P. Kurašvili, *Gosudarstvennoje upravlenije narodnom chozjastvom: perspektivy razvitiija*. In: Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1982, č. 6, s. 39; L. Abalkin, *Teoretičeskije voprosy chozjajstvennogo mehanizma*. In: Kommunist 1983, č. 14, s. 30—31; V. Kulikov, *Charaktěr protivorečij socialističeskoj ekonomiki i formy ich razrešeniija*. In: Kommunist 1984, č. 9, s. 45—46.

mi převážně nepřímého plánovitého řízení, v jejichž rámci získávají hospodářské i společenské jednotky široké pravomoci a předpoklady k organizační samostatnosti. Větší samostatnost a odpovědnost podniků a družstev je nutná i proto, že hospodářské vztahy jsou v rámci vědeckoindustriální výroby složité a že se zde koncentrují pracovníci s nejvyšší vzdělanostní úrovní vykonávající složitou práci, jen málo podléhající vnější kontrole. K tomu, aby vědeckoindustriální výroba fungovala efektivně, aby pracovníci zde zaměstnaní pracovali naplno, a konečně k tomu, aby se úspěšně reprodukovala pracovní síla této výroby adekvátní, je nezbytné vytvořit podmínky uvolňující hospodářskou iniciativu, tvořivou činnost a jejich sociální aktivitu; vytvořit podmínky rozšiřující hranice samostatnosti pracovních kolektivů.

Společně s výrobou rozvinutého industriálního a vědeckoindustriálního typu však v naší ekonomice zaujímá významné místo raně industriální, a dokonce i předindustriální výroba. Formování vědeckoindustriální výroby je u nás spojeno (a vnitřně propojeno) s dokončováním prvotní industrializace, tj. s posledními stadii přechodu od rané k rozvinuté industriální technice a technologické organizaci výroby. V tomto procesu i ve vlastní industriální výrobě, pokud ještě nezačala přerůstat ve vědeckoindustriální, není naléhavost přestavby hospodářských mechanismů zdaleka tak zřejmá jako v podmínkách vyšších stupňů technického pokroku. V současné etapě tak, spolu s faktory vyvolávajícími potřebu přestavby hospodářských mechanismů jakožto hlavní sociálně ekonomickou potřebu společnosti, koneckonců přetrvávají některé objektivní podmínky vedoucí k podpoře administrativně direktivního způsobu řízení. (13)

Je zřejmé, že vzájemné propojení tak různorodých (a částečně i různým směrem orientovaných) procesů činí již beztak složité zdokonalování výrobních vztahů ještě složitějším. Zde se zřejmě skrývá jedna z příčin toho, že úsilí o zdokonalení hospodářského mechanismu, forem a metod řízení dosud zůstává za potřebami dosažené úrovně materiálně technického, sociálního a duchovního rozvoje sovětské společnosti, na což bylo poukázáno v řadě stranických dokumentů. Navíc, jak se zdá, lze zatím v mnoha oblastech národního hospodářství dosáhnout vyšší efektivity pouhým zdokonalováním tradičních metod na úkor rezerv, které jsou tak zvané na dosah ruky. Tato skutečnost pak nezřídka vede k pokusům omezit přestavbu systému řízení pouze na izolované oblasti a roviny ekonomiky.

Polovičaté a nesystémové změny však nejen oddalují dosažení zvoleného cíle, ale mohou vést i k opačným výsledkům. Konzervativní ekonomické myšlení nachází v potížích a neúspěších, které v takové situaci vznikají, argumenty proti každé inovaci a snaží se jimi zdůvodnit snahu pracovat po staru. Ve skutečnosti však toho, kde nechce brát změněné podmínky a požadavky života v úvahu, takové důvody neomlouvají. (14) Naopak, analýza uvedených problémů v širokém sociálně ekonomickém a politickém kontextu vede k závěru, že hluboké kvalitativní změny v národním hospodářství a všestranné zdokonalování ekonomického systému jsou nezbytné.

Přeložila Jadwiga Šanderová

(13) Viz T. M. Džafarli, Š. L. Kistauri, B. P. Kurašvili, V. P. Rassochin, *Někotoryje aspekty uskorenija naučno-techničeskogo progressa*. In: Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 2, s. 62.

(14) *Matěrialy vneočerednogo Plenuma Central'nogo komitěta KPSS*. 13. fevralja 1984 g., s. 15.

Země socialistického společenství patří ve své většině k zemím s vysokým stupněm ekonomického a sociálního rozvoje. Nikoli navzdor tomu, ale právě proto si kladou do budoucna stále náročnější úkoly.

Logika mechanismu mírového soužití a soutěžení mezi dvěma hlavními současnými společensko-ekonomickými systémy vede k tomu, že si v této soutěži vytýčujeme cíl postupně v rozhodujících parametrech celospolečenského vývoje předstihnout i nejvyspělejší státy světa. Mnozí jen technicky myslící lidé se domnívají, že v takové soutěži jsme se již příliš opozdili. Neberou v úvahu, že socialistické země v řadě parametrů již dnes dosáhly takových kvalit, kterých kapitalistické země dosáhnout nemohou. Jde především o takové schopnosti, jako je centrální plánovitě soustřeďování politických, ekonomických, sociálních a ideologických zdrojů, vytváření podmínek pro stále větší aktivizaci lidského faktoru v masovém měřítku i zvyšování společensko-ekonomického potenciálu spoluprací socialistických zemí ve všech oblastech. Je to výsledek již desítky let trvajícího vývoje za hranicí předělu mezi starou a novou dějinnou epochou, který je však třeba dnes urychlit.

Podle programu KSSS „v současných vnitřních a mezinárodních podmínkách všestranný pokrok sovětské společnosti a její postup ke komunismu mohou a musí být zajištěny urychlením sociálně ekonomického rozvoje země“. K tomu jsou nutné „hluboké přeměny především v rozhodující sféře lidské činnosti – ekonomice. Je třeba učinit radikální obrat k intenzifikaci výroby a přeorientovat každý podnik a každé odvětví na plné a prvořadé využívání kvalitativních faktorů ekonomického růstu. Je třeba zajistit přechod k nanejvýš organizované a efektivní ekonomice s všestranně rozvinutými výrobními silami, vyspělými socialistickými výrobními vztahy a dobře fungujícím mechanismem“. Tato strategická linie, s níž se plně shoduje orientace na hospodářský a sociální vývoj naší země po XVII. sjezdu KSČ, zahrnuje také zvýšení „úlohy lidského faktoru. Socialistická společnost nemůže účinně fungovat, jestliže nenachází nové cesty rozvoje tvůrčí činnosti mas ve všech sférách společenského života. Čím větší jsou historické cíle, tím důležitější je osobně zainteresovaná, odpovědná, uvědomělá a aktivní účast miliónů lidí na jejich dosahování“. (1)

Zkušenosti minulých desetiletí dostatečně prokázaly, že řízení lidského faktoru a zvyšování jeho aktivity je složitá činnost, která musí vycházet z poznatků celé řady společenských, eventuálně technicko-společenských věd a vědních disciplín (systémové inženýrství, ergonomie, věda o práci), opírajících se o marxisticko-leninskou metodologii. Mezi nimi zaujímá významné místo i sociologie, pro niž je přechod k urychlené intenzifikaci celého společenského komplexu výzvou k posilování její poznávací a ve spojení s praktickými aplikacemi i přetvářecí funkce.

Pro aktivizaci lidského faktoru již sociologie mnoho vykonala. Stačí jen připomenout, kolik úsilí sociologové v uplynulém desetiletí věnovali podrobnému prozkoumání otázek sociálního prognózování, plánování a projektování, jak se v souvislosti s tím zkvalitnila sociálně politická činnost ve výrobních

i nevýrobních organizacích, jak sociologie přispěla k objasnění a rozpracování sociálních aspektů řídicí činnosti vůbec, jak u nás i v dalších socialistických zemích pokročilo propracování sociologických základů vědecké organizace práce a spolu s tím otázek struktury a funkce pracovních kolektivů, včetně rozvíjení jejich pracovní iniciativy. Mnoho otázek spojených se zvyšováním aktivity lidského faktoru však stále zůstává nevyřešených.

Sama společenská praxe ukazuje, že účinnost procesu aktivizace lidského faktoru je dosud neuspokojivá. Například vnitrosměnový čas v průmyslu se využívá jen na 70–80 %. Přitom ztráta jediné minuty pracovního času v československém průmyslu představuje hodnotu 5 miliónů korun. (2) Rovněž vztah k socialistickému vlastnictví výrobních prostředků není na uspokojivé úrovni, dochází k plýtvání s výrobními zdroji a často i k rozkrádání socialistického majetku a k jiným protisociálním jevům. V SSSR i u nás je třeba vést — podle Programu KSSS — „boj proti projevům cizí ideologie a morálky, proti všem negativním jevům spjatým jak s přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí, tak i s nedostatky v praktické činnosti v různých oblastech společenského života a se zpožděním při řešení praktických problémů“. (3)

Uvedené skutečnosti jsou nejen svědectvím neuspokojivé praxe, ale také nedostatečně rozvinutého poznání těch mechanismů socialistické společnosti, jejichž výsledkem je aktivita lidského faktoru a pracovních kolektivů.

Aktivita socialistického člověka a pracovních kolektivů se projevuje ve všech sférách společenského života — v práci, politice, vzdělávání a v zájmové činnosti. Pro člověka s plným socialistickým uvědoměním je příznačná aktivita v práci i v občanském životě. Z hlediska prioritních úkolů sociálně ekonomického rozvoje zasluhuje zvláštní pozornost problematika těch podmínek, vztahů a činitelů, jejichž výsledkem je uvědomělé a tvořivé využívání lidských schopností ve společensky užitečné práci. Poznávání těchto podmínek a činitelů patří k předním úkolům marxisticko-leninské sociologie, především sociologie práce, ekonomické sociologie a sociologie průmyslových a jiných výrobních systémů.

Sociologie — ve spolupráci s ekonomickými vědami, s vědami o organizaci a řízení i dalšími — již vyřešila řadu otázek týkajících se politických, organizačních a sociálních podmínek, na nichž optimální, tj. ekonomicky účinné a sociálně prospěšné vynakládání lidské práce a pracovní aktivity závisí. V makrospolečenském měřítku je to například formulace správné strategie ekonomického a sociálního rozvoje, zvyšování účinnosti politickovýchovné práce, účelné strukturování výrobní a pracovní činnosti z hlediska dělby a kooperace práce a mnoho dalších.

Je však známo, že ochota k práci a její efektivnost nejsou výsledkem prostého vztahu mezi kvalitou celospolečenských socialistických ideálů a kvalitou pracovního chování lidí. I když většina pracujících tyto celospolečenské ideály uznává, v procesu jejich realizace, hlavně ve vlastní výrobní činnosti, působí na pracovníky řada zprostředkujících faktorů, které mohou nejen posilovat, ale často i oslabovat snahu o spoluúčast na realizaci celospolečenských cílů. Mnozí lidé si ani dostatečně neuvědomují vztah mezi vlastní prací a možnostmi společnosti realizovat své cíle.

Pracovní výkony člověka a jeho celkové pracovní chování, tj. vztah k práci, přístup k ní, vztah k organizaci a spolupracovníkům, jsou odvislé od mnoha okolností osobní a společenské povahy. G. Friedmann správně uvádí, že „chtít filozofovat o práci a odtrhovat ji přitom od společenských a etnických skupin

(2) *Viac disciplíny a dôslednosti*. Pravda, 12. listopadu 1980.

(3) Rudé právo, 26. října 1985.

a od kulturních kontextů, v nichž se odehrává, znamená ztrácet čas. Ba co více, uvnitř těchto skupin se vyplatí často individualizovat a porovnávat přístupy a úsudky“ [Friedmann 1967 : 15]. Kromě těchto souvislostí je nutno počítat i s tím, že výkon a pracovní chování jsou dynamické jevy, mění se s časem, a to oběma směry, jak progresivním, tak regresivním. V sociologii a v jiných vědách o lidském činiteli bylo provedeno již mnoho výzkumů k zjištění těch proměnných, které se podílejí na pracovních výkonech, jejich dynamice a na efektivnosti práce. Byly studovány vztahy mezi výkonem a spokojeností s prací, mezi výkonem, kvalifikací a vzděláním, mezi vnitro a meziskupinovými vztahy a pracovním chováním jedinců a pracovních kolektivů atp. Zejména v marxistické ekonomii a sociologii je věnována velká pozornost i vlivům technického vybavení a technologie na produktivnost a efektivnost práce: „Produktivita práce závisí... nejen na virtuozitě pracovníka, nýbrž i na dokonalosti jeho nástrojů“ [Marx 1953 : 367].

V počátcích kapitalismu byly pracovní výkon a efektivnost práce vynucovány ekonomickým a sociálním nátlakem, nedostatkem práce a nadbytkem pracovních sil. V první polovině minulého století se dokonce objevil jev „nadměrné práce“, tj. práce nad zákonem stanovenou dobu, která byla často zaměstnavateli interpretována jako dobrovolný zájem dělníků: „Dělníci vůbec nechťejí odejít z továrny, takže je třeba je nutit, aby přerušili práci (čištění strojů atd.), zejména v sobotu odpoledne“ [Marx 1953 : 260]. Nadměrná práce se již v soudobém vyspělém kapitalismu v takové míře nevyskytuje, protože přírodních výkonů je dnes možno dosahovat jinými prostředky.

V socialismu se vytváří spletitá síť vztahů mezi obecnými společensko-ekonomickými podmínkami, mezi objektivními cíli společenského a ekonomického rozvoje, mezi ideály marxisticko-leninské ideologie a mezi konkrétním pracovním chováním jednotlivců a skupin. Tyto vazby je nutno nadále podrobně zkoumat a eventuálně i obohacovat pojmoslovnou základnu marxistické sociologie o nové kategorie.

Jednou z kategorií, která má vůči otázkám pracovního výkonu, efektivnosti práce a jejich složitých podmínkách explikační hodnotu, je pojem „mikrosvět práce“. Tato kategorie má tu výhodu, že postihuje mnohovrstevnost samého pojmu práce, jejich strukturních složek, vlivů a důsledků těch proměnných, které mají vliv na její výsledky a efektivnost. Přitom jde o pojem systémového charakteru, jemuž může být dán plný smysl tehdy, jestliže v jeho vymezení bude dán prostor také vstupním faktorům či množině těch faktorů, jimiž na mikrosvět práce působí prostředí. Je samozřejmé, že identifikace takových faktorů může být jen přibližná, protože jde o jev asymptotický, dynamický a hierarchicky uspořádaný. Sama otázka hierarchie prostředí, ať ji chápeme prostorově anebo z pohledu „specifické váhy“ jednotlivých činitelů prostředí, je tak složitá, že při konkrétním řešení problému vyžaduje zjednodušení k určitým přípustným hranicím.

Prostředí mikrosvěta práce zahrnuje globální stav makrosvěta, vývojovou etapu společensko-ekonomických formací, daný stav ekonomiky (a to opět z mnoha hledisek, jako je vývojový stupeň materiálně technické základny i výrobních vztahů, včetně vztahů organizačních a řídicích, kvalita používaných mzdových soustav aj.), stav v morálně politické úrovni společnosti, stupeň vyváženosti celospolečenských, skupinových a individuálních zájmů, soustavu mechanismů zajišťujících ekonomický a sociální rozvoj, včetně mechanismu hmotných a nehmotných stimulací, a mnoho dalších. Přitom tyto a jiné faktory prostředí by musely být vyjádřeny ve vhodných ukazatelích umožňujících komparace.

Při rozboru mikrosvěta práce je proto možno přihlížet k uvedeným, i když velmi závažným vlivům jen zčásti a nejvýznamnější faktory vzít v úvahu spíše v obecné podobě s možností „dosadit“ podle potřeby vybrané konkrétní ukazatele do tohoto obecného rejstříku.

Explicative hodnota kategorie „mikrosvět práce“ je právě v tom, že klade důraz na vnitřní mechanismus relativně uzavřeného dílčího systému práce. V jeho průzkumu je vlastní hodnota teorie a metodiky diskutované kategorie.

Mikrosvět práce je kategorie související s mnoha příbuznými pojmy, jichž používá sociologie, sociální psychologie, ekonomika, věda o řízení výroby a další. Jde o takové pojmy, jako

- základní pracoviště
- charakter a obsah práce
- pracovní skupina či primární kolektiv
- řízení, samořízení, samokontrola, účast na řízení aj.

S těmito pojmy musíme při analýze mikrosvěta práce zacházet, avšak mít přitom na zřeteli, že mezi nimi a mikrosvětem práce jsou značné odlišnosti. Hlavní spočívá v tom, že mikrosvět práce zahrnuje nejen všechny uvedené dimenze a aspekty práce a pracovního procesu, ale i řadu dalších, a že je přesahuje tím, že tento mikrosvět práce je relativně uzavřený celek s novými vlastnostmi.

Tuto skutečnost je možno dokumentovat na vztahu mikrosvěta práce k základnímu pracovišti. Pro potřeby organizace výroby a práce se základní pracoviště zpravidla definuje jako ta část výrobního pole, kterou zaujímá jeden pracovník nebo pracovní skupina (četa, brigáda), na níž se vykonává specifická operace nebo skupina operací a která je vybavena příslušným technickým zařízením a dalšími prostředky, odpovídajícími práci vykonávané na tomto pracovišti. Základní pracoviště je nutno interpretovat jako část podnikového systému, jako určitý subsystém či lépe dílčí systém. Jde o jeden z dílčích systémů, který dostáváme pomocí specifického řezu systémovým celkem. Jde o řez podle organizačně pracovního, resp. organizačně výrobního členění podnikových útvarů, jako

- útvary vrcholového řízení
- funkční útvary
- závody, provozy, dílny
- jednotlivá pracoviště (základní pracoviště).

Na sociologický a ekonomický význam základního pracoviště poukázal V. G. Podmarkov: „Pracoviště... představuje jednotlivou, funkčně omezenou a formálně fixovanou řadu operací, které vykonává pracovník nebo skupina pracovníků (například brigáda). Pracoviště je prvek („buňka“) dělby práce a specializace výroby“ [Podmarkov 1976 : 69].

Zvláštnost základního pracoviště ve srovnání s ostatními uvedenými dílčími systémy spočívá v tom, že toto pracoviště je koncentrátem všech výrobně technických, technicko-lidských, ekonomických a sociálních vztahů, které nalézáme v podniku jako celistvém systému. Všechny tyto vztahy se na základním pracovišti týkají konkrétního individua nebo prvotního kolektivu, vystupují jako reálné a je možno je studovat, eventuálně korigovat ve zcela konkrétní podobě, přičemž racionální korekce přináší bezprostřední efekty. Abstrahovat a zobecňovat tyto reálné vztahy je možno jen v rámci větších organizačních celků — provozů, závodů, podniků.

Složky základního pracoviště ve výrobě, které jsou ve vzájemných vztazích

a které vstupují jako prvky do mnohotvárné soustavy výrobních, ekonomických a sociálních vztahů podniku jsou

- technické vybavení pracoviště a příslušné technologie
- organizační vybavení pracoviště
- manipulační prostředky
- fyzikální pracovní podmínky
- sociální prostředí
- prostorové vybavení a uspořádání. (4)

Výrobní pracoviště bylo zvoleno jako příklad pro svůj typický heterogenní charakter a pro své zvláštní postavení v organizační struktuře. Základní pracoviště se ovšem vyskytuje ve všech organizovaných soustavách, které zajišťují jakoukoli pracovní činnost. I pro většinu těchto pracovišť je typická heterogennost. Posilování heterogennosti pracovních systémů je obecnou tendencí automatizace. Proto se s většinou uvedených komponent budeme stále více setkávat na všech pracovištích.

Specifickým druhem základních pracovišť jsou pracoviště neformálně organizovaná, například pracoviště při různých individuálních, svépomocných stavbách, při domácí výrobě pro soukromé účely atp. I problematika těchto pracovišť má úzký vztah ke kategorii „mikrosvět práce“. Proto Podmarkovu definici pracoviště, v níž jedním z rozhodujících znaků je to, že jde o pracoviště formálně fixovaná, tj. o součást formální organizace podnikového systému, budeme uvažovat jen ve vztahu k vlastní podnikové organizaci.

Na jednotlivých, základních pracovištích se mikrosvět práce utváří a tato pracoviště vymezují jeho hranice. Jednou z hlavních odlišností mikrosvěta práce od základních pracovišť je to, že mikrosvět práce je dán nejen objektivním stavem vyjmenovaných výrobních činitelů (včetně profesiograficky stanovených, modelových nároků na obsluhu), ale také osobnostními zvláštnostmi konkrétních jedinců, prožíváním práce člověkem nebo malou pracovní skupinou, což je ovlivňováno i bližším nebo vzdálenějším prostředím. Toto prožívání a subjektivní „oživování“ základního pracoviště nemusí být v přísné shodě s objektivním stavem věcných výrobních činitelů a pracovních podmínek, i když tento objektivní stav hraje v průměru důležitou roli, a to přinejmenším v rozsahu známých Herzbergových hygienických faktorů. V žádném případě se však ke kořenům výkonnosti a efektivnosti práce jedinců a pracovních skupin nedobereme jen určením takových činitelů, jako je stupeň a povaha technické vybavenosti práce, stav fyzikálních podmínek práce apod. Mechanismy, jejichž výsledkem je produktivnost a efektivnost práce, se vyznačují složitostí, vnitřní prolnutostí, vzájemným podporováním nebo vylučováním a kompenzačními vlastnostmi komponent těchto mechanismů. Na některé momenty tohoto mechanismu již před časem upozornil sovětský autor A. G. Kovalev: „Přání pracovat vzniká tehdy, jestliže jsou příznivé objektivní podmínky k práci, jestliže práce není zdlouhavá a mechanická, a tudíž nevyvolává přepracování, jestliže práce zabezpečuje člověku prostředky k normálnímu materiálnímu a kulturnímu životu. Konečně důležitou podmínkou vzniku lásky k práci je soulad subjektivních pracovních vlastností, především náklonnosti a schopností“. A jinde uvádí, že „kromě materiálních potřeb člověka podněcují k činnosti i duchovní a sociální potřeby, zájmy, city, ideály, rozmanité společenské požadavky“ [Kovalev 1967 : 86].

Rejstřík podmiňujících faktorů je však třeba ještě rozšířit. Ze subjektivní sféry mikrosvěta práce je třeba brát v úvahu například

(4) Podrobněji o základních pracovištích viz [Čech 1978].

- spokojenost s vykonávanou prací
- spokojenost s odměnou za práci
- působení a stupeň akceptování názoru nadřazeného na způsob, jímž člověk práci vykonává, a na její výsledky
- působení mezilidských vztahů v pracovních kolektivech a s tím spojená role sociálního klimatu jako souhrnného výrazu kvality těchto vztahů
- ohled na názor nejbližších pracovníků na vlastní práci (výzkumy N. C. Morseové ukázaly „zřetelnou souvislost mezi produktivitou a hrdostí pracovníka na příslušnost k pracovní skupině“ [Friedmann 1967 : 325])
- ohled na názor blízké veřejnosti na práci (sousedů, přátel aj.)
- souhrn vnitřních impulsů k výkonu práce na úrovni, která odpovídá vlastním kritériím a kritériím uznávaným ve společenském prostředí pracovníka (včetně světonázorové problematiky)
- sebeoceňování vlastních pracovních schopností a možností
- celková hodnotová orientace pracovníka a orientace na míru a povahu uspokojování potřeb.

Mikrosvět práce tak představuje soubor objektivních i subjektivních faktorů s relevantním vlivem na individuálně vykonávaný pracovní proces. Tento mikrosvět práce sice není uzavřen vlivům celospolečenským, podnikovým, závodním atd., ale přitom není svou zaměřeností a kvalitou s těmito vnějšími tendencemi a podmínkami identický.

Příkladů a případů působení mikrosvěta práce na efektivnost výrobních jednotek a na ekonomický a sociální rozvoj společnosti nalezneme mnoho.

Ze sociologické teorie i z praxe řízení výrobních organizací je dobře známý problém neformálních norem čili metanorem. Zejména v západní literatuře se o metanormách hovoří pouze ve vztahu ke snižování výkonu nad požadovanou míru. Takřka všeobecně se metanormy pokládají pouze za výsledek působení vnitroskupinových vztahů, za projev určitých skupinových hodnot a norem, které mají svou autarkii. Ani jedno ani druhé tvrzení není správné. Metanorma může být i norma nad hranicí předepsané normy a pak je výsledkem aktivity a iniciativy skupiny nebo pracovního kolektivu. Socialistické společensko-ekonomické vztahy jsou vhodnou půdou právě pro tento směr vytváření metanorem, které se pak za příznivých okolností mohou stát zpevněnými, vědecky zdůvodněnými normami.

Neformální normy také nemusí být jen obranou proti nadměrné intenzifikaci práce nebo proti — u nás zpravidla falešné — představě, že přechod k požadované anebo zpevněné normě povede ke snížení výdělku. Ve vztahu k normám se v mikrosvětě práce odehrávají zajímavé procesy, které mohou mít svůj původ v nedostatecích organizace práce a výroby. Francouzský sociolog Jean-Daniel Reynaud klade otázku, zda role neformálních skupin a také neformálních norem v podniku je vždy disfunkční a odpovídá tak, že „to není jisté, protože mírné přibrzdování výroby může určitým způsobem korigovat nepravdivost v úkolové mzdě, ba dokonce umožňuje počítat s pravidelným výkonem. Nejen mistr to trpí, ale někteří organizátoři to v některých případech dokonce podporují. Zpomalování jako korektiv příliš rigidní a příliš individuálně zaměřené organizace může přispívat k dobrému chodu pracovního kolektivu, i když se přitom obcházejí a nezřídka i překrucují podnikové předpisy“ [Friedmann 1967 : 288]. Pokud k takovým jevům dochází i v našich podmínkách, mohou být odstraňovány jen zdokonalováním organizace výroby, objektivizací výrobního procesu za pomoci technických a řídicích systémů, bojem proti šturmovštině apod.

O tom, že metanormy nejsou jen výsledkem skupinových socializačních pro-

cesů v podnicích svědčí to, že v pracovních skupinách a kolektivech se objevují jedinci, kteří skupinové metanormy buď překonávají, anebo někdy ještě snižují. V našich pracovních organizacích se nezřídka setkáváme s jedinci, kteří jsou hluboko pod požadovaným výkonem proto, že potřebují síly pro práci mimo pracovní čas a mimo hranice organizace, pokud je pro ně tato práce z různých důvodů atraktivnější. Metanorma tedy může korespondovat s ryze individuálními kritérii práce a pracovního výkonu, anebo může být podmíněna vlivy mimopracovního prostředí, například primárních kolektivů rodinného nebo sousedského typu, eventuálně různých part. V tom je patrný velký význam mimo- a předpracovních fází socializace pro utváření postoje k práci, k pracovní aktivitě a koneckonců k efektivnosti práce. Již tento příklad ukazuje, že mikrosvět práce představuje jiný systém, než je základní pracoviště nebo pracovní skupina, i když s nimi úzce souvisí.

K modifikaci obecných postulátů ekonomického a sociálního rozvoje dochází v mikrosvětě práce také v důsledku diferenciací schopností jednotlivých členů pracovních kolektivů. Jde jak o schopnosti mentální, tak o speciální schopnosti potřebné pro výkon té či oné profese. „Na práce schopnosti, uvádí Kovalev, se projevují i přirozené vlastnosti osobnosti, například typologické“ [Kovalev 1967 : 194]. Tuto diferenciaci, zejména pokud jde o mentální dispozice, je možno korigovat jen do určité míry. V zásadě však je objektivním jevem a pokud jedinec v důsledku svých malých schopností uvádí svůj mikrosvět práce (tj. výkonnost, povahu vnitroskupinových a meziskupinových vztahů aj.) do rozporu s cíli celospolečenského ekonomického a sociálního rozvoje, nezbyvá než přeradit ho na práci, která těmto schopnostem odpovídá. Musí se zde uplatňovat vysoce humánní myšlenka N. G. Černyševského, že nejsou lidé neschopní, ale pouze nesprávně zařazení.

V mikrosvětě práce dochází za určitých okolností k deformaci anebo převrácení celospolečenských zásad a morálních a často i právních norem. Například pro obchodní organizace společnost formuluje řadu ustálených morálních i formálních právních předpisů jak prodávat zboží, jak vyřizovat reklamace a jak jednat se zákazníkem. Avšak za takových podmínek, kdy je některého žádaného zboží nedostatek a kdy se toto zboží dá získat jen za zvláštní, neformální „příplatek“, ztrácí — v rámci přímých obchodních kontaktů v bezprostředních hranicích pracoviště — běžný zákazník hodnotu normálního obchodního partnera a stává se obtěžovatelem. A naopak ten, kdo chce a může platit „více cenu“ se stává preferovaným hostem, váženějším než ukládalo staré, i když také nadsazené obchodnické heslo „nás zákazník náš pán“. V takovém případě se mikrosvět práce prodávače řídí jinými mechanismy než těmi, na nichž jsou založeny principy socialistické ekonomiky. Sociálním důsledkem je pak to, že je porušována sociální spravedlnost. Nejde o malicherný jev, uvážíme-li, že „stále plnější uplatňování sociální spravedlnosti ve všech hlavních sférách společenských vztahů“ je jeden ze čtyř hlavních úkolů sociální politiky marxisticko-leninské strany. (5)

Zvláštním problémem mikrosvěta práce je vztah mezi hodnotovými orientacemi pracovníků a jejich výkonem i celkovou aktivitou. Nadprůměrná výkonnost a aktivita může být podmíněna tím, že člověk s její pomocí chce realizovat preferované hodnoty, například individuálně naprogramovaný vysoký životní standard rodiny (třeba vyšší než mají sousedé) nebo určité zájmy a koníčky. V takovém případě se konzumní orientace pracovníka může promítat do celkových ekonomických výsledků pozitivním směrem, avšak hrozí zde stále nebezpečí morálních poruch.

Stává se někdy, že z různých důvodů (mimo jiné i v důsledku mzdové nízkoce či jiného nesprávného používání nástrojů odměňování) se v oficiálním mikrosvětě práce nedají pracovníkem sledované a preferované hodnoty uskutečnit: „Pracovník je produktivnější tehdy, jestliže mu výrobní činnost umožňuje neefektivnějším způsobem uspokojit nejdůležitější životní potřeby.

Jestliže však má k dispozici prostředky k rychlejšímu nebo rentabilnějšímu dosažení svých cílů, anebo jakmile důrazněji pociťuje jiné potřeby, nijak se nebude cítit nucen vydávat ze sebe maximální úsilí“ [Friedmann 1967 : 327].

Vysokou hodnotu pro pracovníka — a to je pozitivní jev — může mít sama práce. To bývá v takovém případě, kdy vykonávaná práce odpovídá celkovému habitu pracovníka. Tehdy mohou mít celospolečenské snahy po intenzifikaci a efektivnosti ekonomiky podobu „přirozeného prostředí“, které — podle názoru takového pracovníka — není nutno zvlášť připomínat nebo zdůrazňovat. Při jednom průzkumu vysokoškolských studentů (budoucích inženýrů) jsme zjistili, že v jejich hodnotovém žebříčku převládají hodnoty osobního života, jako rodina, přátelství, láska, a z pracovních hodnot hlavně ty, které se vztahují k individu, jako je osobní spokojenost s prací, možnost růstu v budoucím povolání, a to bez ohledu na výsledky jejich studijní práce.

V mikrosvětě práce vůbec někdy nalézáme motivační mechanismy, které se vymykají běžným akademickým názorům. Kromě toho, že v mikrosvětě práce lze nejlépe sledovat vztah mezi obsahem práce a stupněm ochoty a kvality při jejím výkonu, se zde často setkáváme s tím, že pracovní výkon a aktivita jsou výsledkem toho, co tomu řekne nejbližší okolí pracovníka, a to nejen vedoucí a spolupracovníci, ale někdy výrazněji jeho rodina, přátelé, sousedé apod. Mikrosvět práce tak prostupuje s mikrosvětěm mimopracovních vztahů.

Za pozornost stojí i pracovní chování jedinců v oficiálních a neoficiálních mikrosvětěch práce. Nejen větší hmotná zainteresovanost na práci mimo vlastní povolání, o které již byla zmínka, ale také obava z kritického hodnocení sousedů a dalších členů pospolitosti v místě bydliště vede k tomu, že aktivita pracovníka bývá vyšší v neoficiálním mikrosvětě práce než na vlastním pracovišti: „Jiné, ve vztahu k podniku vnější anebo s ním se prolínající skupiny ... mají na pracovníka neméně důležitý vliv, ba často ještě větší než vliv vnitřních skupin“ [Friedmann 1967 : 20—21].

Zvláštním znakem mikrosvěta práce je to, že v něm dochází k prolnutí formálních a neformálních vztahů. Toto prolnutí dospívá v některých případech tak daleko, že obojí nelze rozlišit. Například parťák v malé pracovní skupině udržuje své řídicí pravomoce zpravidla jen proto, že má neformální, přirozenou autoritu. Avšak převažující náplní práce, způsobem prožívání volného času, soustavou psychických pojitků zapadá beze zbytku do přirozené struktury skupiny. Záleží na konkrétních okolnostech, zda prolnutí obou typů vztahů v mikrosvětě práce bude mít příznivé nebo negativní důsledky.

Pozorně je nutno sledovat také vývoj světonázorové hladiny v mikrosvětě práce a její vliv na aktivitu lidského činitele. Podle Kovaleva „přesvědčený člověk je vyhraněný, cílevědomý, zapálený, schopný překonávat jakékoli překážky“ a „naopak osobnost s vnitřně protikladným světovým názorem často projevuje nedůslednost v hodnocení událostí a v jednání“ [Kovalev 1967 : 154—155]. Podobně jako ve schopnostech, i ve stupni osvojení vědeckého světového názoru, v jeho prožití a tím v jeho vlivu na praktické jednání pracovníků jsou mezi členy pracovních kolektivů a v jednotlivých mikrosvětěch práce rozdíly. Důvodů je mnoho. Od vlivů rodiny a přátel přes vlivy pracovní skupiny až k ryze osobnostním předpokladům vědecký světový názor zvládnout a řídit se jím. V každém případě je to však opět mikrosvět práce, kde se reálně

skutečnosti v tomto směru objevují v méně zakryté anebo zcela nezakryté podobě ve srovnání s běžným společenským vztahem konvenčního typu.

Z úvah o mikrosvětě práce vyplývá, že do mechanismu zprostředkování celospolečenských ideálů, strategických záměrů hospodářského a sociálního rozvoje, které vytyčuje marxisticko-leninská strana, je možno proniknout mimo jiné právě studiem mikrosvěta práce. Jeho prostřednictvím je možné poznat vztahy mezi celospolečenskými, skupinovými a individuálními zájmy a v konkrétní podobě identifikovat stupeň vyváženosti těchto zájmů. V současné československé ekonomice a soustavě společenských vztahů nejde o zanedbatelnou problematiku. Již dříve uvedené problémy, které se u nás vyskytují v přístupu k práci a k pracovní aktivitě, zejména dosti rozšířený lhostejný vztah k věcným výrobním činitelům, které představují „produkční“ část socialistického vlastnictví výrobních prostředků, nejsou vysvětlitelné jen nedostatky ve formální organizaci práce a v činnosti formálních řídicích systémů. Jsou i výsledkem specifických procesů v mikrosvětech práce.

Vzniká otázka, zda mikrosvět práce je přístupný empirickému výzkumu. Protože jde o reálně existující a poměrně přesně identifikovatelný systém, jeho empirické zkoumání je možné, avšak při uplatnění určitých specifických přístupů, mezi něž patří především interdisciplinárnost a konkrétnost. Zkušenosti některých sociologů, kteří se snažili mikrosvět práce, či spíše jen některé jeho části, podrobněji poznat a popsat ukazují, že neúčinnější metodou výzkumu zde je metoda zúčastněného pozorování. Je to však metoda, kterou sociologové obvykle posuzují jako „nepohodlnou“, která je ve svých ryzech formách, jako je vstup do pracovní skupiny k výkonu té které profese (i když vstup dočasný nebo fingovaný), těžko uskutečnitelná. Proto jsou doporučeníhodné takové metody, jako je systematické intervalové pozorování třeba i za použití technických médií, interview a zejména popisný čili referenční list, vyplňovaný pracovníky, kteří objekt výzkumu důvěrně znají a přitom vůči němu zaujímají objektivní postavení (vedoucí provozů nebo dílen, funkcionáři stranických nebo společenských organizací). V případě, že je šetřeno větší množství objektů, například reprezentanti typických mikrosvětů práce v závodě nebo podniku, je aplikovatelný také dotazník. Modifikované sociometrické testy mohou pomoci postihnout sociálně psychologickou problematiku mikrosvěta práce.

Ze studia mikrosvěta práce je možno vyvodit takové závěry a nalézt taková opatření, která by vedla k co největšímu souladu mezi celospolečenskými tendencemi a tendencemi v mikrosvětě práce. V našich socialistických podmínkách je možno bezvýhradně kladně odpovědět na otázku, kterou při pojednání o neformálních skupinách spíše řečnický formuloval Jean-Daniel Reynaud ve vztahu ke kapitalistické společensko-ekonomické formaci: „Což není možno společenské síly vybíjející se v odporu přeorientovat tak, aby sloužily spolupráci?“ [Friedmann 1967 : 288].

Opatření, která mohou být učiněna k maximálnímu sladění procesů v mikrosvětech práce se záměry celospolečenského ekonomického a sociálního rozvoje, musí vyplynout z konkrétních výzkumů. Přitom je nutno komparovat výsledky práce a celkovou aktivitu ve vyspělých mikrosvětech práce (které převažují) s těmi, kde se z různých důvodů objevují retardační tendence a rezidua minulosti. Obecnými východisky k nastolování souladu v makro- a mikropracovním měřítku jsou výchova v rodině a v širším společenství, náročné klima v pracovních skupinách, objektivnost a spravedlnost řídicích pracovníků, kladný vliv okolního prostředí a správné hodnocení pracovníků, včetně stimulačních hmotných a nehmotných odměn za mimořádné výkony. V žádném případě však nelze pominout ani jedinou možnost a ani jediné opatření v teore-

tické a praktické práci, které povedou k realizaci záměrů po urychlení ekonomického a společenského rozvoje a k aktivizaci lidského činitele.

Literatura

- Čech, V.: *Sociologické metody při systémové analýze základních pracovišť*. Sociologický časopis 1978, č. 4.
Friedmann, G. a kol.: *Sociológia práce*. Bratislava, Práca 1967.
Kovalev, A. G.: *Psychológia osobnosti*. Bratislava, SPN 1967.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

В. Чех: Микромир труда

В социалистических странах ускорятся экономическое и социальное развитие. Исключительную роль в этом процессе играет активизация человеческого фактора. При теоретическом решении этого вопроса вместе с другими общественными науками может оказать существенную помощь марксистская социология. Ее ответственной задачей является изучение механизма перевода и действия общественных стратегических целей и замыслов на уровень первичных коллективов и отдельных работников. Одним из путей является изучение процессов в микромирах труда, представляющих специфические частные системы, в которых на активность человеческого фактора и его трудовую отдачу воздействует ряд объективных и субъективных условий и факторов, которые трудно постигнуть при существовавшей до сих пор ориентации либо только на объективные аспекты отдельных трудовых участков, либо на отношения в малых трудовых группах. В очерке определяются микромир труда, приводятся его главные компоненты и характеризуются способы его эмпирического исследования. Цель этого исследования — найти пути и принять меры по максимальной гармонизации тенденций общественного развития и тенденций в микромирах труда.

Summary

V. Čech: The Microworld of Work

In the socialist countries, an acceleration of economic and social development is under way. The activation of the human factor is playing a role of extraordinary importance in this process. In the theoretical solution of this issue also Marxist sociology can be of help, hand in hand with the other social sciences. One of the substantial tasks of Marxist-Leninist sociology is to examine the mechanism of the transfer of all-social strategic aims and goals to the level of primary collectives and individual workers, as well as of their action on this level. One of the ways is to study the processes taking place in the microworlds of work which represent specific partial systems wherein the activity of the human factor and his working efficiency are affected by a number of objective and subjective conditions and factors which are not apprehensible under the prevailing orientation either exclusively to the objective aspects of individual workplaces, or exclusively to interrelations in small working groups. In the present paper the microworld of work is defined, its main components are introduced, and methods of its empirical research are outlined. This research is aimed at finding ways and determining measures conducive to a maximal harmonization of tendencies of all-social development on the one hand, and tendencies prevailing in the microworlds of work on the other.

Sociálnopsychologická klíma pracovného kolektívu — niektoré teoretické a metodologické otázky

JÁN BUBELÍNÍ
Východoslovenský KNV,
Košice

Pozornosť sociálnych psychológov a sociológov práce sa v posledných rokoch stále viac zamierava na problematiku pracovného kolektívu, vrátane sociálno-psychologickej klímy, ktorá sa považuje za určitú integrálnu charakteristiku kolektívu. D. Ondrejková však ešte nedávno v súvislosti so sociálnopsychologickou klímou konštatovala, že „teoretická analýza tohto javu zďaleka nie je dopracovaná, nakoľko ide o zložitú realitu a doteraz málo výskumne zvládnutú“ [Ondrejková 1979 : 17]. Situácia sa v tomto smere mení k lepšiemu najmä zásluhou sovietskych (osobitne leningradských) sociálnych psychológov a sociológov práce, ale uskutočnil sa už rad výskumov aj u nás a v ďalších socialistických krajinách.

V súvislosti s danou problematikou vystupuje do popredia celý rad otázok: aké miesto zaujíma sociálnopsychologická klíma medzi ostatnými sociálnopsychologickými javmi, aká je jej podstata a štruktúra, aké sú jej prejavy, ktoré faktory ju podmieňujú, v akej miere podlieha cieľavedomému formovaniu a pod. Na niektoré z nich sa pokúsime nájsť odpoveď, resp. zaujať k nim stanovisko.

Najprv uvedieme niekoľko slov k samotnému *pojmu*. Okrem pojmu „sociálnopsychologická klíma“ sa v odbornej literatúre alebo v prostriedkoch masovej informácie a propagandy môžeme stretnúť aj s ďalšími: „psychologická klíma“, „emocionálna klíma“, „morálna klíma“, „morálnopsychologická klíma“, „sociálna klíma“, „spoločenskoduchovná klíma“, alebo len „pracovná klíma“, „výrobná klíma“ a pod. Niekedy sa namiesto klímy hovorí o atmosfére, čím sa počet používaných pojmov zdvojnásobuje. Napríklad naši autori I. Šipoš a T. Kollárik striedavo hovoria o atmosfére v skupine alebo o spoločenskej klíme [Šipoš—Kollárik 1975 : 75, 115], A. Jurovský o sociálnom ovzduší alebo sociálnej mikroklíme [Jurovský 1967 : 56], D. Ondrejková o sociálnej klíme [Ondrejková 1979 : 17], I. Pikala o psychologickom ovzduší [Pikala 1979 : 67—68] a pod. Na začiatku si však uľahčíme situáciu a budeme vychádzať z toho, že väčšina týchto pojmov sa používa prakticky v takmer rovnakom význame. Za veľmi výstižný považujeme v tejto súvislosti výrok A. K. Uledova, podľa ktorého „podstata zrejme nie je v termínoch, ale v obsahu, ktorý sa do nich vkladá“ [Uledov 1981 : 48]. Niektoré odlišnosti medzi používanými pojmami budeme charakterizovať priebežne.

Podľa jedného z najvýznamnejších sovietskych odborníkov na problematiku sociálnopsychologickej klímy B. D. Parygina pod sociálnopsychologickou klímou sa rozumie prevládajúca a relatívne stabilná duchovná atmosféra alebo psychické naladenie kolektívu, ktoré sa prejavuje tak na vzájomných vzťahoch ľudí, ako aj na ich vzťahu k spoločnej veci [Parygin 1973 : 44]. V jednej zo svojich novších prác B. D. Parygin vynecháva pri definovaní sociálnopsychologickej klímy pojem atmosféry a hovorí, že „klíma kolektívu je prevládajúce a relatívne stabilné psychické naladenie kolektívu, ktoré sa prejavuje v rozmanitých formách v celej jeho životnej činnosti“ [Parygin 1981 : 11]. Uvedený autor polemizuje so stotožňovaním klímy s atmosférou. Na pomoc si berie odlišnosti, ktoré existujú pri používaní týchto pojmov v ekológii: klíma sa vzťahuje na

určitú geografickú zónu a má stabilné ukazovatele, zatiaľ čo atmosféra má dynamickejší, menlivejší charakter. Analogicky aj sociálnopsychologická klíma znamená stabilné naladenie ľudí, zatiaľ čo atmosféra je poznamenaná situácnosťou, premenlivosťou. „Atmosféra“, hovorí B. D. Parygin, „je nestabilná, neustále sa mení a niekedy nepostihnuteľná stránka kolektívneho vedomia [Parygin 1981 : 9–10]. No aj napriek tomuto odlišeniu – vychádzajúc z vyššie uvedeného citátu – sociálnopsychologickú klímu možno považovať len za relatívne stabilnú, inými slovami, patrí k dynamickým charakteristikám kolektívu. S podobným návrhom na rozlíšenie sociálnopsychologickej klímy prišiel aj K. K. Platonov [Platonov 1975 : 11].

Inou stránkou je vymedzovanie sociálnopsychologickej klímy ako „psychického naladenia kolektívu“. (1)

Nakoniec by sme chceli v definícii klímy u B. D. Parygina upozorniť na to, že sociálnopsychologická klíma má rozmanité prejavy tak vo vzájomných vzťahoch ľudí, ako aj v ich vzťahu k práci, resp. že sa prejavuje „v celej životnej činnosti kolektívu“.

Môžeme teda zhrnúť, resp. zopakovať, že podľa B. D. Parygina sociálnopsychologická klíma kolektívu je, po prvé, jeho dynamickou charakteristikou, po druhé, že ide o prevládajúce naladenie, a po tretie, že toto naladenie zasahuje všetky sféry života kolektívu. Pod zorným uhlom týchto znakov môžeme teraz pristúpiť ku konfrontácii niektorých ďalších definícií sociálnopsychologickej klímy, s ktorými sa môžeme stretnúť v literatúre.

K. K. Platonov konštatuje, že „sociálnopsychologická klíma (ako vlastnosť skupiny) je jedným (ale dôležitým) komponentom vnútornej štruktúry skupiny a určujú ju medziosobné vzťahy v nej, ktoré vytvárajú stabilné nálady skupiny, od ktorých závisí stupeň aktivity pri dosahovaní cieľov“ [Parygin 1981 : 10]. Na tejto definícii sa nám javia ako zaujímavé dva prvky, ktoré ju odlišujú od definícií B. D. Parygina: po prvé to, že sociálnopsychologická klíma sa považuje za „komponent vnútornej štruktúry skupiny“, a po druhé, že v definícii je zahrnutý aj faktor, ktorý určuje sociálnopsychologickú klímu – za tento sa považujú medziosobné vzťahy. V charakterizovaní sociálnopsychologickej klímy ako nálady skupiny sa K. K. Platonov stotožňuje s B. D. Paryginom. V inej svojej práci však K. K. Platonov vyslovil názor o potrebe rozlíšiť psychologickú a sociálnopsychologickú klímu tak, že pojem „psychologická klíma“ je širší než pojem „sociálnopsychologická klíma“, pretože zahŕňa aj také druhy klímy, ako je farebná alebo zvuková klíma [Platonov 1977 : 136]. B. D. Parygin považuje takýto prístup za neopodstatnený, podľa našej mienky správne argumentuje tým, že treba odlišiť podstatu určitého javu od faktorov, ktoré sa podieľajú na jeho formovaní. Farebné riešenie pracoviska, zvukové efekty (hluk strojov, uplatnenie hudby a pod.) predstavujú len súčasť pracovnej situácie, ktorá je jedným z objektívnych faktorov sociálnopsychologickej klímy [Parygin 1981 : 12].

Ďalší sovietsky autor A. N. Lutoškin v svojej práci, ktorú špeciálne zameral na sociálnopsychologickú klímu prvotného výrobného kolektívu, napísal, že „psychologická klíma kolektívu je spoločné emocionálne naladenie kolektívu, v ktorom sa spájajú nálady ľudí, ich duševné prežívania a vzrušenia, vzťahy ľudí medzi sebou, k práci a okolitým udalostiam. Hlavné, čo tvorí psychologickú klímu, je emocionálny stav alebo naladenie kolektívu. Nálada – to je akoby výsledok všetkých okolností, ktoré sa odohrávajú okolo človeka, ktoré sa odrážajú v jeho citoch, vzťahoch a prežívaní“ [Lutoškin 1978 : 5]. Pozitívnym

(1) V ruštine sa používa pojem „nastroj“ alebo „nastrojenie“, ktorý sa bežne prekladá do slovenčiny ako naladenie alebo nálada.

prínosom tohto vymedzenia je zdôraznenie toho, že sociálnopsychologická klíma je odrazom istých okolností. Môžeme dodať, že je subjektívnym útvarom, pričom subjektom odrážania je kolektív. Takýto prístup zodpovedá leninskej teórii odrazu, ktorá sa v marxistickej psychológii uplatňuje pri skúmaní všetkých psychologických, resp. sociálnopsychologických javov. Na tieto aspekty — nutnosť rozlišovať v sociálnej psychológii „odrážané“ a „odrazené“ — poukázal v svojej práci K. K. Platonov [Platonov 1980 : 73]. V sociálnopsychologickej klíme sa odrážajú niektoré objektívne podmienky činnosti a života kolektívu, ktoré vystupujú v úlohe určujúcich faktorov, no samu sociálnopsychologickú klímu nemožno s nimi stotožniť, pretože sociálnopsychologický odraz charakterizuje mnohonásobná sprostredkovanosť [Parygin 1980 : 36 — 37].

Aspekt odrazu, na ktorý sme poukázali, je obsiahnutý aj vo vymedzení sociálnopsychologickej klímy v práci E. S. Kuzmina a A. L. Svencického: „Pod sociálnopsychologickou klímou kolektívu rozumieme taký jeho sociálnopsychologický stav, ktorý odráža charakter, obsah a zameranie reálnej psychológie členov kolektívu. Táto reálna psychológia koniec-koncov odráža reálnu situáciu daného výrobného kolektívu: charakter a úroveň vzájomných vzťahov medzi ľuďmi po horizontále a vertikále, podmienky práce a jej organizácie“ [Kuzmin — Svencickij 1982 : 37]. V tejto definícii sa rozširuje počet faktorov, ktoré determinujú sociálnopsychologickú klímu, avšak namiesto nálady, resp. naladenia sa v nej hovorí všeobecnejšie o „sociálnopsychologickom stave“ kolektívu.

Tento pojem používa aj Z. I. Fajnbura. Psychologický stav kolektívu má podľa neho tri aspekty:

1. činnosť — sem patrí charakter vzájomnej súčinnosti členov kolektívu, stupeň ich zladenia, pracovnej zohratosť, vzájomná pomoc, výmena skúseností, kolektívne hľadanie, vzájomné učenie, intenzita väzieb medzi členmi kolektívu v pracovnom a mimopracovnom styku;

2. emocionálny — predstavuje ho charakter vzájomných vzťahov medzi členmi kolektívu, prevládanie pozitívnych emócií v týchto vzťahoch nad negatívnymi; stupeň pripútanosti jednotlivých členov k skupine, forma a intenzita styku medzi členmi kolektívu, úroveň rozvoja neformálnych priateľských väzieb v mimovýrobných podmienkach;

3. morálny — spoločné hodnoty, normy a sociálne postoje, ich obsah, existencia pozitívnej spoločenskej mienky a mechanizmov sociálnej kontroly a sebakontroly, kolektivistické hodnoty a kritéria na vzájemné hodnotenie členov kolektívu [Fajnbura 1982 : 132].

Tým sa však dostávame už k inej dôležitej stránke, ktorou je *štruktúra* sociálnopsychologickej klímy. Ani v názoroch na túto otázku nie je jednotného prístupu, o čom svedčia fakty, ktoré uvedieme.

Z. I. Fajnbura, ktorý sociálnopsychologickú klímu charakterizuje ako „naladenie, ktoré prevláda v celom živote výrobného kolektívu, vo všetkých vzťahoch a vzájomných vplyvoch“, súčasne zdôrazňuje, že sociálnopsychologická klíma je zložitým útvarom a „okrem spoločnej, v kolektíve panujúcej nálady, zahrnuje charakter vzájomných vzťahov medzi jeho členmi, stupeň príťažlivosti kolektívu pre jeho členov, ich autoritu, vzťah k svojej a spoločnej činnosti, komunikabilitu, morálnu jednotu kolektívu, úroveň konfliktnosti a spôsoby riešenia konfliktov, vzťahy k druhým skupinám a kolektívom“ [Fajnbura 1982 : 134]. Osobitne zreteľne sa podľa tohto autora sociálnopsychologická klíma prejavuje v spokojnosti členov kolektívu so svojim členstvom a pôsobením v ňom, ako aj v stupni účasti členov na spoločnej práci, na efektívnosti spoločnej výrobnjej a riadiacej činnosti. *Ukazovateľmi* sociálnopsychologickej klímy v kolektíve sú: jeho riadenie a sebariadenie, štýl vedenia, ktorý sa v ňom uplatňuje, a aktivita pracujúcich pri riadení výroby.

Podľa sovietskeho psychológa Ju. A. Šerkovina sociálnopsychologická klíma sa skladá „zo zvláštností vzájomného vnímania sa ľudí, ich komunikability, vzájomných citov, hodnotení a názorov, pripravenosti na určité reagovanie na slová a skutky ľudí v okolí“ [Šerkovin 1975 : 18–19]. Pri takomto prístupe dochádza k stotožneniu štruktúry sociálnopsychologickej klímy so štruktúrou postoja, voči čomu však vyslovil výhrady B. D. Parygin [Parygin 1971 : 154–161]. Naproti tomu A. K. Uledov zastáva názor, že „v sociálnopsychologickej atmosfére sú zastúpené aj sociálne city, aj nálady, mienky, postoje a iné psychologické útvary a všetky sú medzi sebou tesne spojené“ [Uledov 1981 : 65].

Iný sovietsky autor L. M. Dvugrošev za základné prvky štruktúry sociálnopsychologickej klímy považuje komunistické presvedčenie a mravnú vyspelosť členov kolektívu, ich pracovnú tvorivosť a iniciatívu, tradície a zvyky, ktoré sa vytvorili v kolektíve, sociálne cítenie kolektívu a psychologickú zlučiteľnosť pracovníkov [Dvugrošev 1982 : 89–90].

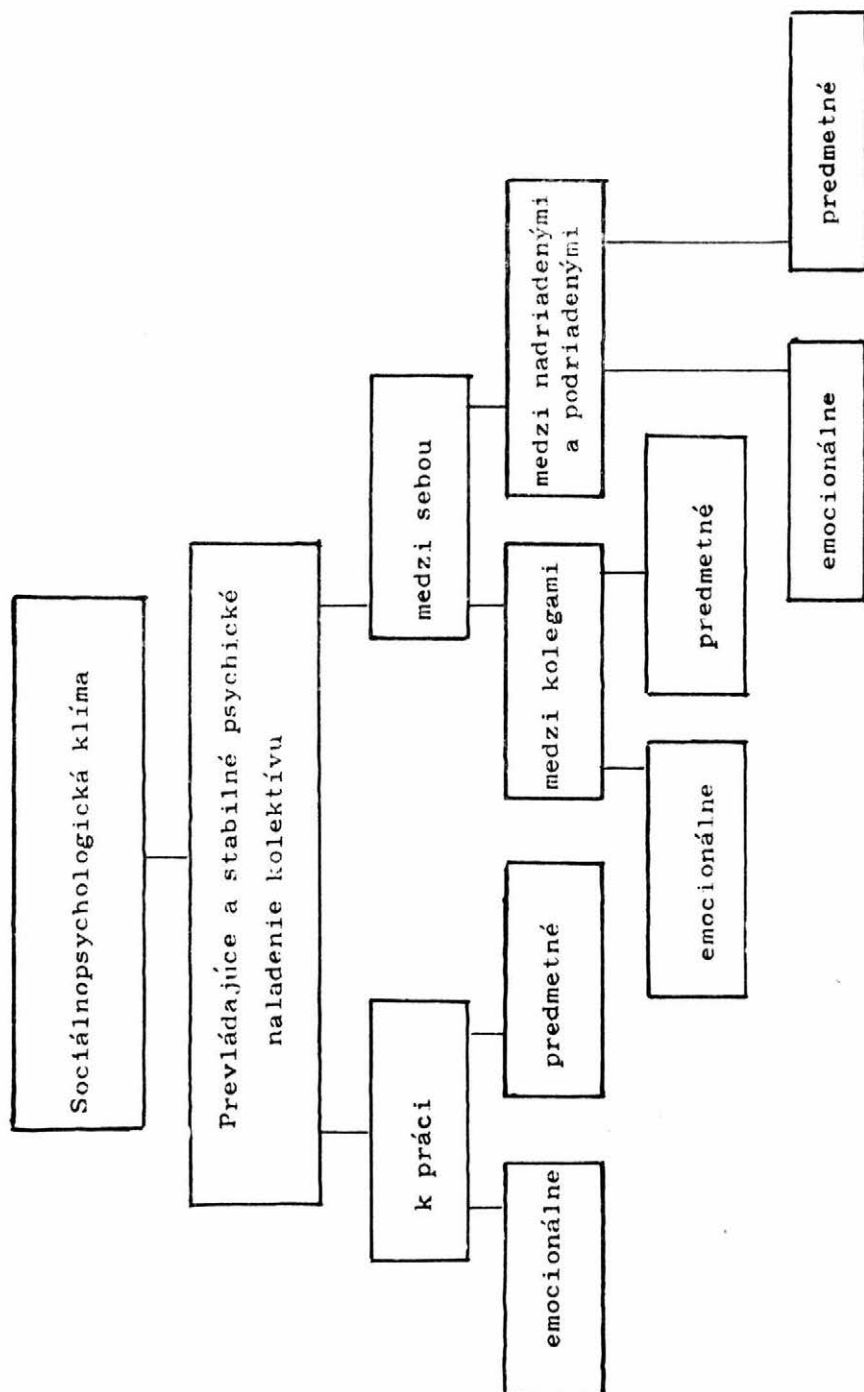
Aj týchto niekoľko príkladov presvedčivo ukazuje na rozmanitosť názorov. To, čo jeden považuje za faktor podmieňujúci sociálnopsychologickú klímu, iný zaraďuje medzi prvky jej štruktúry alebo jej prejavu. Do určitej miery je to pochopiteľné, pretože sociálnopsychologická klíma nie je len nejakým mechanickým odrazom, resp. odzrkadlením objektívnych podmienok, ale spätne na ne pôsobí. Pri vzájomnom pôsobení vo všeobecnosti si príčina a následok môžu vymeniť miesta; dobré pracovné a osobné vzťahy možno chápať ako prejav, ale aj ako predpoklad priaznivej sociálnopsychologickej klímy. Napriek tomu však väčšinu uvedených diferencií medzi autormi pripisujeme nedostatočnému rozpracovaniu problematiky, neujasnenosti pojmov.

Vráťme sa teraz k niektorým názorom B. D. Parygina, ktorý – ako sme už uviedli – vymedzuje sociálnopsychologickú klímu cez náladu alebo naladenie. Pri analýze štruktúry sociálnopsychologickej klímy kolektívu si berie na pomoc pojem „vzťah“. V štruktúre klímy vyčleňuje dve základné oblasti: 1. vzťahy ľudí k práci, 2. ich vzájomné vzťahy. Tieto vzájomné vzťahy sa ďalej diferencujú na vzájomné vzťahy medzi spolupracovníkmi a vzťahy v systéme nadriadený – podriadený. Všetky vzťahy sa skúmajú cez prizmu dvoch základných parametrov psychologického naladenia – emocionálneho a predmetného. Pod predmetným naladením sa rozumie zameranie pozornosti človeka a charakter jeho vnímania určitých stránok svojej činnosti, pod emocionálnym naladením sa rozumie spokojnosť alebo nespokojnosť s týmito stránkami. Svoje názory na štruktúru sociálnopsychologickej klímy ilustroval B. D. Parygin schémou, viz. obr.

Sociálnopsychologická klíma kolektívu sa však podľa B. D. Parygina prejavuje nielen vo vzťahoch medzi ľuďmi a k spoločnej práci, ale aj vo vzťahoch ľudí k svetu, k sebe, „v celom systéme hodnotových orientácií osobnosti“. Tieto vzťahy majú však sprostredkovanější charakter, nezávisia len od situácie v kolektíve, ale aj od širších spoločenských a osobnostných faktorov. To však neznamená, že sebahodnotenie a sebacit sa nemôžu skúmať v závislosti od konkrétneho kolektívu. B. D. Parygin hovorí, že „sebacit osobnosti (sebahodnotenie, úroveň spokojnosti s postavením v skupine, prevládajúce naladenie) sa môže brať aj ako jeden z najvšeobecnejších ukazovateľov sociálnopsychologickej klímy“ [Parygin 1981 : 15]. Tento ukazovateľ nemôže však vystihovať všetky aspekty sociálnopsychologickej klímy kolektívu. (2)

(2) Problematika formovania sebauvedomenia a sebacitu v pracovnom kolektíve bola predmetom zaujímavého výskumu O. V. Lunevovej. Pozri Luneva, O. V.: *Pervičnyj kollektiv i samočuvstviye ličnosti*. In: *Social'no-psichologičeskie aspekty pervičnogo kollektiva*. Jaroslavl' 1978.

Obr. Štruktúra sociálnopsychologickej klímy podľa B. D. Parygina
[Parygin 1981 : 13]

Podľa nášho názoru vymedzenie sociálnopsychologickej klímy, rozpracovanie otázky jej faktorov a ďalších si vyžaduje širší *filozoficko-sociologický* prístup. Takýto prístup uplatňuje v svojej práci A. K. Uledov, ktorý sociálnopsychologickú klímu zaraďuje medzi spoločenskopsychologické javy, t. j. považuje ju za útvar spoločenskej psychológie [Uledov 1981].

Ako je známe, výskum spoločenskopsychologických javov sa začal v druhej polovici devätnásteho storočia. Spája sa so psychológiou národov W. Wundta, učením o imitácii G. Tarda, psychológiou davu G. Le Bona, prácami E. A. Rossa, W. McDougalla a ďalšími. Pojem „spoločenská psychológia“ však prvý použil taliansky marxista A. Labriola v roku 1896, neskôr ho vedecky rozpracoval ruský revolucionár a mysliteľ G. V. Plechanov, avšak diskusie o ňom pokračujú dodnes. B. D. Parygin napísal, že „pojem spoločenskej psychológie patrí k prediskutovávaným a súčasne najzamotanejším otázkam sociálnopsychologickej vedy“ [Parygin 1971 : 39]. Popri názoroch, ktoré zužujú obsah tohto pojmu len na emocionálnu stránku spoločenského vedomia, existujú aj snahy zahrnúť do neho celú ľudskú psychiku, pretože „všetky vlastnosti a prejavy ľudskej psychiky — na rozdiel od psychiky zvierat — sú podmienené sociálne“ [Parygin 1971 : 41]. (3)

A. K. Uledov pri definovaní spoločenskej psychológie považuje za nutné riešiť dve základné otázky: po prvé, otázku špecifickosti spoločenskopsychologických javov v porovnaní s individuálnopsychologickými a ideologickými javmi, po druhé, otázku subjektu spoločenskopsychologických javov [Uledov 1981 : 48 — 49].

V posledných rokoch sa v sociálnej psychológii rozšíril názor, podľa ktorého špecifickosťou spoločenskopsychologických javov je to, že vznikajú v procese styku, a to najmä bezprostredného. E. S. Kuzmin a V. E. Semenov konkrétne napísali, že spoločenskopsychologické javy „vznikajú len v styku a prostredníctvom vzájomného styku ľudí v ich bezprostrednom kontakte“ [Kuzmin—Semenov 1979 : 63—64]. A. K. Uledov s tým polemizuje a konštatuje, že spoločenskopsychologické javy „vznikajú ako odraz nielen styku, ale aj iných stránok spoločenského života“. Upozorňuje, že aj keď styk má nesporne veľký význam, „nemôžno jeho úlohu zveličovať, vydávať ho za centrálny jav danej vedy. (4) Vec je v tom, že styk je len personifikovaná forma spoločenských vzťahov. V záujme objasnenia podstaty spoločenskopsychologických javov, ako aj iných duchovných útvarov, treba sa obrátiť k najhlbšiemu prameňu — k analýze činnosti ľudí a spoločenských vzťahov, ktoré vznikajú v jej procese a neobmedzovať sa len na styk, ktorý je len stránkou spoločenských vzťahov. Pritom máme na mysli predovšetkým materiálnu činnosť a jej zodpovedajúce vzťahy“ [Uledov 1981 : 53].

Pokiaľ ide o subjekt spoločenskej psychológie: Zatiaľ čo za subjekt ideológie sa považujú triedy a iné veľké spoločenstvá ľudí, za subjekt spoločenskej psychológie sa zvykne považovať skôr malá skupina a osobnosť, čím sa nesprávne oddeľujú od seba ideologické a spoločenskopsychologické javy, naruša sa ich jednota. Podľa A. K. Uledova spoločenskopsychologické javy „odlišujú sa od individuálnopsychologických subjektom, zákonitosťami vzniku a rozvoja a spôsobom svojho jestvovania. Ich subjektom sú sociálne spoločenstvá ľudí a predovšetkým veľké stabilné sociálne spoločenstvá: triedy, národnosti a národy. Existujú vo forme všeobecného v individuálnom vedomí a vo forme nadosobných útvarov, t. j. stelesnené v politickom, morálnom, estetickom a v iných formách spoločenského vedomia“ [Uledov 1981 : 57]. Na druhej strane spoločenskopsychologické javy sa odlišujú od ideologických spôsobom odrazu skutočnosti, formami prejavu a svojimi funkciami, nie však z hľadiska ich subjektu. Spoločenská psychológia a ideológia majú však aj spoločné funkcie: napríklad pri ochrane záujmov určitých sociálnych spoločenstiev ľudí, pri

(3) Citovaný autor popri tomto širokom chápaní pojmu spoločenská psychológia navrhol aj jeho pendant v úzkom zmysle.

(4) T. j. sociálnej psychológie.

reprodukcii a odovzdávaní sociálnej skúsenosti alebo komunikácii. Tieto funkcie sú však vyjadrené v rôznom stupni (napríklad vyššia poznávacia funkcia pri ideológii).

A. K. Uledov uvádza tri základné osobitosti spoločenskej psychológie. Po prvé, spoločenská psychológia vyjadruje duchovný stav sociálnych skupín spoločnosti. V reálnom živote každá sociálna skupina v spojitosti s určitými udalosťami niečo pociťuje, prežíva, hodnotí, t. j. jej vedomie nadobúda určitý stav. Duchovné stavy, ktoré v svojom súhrne tvoria spoločenskú psychológiu, nachádzajú vyjadrenie v náladách, názoroch, postojoch, životných stanoviskách a v mnohých iných útvaroch. Pritom najvlastnejšie stavy vedomia spoločencstiev ľudí vystupujú práve vo forme spoločenskopsychologickej alebo morálnopsychologickej atmosféry, spoločenskej klímy, či psychického založenia. Politické, mravné, estetické, filozofické a iné idey a predstavy, zahrnuté do spoločenskej psychológie, nemajú formu teórií, koncepcií, systémov názorov, ako je to v ideológii, ale existujú najmä vo forme presvedčenia, viery, zamerania na vnímanie skutočnosti a vzťahu k nej. Druhou osobitosťou spoločenskej psychológie je, že v nej prevláda emocionálno-vôľový vzťah ľudí k skutočnosti a že má zreteľné praktické zameranie (jej funkcie sa prejavujú v každodennom styku ľudí, v ich činnosti). Existujú v nej, pochopiteľne, aj prvky poznávacie (príkladom je spoločenská mienka), záleží však na tom, čo dominuje. Po tretie, spoločenská psychológia je prejavom masového spoločenského vedomia, zatiaľ čo ideológia je v procese svojho formovania prejavom špecializovaného spoločenského vedomia. Špecializované a masové vedomie sú štruktúrnymi útvarmi spoločenského vedomia. Ideologické koncepcie sú najprv majetkom nemnohých, zatiaľ čo spoločenskopsychologické útvary (spoločenská nálada, spoločenská mienka, morálnopolitická atmosféra a iné — ako už vyplýva z ich názvu — sú rozšírené v rámci celého spoločenstva (nie síce celej spoločnosti, ale triedy alebo inej veľkej sociálnej skupiny). Spoločenská psychológia je podnecujúcou silou celých sociálnych skupín, ideológia sa ňou stáva až vtedy, keď sa zmení zo špecializovaného vedomia na masové.

Nakoniec Uledov vymedzuje spoločenskú psychológiu takto: „Vo filozofickom zmysle spoločenská psychológia je jednou zo základných sfér spoločenského vedomia, ktorá odráža spoločenské bytie, forma duchovného osvojenia si objektívneho sveta ľuďmi. V sociologickom zmysle ju možno ponímať ako stav vedomia sociálnych spoločenstiev ľudí. V sociálnopsychologickom zmysle spoločenská psychológia je súhrnom spoločenskopsychologických javov“ [Uledov 1981 : 61—62].

Spoločenská psychológia je objektom výskumu sociálnej psychológie. Predmetom jej výskumu sú zákonitosti spoločenskopsychologických javov, t. j. zákonitosti psychológie tried, národov a iných spoločenstiev ľudí. „To však nevylučuje,“ hovorí Uledov, „ale naopak predpokladá skúmanie spôsobov, foriem prejavu daných zákonitostí aj cez psychológiu osobnosti, aj cez psychológiu malej skupiny, t. j. skúmanie dialektiky psychológie veľkého spoločenstva, malej skupiny a osobnosti“ [Uledov 1981 : 62].

Spoločenskopsychologické javy — ako komponenty systému spoločenskej psychológie — sú základnými pojmami sociálnopsychologickej vedy. Každý z nich možno objasniť len vychádzajúc zo spoločenskej psychológie ako celostného systému a v závislosti od miesta v tomto systéme, funkcií, ktoré plní; každý z nich má svoj obsah, formy prejavu, všeobecné a špecifické zákonitosti, podľa ktorých vzniká, mení sa, pôsobí a rozvíja sa. Sociálnopsychologické javy vznikajú, menia sa a fungujú v procese vzájomného pôsobenia ľudí v rozličných sociálnych skupinách, avšak ich obsah je určený nielen týmto vzá-

jomným pôsobením, ale aj objektívnymi podmienkami, v ktorých sa rozvíja životná činnosť danej skupiny alebo spoločenstva. V obsahu sociálnopsychologických javov sa odráža sociálna úloha skupiny, jej osobitosti a úroveň rozvoja. Spoločné potreby, záujmy, nálady, zvyky a tradície sú výrazom rovnakých podmienok života ľudí — členov určitej sociálnej skupiny“ [Uledov 1981 : 66]. Tieto myšlienky majú podľa nášho názoru veľký metodologický význam pre vymedzenie sociálnopsychologickej klímy, faktorov, ktoré ju určujú, a ďalších aspektov.

Spoločenskopsychologické javy možno podľa Uledova klasifikovať podľa rôznych kritérií:

1. V závislosti od subjektu na

- psychológiu veľkých skupín,
- psychológiu malých skupín.

2. Podľa vzájomného vzťahu racionálnych, emocionálnych a vôľových momentov na

- javy s prevahou emocionálneho momentu (sociálne city, spoločenské nálady),
- javy s prevahou racionálneho momentu (presvedčenie, životná pozícia),
- javy s prevahou vôľového momentu (sociálne postoje, hodnotové orientácie),
- javy s vyrovnanosťou všetkých momentov (spoločenská mienka, tradície).

3. Podľa stupňa stability na

- dynamickejšie javy (spoločenské nálady),
- relatívne stabilné javy (psychické založenie).

Takéto delenie je len relatívne. Napríklad pokiaľ ide o hľadisko subjektu: psychológia triedy je základom a určuje obsah psychológie iných sociálnych skupín a spoločenstiev. Táto podmienenosť je však vzájomná. Podobne nie je možné absolútne oddeľovať od seba emocionálne, racionálne a vôľové prvky v spoločenskopsychologických javoch, resp. dynamické a stabilné spoločenskopsychologické javy. Medzi tie sociálnopsychologické javy, ktoré sú najvýznamnejšie a v ktorých sú obsiahnuté racionálne, emocionálne i vôľové momenty, zaraďuje Uledov spoločenskú mienku, spoločenskopsychologickú atmosféru a tradície [Uledov 1981 : 69].

Na pozadí vyššie uvedených téz možno konštatovať, že spoločenskopsychologická klíma je stavom spoločenského vedomia. Z obsahového hľadiska môže byť morálnou, politickou, filozofickou alebo inou v závislosti od charakteru ideí a názorov, ktoré v nej prevládajú. Z hľadiska formy prejavu je sociálnopsychologickým útvarom. Emocionálny odtieň, ktorý prevláda v sociálnopsychologickej klíme, netvorí len emócie, city a nálady, ale aj idey, presvedčenie, názory más. Sociálnopsychologická klíma je pomerne stabilná a jej vplyv sa pociťuje „v celom spoločenskom živote“ [Uledov 1981 : 78].

Ako je z uvedených názorov zrejmé, o sociálnopsychologickej klíme sa uvažuje najmenej na dvoch úrovniach: na úrovni celospoločenskej (alebo na úrovni veľkých sociálnych skupín, najmä tried) a na úrovni malých skupín. Zatiaľ čo empirické výskumy sa orientujú najmä na malé skupiny, problematika sociálnopsychologickej klímy veľkých sociálnych skupín sa rozpracúva skôr teoreticko-metodologicky. Tento stav je zrejme podmienený tým, že skúmať sociálnopsychologické javy je „zatiaľ jednoduchšie v malých skupinách“ [Hiebsch-

-Vorwerk 1975 : 38]. Súčasne však treba povedať, že tento stav nie je naďalej udržateľný. (5)

Sociálnopsychologickú klímu konkrétneho pracovného kolektívu nie je možné analyzovať len na úrovni tohto kolektívu, ako produkt bezprostredného styku, ktorý v ňom prebieha. Napríklad výrobný kolektív treba považovať za organickú súčasť väčšieho celku — robotníckej triedy. Každý výrobný kolektív má nepochybne rad vlastných, špecifických charakteristík, ktoré sa vzťahujú na jeho vznik, formovanie a rozvoj; s robotníckou triedou ho však spájajú všeobecné charakteristiky a zákonitosti. To znamená, že pri skúmaní sociálnopsychologickej klímy konkrétneho výrobného kolektívu je potrebné vychádzať zo psychológie robotníckej triedy, jej sociálnopsychologickej klímy. Z dialektiky vzájomného pôsobenia však vyplýva, že poznanie procesov prebiehajúcich v malých robotníckych kolektívoch spätne prispieva aj k poznaniu celej robotníckej triedy, avšak určujúcim je vzťah trieda — malý kolektív.

Analýza sociálnopsychologickej klímy pracovného kolektívu prostredníctvom analýzy sociálnopsychologickej klímy triedy neznamená však ignorovanie a prehliadanie konkrétnych ľudí, členov tohto kolektívu. Spoločenskopsychologické javy existujú nielen na úrovni veľkej a malej sociálnej skupiny, ale nachádzajú svoje vyjadrenie aj na individuálnej úrovni. Sociálnopsychologická klíma konkrétneho kolektívu nie je však len prostým súčtom nálad jednotlivcov, ale je kvalitatívne odlišným útvarom. Okrem toho, dynamika zmien nálad jednotlivca je vyššia než dynamika zmien sociálnopsychologickej klímy kolektívu ako celku, ktorého je daný jednotlivec členom, a táto je vyššia než dynamika sociálnopsychologickej klímy triedy alebo inej veľkej skupiny, do ktorej patri kolektív. V nálade jednotlivca treba preto odlišiť variabilné prvky od tých, ktoré sú individuálnym výrazom relatívne stabilného naladenia skupiny a triedy.

Z toho všetkého vyplýva, že je neobyčajne dôležité objasniť dialektiku vzťahu medzi spoločnosťou (triedou), malou skupinou (napríklad výrobným kolektívom) a jednotlivcom (členom kolektívu), mechanizmy, ktorými sa realizuje determinácia sociálnopsychologickej klímy kolektívu klímou triedy a determinácia nálady jednotlivca naladením kolektívu. Rovnako je dôležité objasniť mechanizmy spätých účinkov medzi jednotlivcom, skupinou a spoločnosťou.

Zo sociálnopsychologického hľadiska je však zaujímavé a dôležité hľadať nielen to, čo je v psychológii kolektívu vyjadrením psychológie spoločnosti alebo triedy a čo je v psychológii jednotlivca vyjadrením psychológie kolektívu, ale aj bezprostredné väzby medzi jednotlivcom a triedou, resp. celou spoločnosťou. Tak, ako je na jednej strane pôsobenie kolektívu na jednotlivca nielen bezprostredné, ale aj sprostredkované, na druhej strane pôsobenie celej spoločnosti

(5) Uvedomujeme si, že rozlišovanie „veľkých“ a „malých“ skupín v súčasnosti už nepostačuje. Pod pracovným kolektívom možno rovnako rozumieť prvotný kolektív ako štruktúrny článok, ktorý sa v systéme oficiálnej organizácie ďalej už nedelí, druhotný kolektív, ktorý zlučuje viaceré prvotné kolektívy, ako aj základný kolektív, ktorý je súhrnom pracovníkov organizácie ako celku. Pôsobenie sociálnopsychologickej klímy spoločnosti alebo triedy na sociálnopsychologickú klímu primárneho pracovného kolektívu môže byť takto mnohonásobne sprostredkované. V súvislosti s tým sa tu ponúka možnosť rozlišovať na úrovni spoločnosti alebo triedy spoločenskoduchovnú klímu, na úrovni pracovných kolektívov strednej úrovne sociálnopsychologickú klímu a na úrovni primárnych pracovných kolektívov sociálnopsychologickú atmosféru. Pravda, možné by boli aj iné prístupy. Avšak vzhľadom na to, že v stati sa zaoberáme niektorými všeobecnejšími teoretickými a metodologickými otázkami sociálnopsychologickej klímy pracovných kolektívov, v záujme prehľadnosti zámerne zostávame pri schéme veľké a malé skupiny a pri jednotnom používaní pojmu sociálnopsychologická klíma na všetkých úrovniach.

alebo spoločenskej triedy na jednotlivca má v rade prípadov bezprostredný charakter.

Na základe vykonanej konfrontácie názorov viacerých bádateľov na sociálno-psychologickú klímu pracovného kolektívu a uvedených úvah pokúsime sa o vlastné vymedzenie sociálnopsychologickej klímy. Podľa nášho názoru sociálno-psychologická klíma pracovného kolektívu je konkrétnym prejavom sociálno-psychologickej klímy spoločnosti a príslušnej triedy v duchovnom stave kolektívu. Súčasne je sociálno-psychologická klíma pracovného kolektívu odrazom celého súhrnu podmienok života a činnosti kolektívu ako celku i jeho jednotlivých členov. Klíma má charakter relatívne stabilného, prevažne emocionálneho naladenia kolektívu. Z hľadiska obsahu môžu v nej dominovať morálne, politické alebo iné prvky. V závislosti od svojej povahy sa klíma kladne alebo záporne prejavuje v celom živote kolektívu a jeho členov, v ich vzťahu k práci, v medzisobných vzťahoch, ale aj v širšie orientovaných postojoch a hodnotových orientáciách. Sociálno-psychologická klíma je takto významným činiteľom formovania a rozvoja kolektívov a výchovy ich členov ako individualit, aj ako predstaviteľov svojej triedy a spoločnosti, t. j. plní socializačnú funkciu aj pri reprodukcii spoločnosti a triedy v kolektíve a jednotlivcovi.

Na záver môžeme konštatovať, že pozornosť venovaná problematike sociálno-psychologickej klímy pracovných (osobitne výrobných) kolektívov je podmienená aktuálnymi úlohami rozvoja socialistickej spoločnosti v etape rozvinutého socializmu, neustálym zvyšovaním úlohy pracovných kolektívov tak v oblasti politickej, spoločensko-ekonomickej, ako aj pri výchove nového človeka.

V tejto súvislosti precizovanie pojmu „sociálno-psychologická klíma pracovného kolektívu“ je nevyhnutnou súčasťou rozpracovávania teoretických a metodologických otázok marxistickej sociálnej psychológie práce, ale má tiež bezprostredný vzťah k praktickej práci pri formovaní pracovných kolektívov, plánovaní a riadení ich ekonomického, sociálno-psychologického a duchovného rozvoja.

Literatúra

- Dvugrošev, L. M.: *Moral'no-psichologičeskaja atmosfera kollektiva kak faktor formirovanija ličnosti*. In: Šepeľ, V. M. a kol.: *Voprosy pedagogiki i psihologii v partijnoj rabote*. Moskva, Moskovskij rabočij 1982.
- Fajnburg, Z. I. a kol.: *Sociologija socialističeskogo proizvodstvennogo kollektiva*. Moskva, Profizdat 1982.
- Hiebsch, H. — Vorwerk, M.: *Úvod do marxistickej sociálnej psychológie*. Bratislava, Obzor 1975.
- Jurovský, A.: *Činnosť závodného psychológa v oblasti sociálnej psychológie práce*. In: Jurovský, A. a kol.: *Psychológ a sociológ v závode*. Bratislava, Práca 1967.
- Kuzmin, E. S. — Semenov, V. E.: *Social'naja psihologija*. Leningrad, Izd. LŮ 1979.
- Kuzmin, E. S. — Svencickij, A. L. (red.): *Promyšlennaja social'naja psihologija*. Leningrad, Izd. LŮ 1982.
- Lutoškin, A. N.: *Psihologičeskij klimat pervičnogo proizvodstvennogo kollektiva*. Kostroma 1978.
- Ondrejková, D.: *Sociálna klíma vo výrobnom podniku*. In: Pikala, I. a kol.: *Psychologické aspekty práce žien v priemysle*. Bratislava, Práca 1979.
- Parygin, B. D.: *Osnovy social'no-psichologičeskoj teorii*. Moskva, Mysl 1971.
- Parygin, B. D.: *Sovremennoje sostojanije i problemy social'noj psihologii*. Moskva, Znanije 1973.
- Parygin, B. D.: *Problém sprostredkovanosti v sociálnej psychológii*. In: Šorochova, E. V.: *Metodologické problémy sociálnej psychológie*. Bratislava, Veda 1980.
- Parygin, B. D.: *Social'no-psichologičeskij klimat kollektiva*. Leningrad, Nauka 1981.
- Pikala, I.: *Pracovné prostredie a podmienky práce*. In: Pikala, I. a kol.: *Psychologické aspekty práce žien v priemysle*. Bratislava, Práca 1979.
- Platonov, K. K.: *Obščije problemy teorii grupp i kollektivov*. In: Šorochova, E. V., Platonov, K. K.: *Kollektiv i ličnost*. Moskva, Nauka 1975.

- Platonov, K. K.: *Problemy upravlenija psihologičeskim klimatom kolektiva*. In: *Social'no-psihologičeskije problemy povyšeniya effektivnosti dejatel'nosti proizvodstvennyh kolektivov*. Kurgan, 1977.
- Platonov, K. K.: *Osobnosť ako objekt sociálnej psychológie*. In: Šorochova, E. V.: *Metodologické problémy sociálnej psychológie*. Bratislava, Veda 1980.
- Serkovin, Ju. A.: *Ideologija i social'no-psihologičeskij klimat kolektiva*. In: Šorochova, E. V. — Platonov, K. K.: *Kollektiv i ličnost*. Moskva, Nauka 1975.
- Šipoš, I. — Kollárik, T.: *Sociálna psychológia práce*. Bratislava, Práca 1975.
- Uledov, A. K.: *Aktual'nyje problemy social'noj psihologii*. Moskva, Mysl' 1981.

Резюме

И. Бубелини: Социально-психологический климат трудового коллектива — некоторые теоретические и методологические вопросы

Социально-психологический климат относится к основным социологическим и социально-психологическим категориям. Он представляет важную характеристику трудовых коллективов, которая оказывает значительное влияние на их функционирование, развитие и реализацию производственно-экономических и социальных функций. Несмотря на это, отсутствует единство в понимании этой категории, ее структуры, факторов и обусловленности. Это проявляется и в эмпирических подходах к ее изучению. В последние годы социально-психологический климат трудовых коллективов интенсивно изучается и разрабатывается в СССР, особенно ленинградскими социологами и социальными психологами.

В первой части статьи автор приводит обзор определений социально-психологического климата, с которыми можно встретиться в отечественной и советской социологической и социально-психологической литературе. В дальнейшей части статьи он анализирует вопросы структуры и показателей социально-психологического климата трудового коллектива. Исходя из мнений А. К. Уледова, он применяет при анализе социально-психологического климата более широкий философско-социологический подход и на этой основе относит социально-психологический климат к общественно-психологическим явлениям. На примере производственного коллектива он показывает, что социально-психологический климат нельзя понимать лишь как продукт непосредственного общения в коллективе. Производственный коллектив следует понимать как составную часть более крупного организма, рабочего класса, с которым он связывает целый ряд характеристик и закономерностей. Это означает, что и при изучении социально-психологического климата конкретного производственного коллектива необходимо исходить из психологии рабочего класса, его социально-психологического климата. Но в то же время важно не забывать о конкретных членах коллектива, так как общественно-психологические явления существуют не только на уровне большой и малой социальных групп, они получают свое выражение и на индивидуальном уровне. Важно также учитывать механизмы обратного воздействия между индивидом, группой и обществом.

В заключение автор определяет социально-психологический климат трудового коллектива как конкретное проявление социально-психологического климата общества и соответствующего класса в духовном состоянии коллектива. Социально-психологический климат является одновременно отражением всей совокупности условий жизни и деятельности коллектива в целом и его отдельных членов. Климат носит характер относительно стабильного, преимущественно эмоционального настроения коллектива. С точки зрения содержания в нем могут доминировать моральные, политические или другие элементы. В зависимости от своего характера климат позитивно или негативно проявляется во всей жизни коллектива и его членов, в их отношении к труду, в межличностных отношениях, а также в шире ориентированных личностных установках и ценностных ориентациях. Социально-психологический климат — важный фактор формирования и развития коллективов и воспитания их членов как личностей и как представителей своего класса и общества.

Внимание, уделяемое проблематике социально-психологического климата трудовых (особенно производственных) коллективов, обусловлено актуальными задачами развития социалистического общества на этапе развитого социализма, неустанным повышением роли трудовых коллективов как в политической и общественно-экономической области, так и при воспитании нового человека. В данной связи уточнение понятия «социально-психологический климат трудового коллектива» является обязательной составной частью разработки теоретических и методологических вопросов марксистской социальной психологии труда; оно имеет также непосредственное отношение к практической работе по формированию трудовых коллективов, планированию и управлению их экономическим, социально-психологическим и духовным развитием.

J. Bubelini: Sociopsychological Climate of the Working Collective — Some Theoretical and Methodological Issues

The sociopsychological climate is one of the fundamental sociological and sociopsychological categories. It is an important characteristic of working collectives and its impact upon their functioning, development and realization of production-economic and social functions is substantial. Notwithstanding, the substance of this category its structure, factors and conditioned character are not uniformly conceived, which also becomes evident in the empirical approaches to its research. Of recent years, the sociopsychological climate of working collectives is subjected to intensive research and elaboration in the USSR, especially by Leningrad sociologists and social psychologists.

The first part of the paper presents a survey of definitions of the sociopsychological climate, as they appear in the Czechoslovak and the soviet sociological and sociopsychological literature. In the following part problems of the structure and indicators of the sociopsychological climate prevailing in the working collective are analyzed. The analysis of the sociopsychological climate is based on A. K. Uledov's views: a broader philosophico-sociological approach is applied according to which the climate is classed among sociopsychological phenomena. The introduced example of a production collective demonstrates the fact that the sociopsychological climate cannot be conceived exclusively as a product of direct contacts prevailing in the collective. The production collective must be conceived as a part of a larger whole — the working class, with which it is connected by a great number of characteristics and laws. This in turn implies the necessity to base the research into the sociopsychological climate of a concrete production collective on the psychology of the working class, on its sociopsychological climate. At the same time it is of course important not to ignore or disregard concrete members of the collective. Sociopsychological phenomena namely exist not only on the level of a large and a small social group but also find their expression on the individual level. It is of equal importance to take into account the mechanisms of feedback effects among the individual, the group and society.

In conclusion the sociopsychological climate of the working collective is defined as a concrete manifestation of the sociopsychological climate of the society and the respective class in the mentality of the collective. The sociopsychological climate is simultaneously a reflection of the entire complex of living conditions and activities of the collective as a whole as well as of its individual members. The climate bears the character of a relatively stable, predominantly emotional attunement of the collective. From the point of view of content, moral, political or other factors may predominate. In dependence on its nature, the climate manifests itself either positively or negatively in the whole life of the collective and of its members, in their relation to work, in interpersonal relations, but also in the more broadly conceived attitudes and value orientations. The sociopsychological climate is an important factor of the formation and development of collectives and of the education of its members as individual personalities and as representatives of their class and society.

The attention devoted to problems of the sociopsychological climate in the working (particularly production) collectives is conditioned by the actual tasks of the development of socialist society in the epoch of advanced socialism, by the continuous rise of the role of working collectives both in the political and socio-economic areas and in the education of the new man. In this connection, a more precise formulation of the concept "sociopsychological climate of the working collective" not only forms an unavoidable part of the elaboration of theoretical and methodological issues of the Marxist social psychology of work but is also in direct relation to the practical work connected with the formation of working collectives, with planning and controlling their economic, sociopsychological and spiritual development.

Třebaže objem kriminality u nás není zdaleka takový jako v západních zemích, přesto považujeme trestnou činnost za dosti žhavý problém, v jehož řešení nebyly dosud vyčerpány všechny potenciální společenské možnosti.

V dalším přístupu k problematice by měly být využívány zejména tyto momenty: zapojení veřejnosti; dovednější ovlivňování kořenů, z nichž kriminální jednání vyrůstá; minimalizace recidivy (přitom si ovšem uvědomujeme, že ovlivňováním kořenů kriminality současně řešíme závažný problém kriminální recidivy — oba problémové okruhy nelze od sebe oddělovat). Jedná se o prioritní úkoly prevence, jež je hlavním sektorem aplikované kriminologie.

Předkládané náměty vyplynuly jednak ze studia zahraničních zkušeností, jednak z diskusí s odborníky a z výzkumu kriminogenních faktorů, který provedl v roce 1984 kolektiv katedry aplikované sociologie filozofické fakulty v Olomouci ve spolupráci se správou Sboru nápravné výchovy ČSR.

O různých možných formách prevence bylo už ovšem pojednáno ve výzkumných materiálech jiných institucí, zvláště Výzkumného ústavu kriminologického při Generální prokuratuře ČSSR a Vysoké školy SNB v Praze. Pokud jsou uvedeny i v tomto textu, je tomu tak proto, že v našem šetření vystoupily do popředí jako formy zvláště potřebné a naléhavé (žel v praxi opomíjené).

Účast veřejnosti

Je obecně známo, že bez přispění občanů by mnoho trestných činů zůstalo neodhaleno. Nejde nám však jen o pomoc při vyšetřování už spáchaných činů, jako spíše o podíl občanů na jejich prevenci. Máme zde současně na mysli nejen včasné upozorňování na hrozící nebezpečí nebo na okolnosti, které umožňují spáchat trestnou činnost, ale zejména o spoluúčast na účinném výchovném ovlivňování osob, jež se dostávají na šikmou plochu, z níž sklouznout k trestné právnímu deliktu nebývá nijak nesnadné. Z praxe víme, že lidé jsou ochotni spíše přijít na bezpečnost a oznámit bezprostředně hrozící nebezpečí než angažovat se ve stadiu, kdy se vytvářejí „vzdálenější“ podmínky pro příští trestnou činnost.

Zamýšlíme-li se nad zapojením občanů do boje s trestnou činností, nabízí se široká paleta prostředků, jimiž by bylo možno trestným činům předcházet. Po zprehlednění situace v místě či okresu mohou například mnohé vykonat občanské výbory a komise pro ochranu veřejného pořádku. Včasné projednání drobných domácích výtržností, případů školní absence dětí, počínajícího vyhýbání se práci, častého požívání alkoholu nebo hrubých excesů v chování dětí či dospívající mládeže může znamenat účinnou překladu proti daleko horším pozdějším zlům. Málo se využívá také dalšího nástroje — intervence do rodinných a výchovných poměrů ze strany domovních důvěrníků a dalších spoluobčanů (ve formě přátelského dialogu, upozornění a domluvy).

Mimořádně důležitou složkou prevence je právní výchova občanů. Zde samozřejmě nejde zdaleka jen o vysvětlování základních ustanovení jednotlivých kodexů, jako spíše o to formovat jejich právní vědomí a přispívat k tomu, aby

boj s kriminalitou chápali jako vlastní věc a aby pomoc v prevenci (např. označování spáchané trestné činnosti a její přípravy nebo dalších varovných signálů) pojímali jako samozřejmou povinnost, již přispívají k ochraně zájmů celé společnosti a tím i zájmů vlastních. Důležité je v této spojitosti čelit falešnému kamarádství i některým nesprávným představám o nebezpečnosti jednotlivých forem trestné činnosti (kdy je např. za více odsouzeníhodný považován méně závažný útok proti osobnímu vlastnictví než podstatně nebezpečnější poškození majetku v socialistickém vlastnictví).

Hodně příkladů prevence kriminality můžeme vidět v SSSR. Příkladem výchovného působení na děti (v rámci boje proti drobnému vandalismu) je například pověření péčí o zelené pásy a květinové záhony nebo o čistotu ulice. Rodiče mohou být stimulováni k většímu zájmu o výchovu dětí tím, že je pravidelně na závodech vyhodnocováno chování a prospěch dětí pracovníků. Na druhé straně zveřejňování fotografií a významných pracovních úspěchů rodičů na školní nástěnce posiluje hrdost dětí a podněcuje je k tomu, aby nedělaly nepříjemnosti svým rodičům, ale naopak následovaly jejich příkladu.

V některých zemích jsou už dlouho praktikovány patronáty předních sportovců, kulturních činitelů i veřejných politických pracovníků zejména nad nedospělými pachateli odsouzenými k podmíněným trestům nebo propuštěným podmíněně na svobodu z výkonu trestu odnětí svobody.

Přátelský vztah uznávané autority k dosud přehlíženému jedinci, který často ve svém životě nepoznal víc než drsný úděl odstrkovaného dítěte, bití a nadávky — se už mnohokrát ukázal jako osvědčený resocializační prostředek.

Za úspěch lze považovat také to, když se podaří přesvědčit rodiče z problémových rodin, aby se zúčastnili besedy nebo přednášky s výchovnou tematikou, konané v místě bydliště. Velmi dobré zkušenosti v tomto směru jsou s univerzitami rodičovských znalostí organizovanými v mnoha městech SSSR. (1) Iniciativa zde vychází nejen z osvětových a vzdělávacích institucí, nýbrž přímo od stranických a státních orgánů měst, okresů a krajů. V souvislosti s úlohou rodiny v předcházení trestné činnosti stojí za zmínku tzv. večery pracovních dynastií v SSSR, na nichž jsou před širokou veřejností morálně oceňovány ty rodiny, které řádně vychovaly děti a kde současně několik generací vzorně plnilo své pracovní a občanské povinnosti.

Jedním z nejobtížnějších problémů prevence je probuzení zájmu veřejnosti o oblast týkající se boje se zločinností. Vyvstává otázka, jak překlenout postoje charakterizované zásadou „nehas, co tě nepálí“. Souhrnně lze říci, že zdrojem občanské aktivity je upřímný zájem o věci veřejného dění, opírající se o vysoký stupeň politické a občanské uvědomělosti. K potřebné morálně politické úrovni a entuziasmu přispívá celková spokojenost, jakož i přesvědčení, že podíl občanů je uznávanou složkou širšího preventivního systému.

Zamýšlíme-li se nad nedostatečným zapojováním části veřejnosti do preventivních aktivit, uvědomujeme si, že se vedle nízké úrovně právního vědomí (2) na tomto stavu podílí mnohé další skutečnosti, jako slabá informovanost o konkrétním stavu kriminality v místě, o možnostech a formách, jimiž mohou občané přispět k boji proti tomuto jevu, o hlubších příčinách kriminality a

(1) Jedná se o novou a dnes již v mnoha svazových republikách dosti rozšířenou formu systematické přípravy rodičů formou přednáškových cyklů organizovaných v místech bydliště nebo na školách, a to na bázi dobrovolnosti.

(2) Nemáme zde na mysli ani tak nedostatečnou znalost konkrétních právních předpisů, jako především menší pochopení nutnosti aktivně přispívat k upevňování pořádku, bojovat proti negativním jevům a dbát na dodržování socialistické zákonitosti.

o skutečnostech majících kriminogenní význam, jejichž včasné řešení může trestnému činu zabránit.

Bylo by žádoucí i více morálně oceňovat pomoc těch občanů, kteří přispěli k zamezení nebo odhalení trestné činnosti. Někdy ovšem chybuji i státní orgány, zvláště tehdy, nevěnují-li náležitou pozornost upozorněním občanů ve stadiu, kdy lze ještě trestnému činu zabránit.

Zasahování hlubších kořenů protiprávního jednání

Chceme-li dosáhnout výraznějších úspěchů v boji s kriminalitou, musíme si uvědomit především to, že každý zločin má své vzdálené předurčení v hlubších sociálních, výchovných, psychologických a někdy i biologických faktorech. Znamená to, že proti zločinu nemůžeme bojovat teprve tam, kde se ve své finální jevové podobě manifestuje, nýbrž zcela jinde a hlavně mnohem dříve, než k němu dojde.

Jak známo — postoje člověka formuje nejčastěji rodina. Avšak v rodičovských přístupech se zrcadlí nejen rodinná tradice, nýbrž i celková morálně psychologická situace ve společnosti. Nedostatků v řízení, chyby v kádrové práci, korupce, vady v řídicích ekonomických mechanismech vytvářející prostor pro úplatkářství, nedůslednosti v rozvíjení socialistické demokracie, různá prožitá příkoří a další objektivně existující nepříjemnosti a rozpornosti v té či oné míře demoralizují a deformují lidi, což se nemůže nepromítnout do výchovného působení na děti.

Neuplatňují se zde samozřejmě jenom faktory makrosociální, ale také vlivy společenských podskupin (zvyklosti a morálka společenských vrstev) a podmínky makroekologické, jako jsou specifičnosti určité vesnice, města a velkoměsta. Dále se uplatňují podmínky mikroekologické (zvláštnosti působící v nejbližším okolí a na pracovišti), specifické vlivy sociálních a jiných institucí (mezi něž lze řadit závod, školu, širší rodinu), resp. různé interakční situace, jako jsou vztahy mezi přáteli na pracovišti, vztahy mezi občany a manželskými partnery. To vše působí jak na rodiče, tak později na děti.

Hlavním bezprostředně formujícím činitelem je ovšem celkový charakterový profil otce a matky, rodičovská odpovědnost a vzor, jaký rodiče dětem poskytují. Při absenci kladných rysů charakteru rodičů jsou na místě jednak preventivně represivní zásahy vůči nim a jednak preventivně ochranné zásahy ve prospěch dětí. V prvním případě máme na mysli taková opatření, jako nařízení protialkoholní léčby, důraznou přítrž opakujícím se výtržnickým projevům nebo absenci na pracovišti, projednání prohrěšků před kolektivem spolupracovníků nebo v odborové organizaci. Do rámce preventivně ochranných zásahů řadíme také opatření neutralizující negativní působení rodičů na děti, například cestou zapojení dětí do zájmové činnosti a pod vliv pozitivních autorit, diagnostikou a terapií psychologických poruch způsobených nešťastným výchovným prostředím, jakož i řešením dalších specifických problémů (vedoucích ke stanovení dohledu, k zajištění potřebných materiálních podmínek a k znemožnění záporných vlivů).

Avšak ani přítomnost kladných charakterových rysů na straně rodičů nemusí ještě vést k výchovnému úspěchu. Ten záleží nejen na charakteru, dobré vůli a poctivé snaze, ale i na odborné připravenosti rodičů k manželskému soužití a ke správným výchovným přístupům. Řada výzkumů ukazuje, že lidé jsou většinou pro výkon rodičovské funkce odborně připraveni velmi nedostatečně. Jen namátkou uveďme, že v roce 1981 z 1772 dotázaných žen konstatovalo dostatečnou poučenost jen 32 % [Aktuální 1981 : 14].

Mezi preventivní priority se proto v poslední době právem zařazuje systematická předmanželská a rodičovská výchova, jež je základem konsolidovaného manželství, které je opět významnou podmínkou zdravého výchovného prostředí, jednotného výchovného postupu a do značné míry i kladných rodičovských vzorů. V našem kriminologickém výzkumu provedeném na souboru 500 odsouzených figurovalo rozvrácení manželství na prvním místě mezi 31 sledovanými kriminogenními faktory. Analýzy soudních případů ukazují zejména na některé typické momenty v rodinném mikroklimatu pachatelů. Je to deficitní rodinná struktura (nepřítomnost jednoho z vlastních rodičů), funkcionální poruchovost výchozí rodiny (rozpory mezi rodiči, nezajišťování normálního chodu domácnosti), nízký sociokulturní, resp. ekonomický standard rodiny, nepříznivá emocionální atmosféra (citová deprivace, pocity odstrkování při současném nadřezování jiným sourozencům) a narušená dyáda matka – dítě. Uvedené skutečnosti ovlivňují konkrétní výchovný styl a rodinnou „ideologii“.

Výše uvedené konstatování je potvrzeno mnoha výzkumy provedenými jak u nás, tak v zahraničí. Například naše šetření již z první poloviny sedmdesátých let na souboru 500 odsouzených ukázalo, že delikventi ve srovnání s nedelikventy vyrůstali méně často (64,2 % proti 86 %) v úplných rodinách, dále že téměř každý druhý delikvent vyrůstal v narušeném domácím prostředí, kde nebyl vyžadován důsledný výchovný režim a kde se velmi často používalo neúměrných trestů atd. [Geneze 1977 : 47].

Jak bylo řečeno, do širšího preventivního systému vstupuje zákonitě rodičovská výchova. Ukazuje se, že nejprůznačnějším rysem výchovy osob, jež se později dostávají do rozporu se zákonem, je porušení souměrnosti mezi dobrotou a náročností ve vztahu k dítěti. Rozbory výchovných situací ukazují s naprostou pravidelností, že ve výchově pachatelů převládal buď tvrdý represivní režim s nehostinností domova, nebo naopak režim uvolněný, liberální, s přemírou nezaslouženého dopřívání. V prvním případě ovlivňoval zpravidla domácí prostředí necitelný, bezohledný otec, popřípadě k nehostinnosti domova přispívala neodpovědná matka (takže chyběl potřebný citový ekvivalent). Dítě traumatizované opakujícími se konfliktními epizodami se téměř vždy stává sociálně apatickým, vykazuje manko morálních kvalit, nemá cit pro druhé a celkově vytváří neradostný obraz „zborcené“ osobnosti bez sebekontroly a sebeovládání. Je pak jen otázkou náhody, kdy se takto „nahrubo“ ztvárněný jedinec s rezervovanou povahou dostane do rozporu se společností a zákonem.

Výchovnou anomálií je na druhé straně hýčkáni dítěte a dopřívání mu všeho, nač si vzpomene, aniž by byla vyžadována práce, disciplína, kontrola, režim. Liberalismus způsobuje trhliny v důležitých bodech charakteru, takže výslednicí výchovy není hodnotový systém sevřený do pevné struktury. I zde je „produktem“ jedinec bez kázně, bez úcty k autoritám a pořádku, člověk ovládaný emocemi a vášněmi – neschopný řídit se rozumovými hledisky.

Výše uvedené konstatování vyplývá z mnoha kriminologických šetření uskutečněných u nás i v zahraničí. Četné přesvědčivé poznatky obsahuje například zpráva ke státnímu výzkumu, který provedl kolektiv kriminologů z Vysoké školy SNB, Výzkumného ústavu kriminologického při GP ČSSR [Nástin 1979]. Tato zpráva obsahuje současně mnoho konkrétních podnětů pro prevenci – dosud nedostatečně v praxi realizovaných.

Moderně pojatá prevence nemůže pominout ani další důležitou složku působící na lidské jednání – zdravotní stránku. Je to významný předpoklad výchovné přístupnosti či nepřístupnosti, přiměřeného nebo nepřiměřeného reagování a správného nebo nesprávného chápání věcí. Mezi pachateli trest-

ných činů se objevují nejednou lidé mentálně retardovaní, s nízkým intelektem, psychopatičtí, neuropatičtí a epileptičtí, s nadměrným sexuálníím pudem nebo duševně nemocní. Mnohé z těchto poruch vznikají po narození, o jiných se rozhoduje dávno předtím, než dítě vstoupí do života. Záleží hodně na životě správě rodičů, zvláště matky. V SSSR se v posledních letech stále více prosazuje pozoruhodná zásada, podle níž „dítě má právo na zdravé rodiče a na své vlastní zdraví“. Jsou-li oba rodiče moudří a dodržují-li zásady podmiňující jejich dobrou zdravotní kondici a tím i tělesné a duševní zdraví dítěte, vytvářejí tím nikoli nevýznamné předpoklady pro to, aby potomek byl duševně zdravý, dobře formovatelný a sociabilní, aby byl schopen optimální integrace do společnosti. Výchovná poučenost rodičů a jejich poctivé úsilí vyvěrající z lásky k dítěti a občanské odpovědnosti je současně s to snížit ona biologická rizika zatížení, na nichž rodiče nenesou vinu.

Celkově lze říci, že orientace na zdravotní složku má také své kriminálně preventivní opodstatnění. Úkolem je tedy poznat „biologii“ dítěte, resp. později pachatele, a ve shodě s poznávanými zvláštnostmi (anomáliemi, dysfunkcemi) navodit kompenzující výchovně léčebný program (kombinovaný speciálně pedagogický, farmakoterapeutický a socioterapeutický postup). Někteří odborníci dokonce poukazují na možnosti spojení genetiky a pedagogiky, zvláště v době základní školní docházky.

Škála biologických defektů ovlivňujících jednání pachatelů trestných činů je pestrá: zahrnuje široké kontinuum od poruch výchovně a pedagogicky více méně ovlivnitelných až po ty, které jsou touto cestou neřešitelné. V krajních případech neplatí na postižené dobré slovo ani represivní zásah, včetně odnětí svobody (je tomu tak např. u osob s anetickým syndromem). Nezbytná je proto v počátku léčba, na niž teprve musí navázat kroky výchovné povahy. Tuto skutečnost bychom si měli i při pedagogickém optimismu uvědomit.

Za důležitou preventivně strategickou zásadu bychom měli považovat přesun nápravného úsilí do nižších věkových fází. Ještě před deseti, dvaceti lety byla pozornost orientována zejména na kategorii mladistvých pachatelů. Dnes však vidíme, že zabývat se teprve touto částí kriminální populace, není z hlediska předcházení zločinnosti účinné (i když pozornost věnovanou mladistvým pachatelům nelze v žádném případě zeslabovat). Nutné je řešit predelikventní projevy v době začínající školní docházky, ba ještě dříve — v předškolním období. Jejich ignorování může mít — a zpravidla také později mívá — dalekosáhlé škodlivé následky.

Hovoříme-li o včasné prevenci, uvědomujeme si další, nikoli nepodstatnou skutečnost. Je jí někdy nedoceněná úloha tzv. kritických vývojových fází (jako je věk 3—4 let, 8—10 let a 12—16 let), kdy je dítě zřetelně zranitelnější než v „normálních“ vývojových fázích a kdy se mohou od necitelného zacházení nebo prožitých traumat odvíjet jak duševní poruchy a choroby, tak nápadné odchylky od obecně uznávaných norem chování. Jak je vidět, v promyšlenější osvětové práci mezi rodiči jsou stále velké rezervy prevence. Nejde přitom jenom o předmanželskou a rodičovskou výchovu, ale i o jiné, méně náročné formy, jako je například zasílání metodických dopisů rodičům, jimž se narodilo dítě. Je to poměrně levná forma, již lze snadno pronikat do všech rodin, a to i později v průběhu další výchovy dítěte.

Významným místem prevence kriminality je samozřejmě škola. Její úlohou, právě tak jako úlohou rodiny a dalších výchovně formativních institucí, se zabývá zdařilá publikace Výzkumného ústavu kriminologického při Generální prokuratuře ČSSR *Aktuální otázky boje s kriminalitou mládeže a souvisejícími negativními jevy* [Aktuální 1983].

Jakým směrem je možno vést prevenci ve škole? Především jde o včasnou identifikaci delikventních tendencí u žáků na počátku školní docházky. Může jít o případy, kdy jejich rodinné zázemí neskýtá záruky odpovědné výchovy, nebo kdy se v chování projevují nápadné závady svědčící o závažnější narušení. Žákům s delikventními symptomy je třeba podat pomocnou ruku (aniž by docházelo k stigmatizaci) (3) a zároveň je nezbytné zaměřit pozornost na defekty rodinného prostředí. Vedle této „charakterové profylaxe“ je žádoucí později vhodnou formou rozvíjet právní výchovu a formovat tak v mládeži právní vědomí.

Nedoceněnou a jen zdánlivě vzdálenou složkou prevence je učitelovo didaktické umění a schopnost vzbudit zájem žáků o výuku. Úspěch ve školní práci posiluje u dětí kladné charakterové rysy, úctu k autoritám, vztah k povinnostem a radost z vynaloženého úsilí, neúspěch naproti tomu má za následek trest a přibližuje neprosperující žáky k jedincům stejně postiženým a k subkulturním partám. (4)

Zamýšlíme-li se nad souvislostí delikvence a špatných školních výsledků, uvědomujeme si, že máme obvykle co činit s žáky s emotivními poruchami, neukázněností, vadnou výchovou a dosti často i s nízkou inteligencí. Pokud jde o děti, jejichž zhoršená schopnost učit se je následkem například mozkové dysfunkce, poškození mozku, poruchy percepce, dyslexie („world blindness“) či „vývojové aspie“ (vizuální, sluchový nebo řečový deficit), neinklinují v důsledku uvedených poruch k delikvenci více než jedinci bez těchto handicapů (jak to dokumentují zahraniční výzkumy).

Má-li být škola místem prevence kriminality, je ovšem bezpodmínečně nutná dostatečná informovanost učitelů o příčinách sociálně patologických jevů. Dosti obecně vedená pedagogicko-teoretická příprava nebere v úvahu náročný úkol ovlivňovat predelikventní signály, popřípadě delikvenci žáků. Dokonce ani činnost výchovných poradců na školách nebývá vždy efektivní (mimo jiné proto, že se musí zabývat úkoly ne vždy spjatými s poruchami chování). Je samozřejmě také nutno uvolnit učitelům ruce pro jejich složitou výchovnou práci a zbavit je okrajových povinností, málo spjatých s vlastní výchovou.

Někteří žáci se zvláště nápadnými poruchami chování jsou u nás léčeni na psychiatrických odděleních nemocnic. I když poskytované péči nelze obvykle nic vytknout, zdá se, že v terapeuticko-výchovném úsilí něco chybí. Svědčí o tom značná recidiva poruch chování po propuštění z léčeni. V jednom našem výzkumu zaměřeném na rodinné zázemí dětí s poruchami chování (uskutečněném v roce 1980 v psychiatrické léčebně v Opavě katedrou aplikované sociologie filozofické fakulty UP v Olomouci ve spolupráci s externími spolupracovníky) byla recidiva konstatována u 71 žáka z 200. Vše nasvědčuje tomu, že jednak nejsou — zvláště za spolupráce psychologů — v potřebné míře odhalovány hlubší kořeny individuálních deformit a nejsou voleny účinnější nápravné postupy, jednak léčba a reedukace nejsou dovršovány ingerencí do rodinného prostředí, v němž se dítě po propuštění z léčby znovu ocitá.

(3) V této souvislosti dodejme, že při vyčleňování dětí vyžadujících zvýšenou výchovnou péči se dnes již v zahraničí ve styku školy s rodiči z taktických důvodů nepoužívá termínu „zaostalé, abnormální, predelikventní děti“, nýbrž spíše označení „dětí zvláštní, výjimečné“ (exceptional children). Dřívější označení vyvolávalo u dětí stigmatizační efekt a zároveň zbytečně komplikovalo spolupráci školy s rodinou.

(4) Zajímavá je zkušenost z NSR, kde na některých školách byly zavedeny tzv. hodiny reptání. V těchto „Meckernstunden“ mohou žáci jednou týdně zcela otevřeně a bez zábran hovořit o tom, co se jim ve vlastní rodině nebo v okolí nelíbí a co je trápí. Řešení osobních problémů v nich vzbuzuje důvěru v autority a zabraňuje únikovým reakcím a náhradnímu, často protizákonnému uspokojování potřeb.

Jedním z dosud nedoceněných prostředků předcházení delikvenci jsou rodinné intervenující programy, tj. pomoc v situacích, kdy jde o dítě obtížně vychovatelné nebo kdy je příčina deviace v rodičích. Je to velmi těžký úkol, vyžadující takt, trpělivost a dovednost. Tento typ sociální péče by se měl orientovat na široké spektrum pomoci, zvláště ve vztahu k multiproblémovým rodinám. V úvahu přicházejí jednak účinnější zásahy proti excesům rodičů (alkoholismus apod.), pohovory s nimi (zaměřené na výchovné přístupy k dětem), postihy za záškoláctví dětí, pomoc při řešení bytové otázky a dále bezprostřední opatření vůči dětem (získávání pro tělovýchovnou a jinou zájmovou činnost, lékařské vyšetření a speciální léčba, včasné zařazení do ústavní výchovy aj.). Již z povahy tohoto úkolu vyplývá, že nejde o záležitost jedno-
rázovou.

Nevyužité možnosti, pokud jde o zásahy kořenů a počátečních forem kriminálního jednání, existují ovšem nejen v rodinné a školní oblasti, ale také v širším společenském terénu. Máme na mysli například rodiny s nízkou výchovnou úrovní, o nichž sice mnohé víme, ale jež ovlivňujeme jen sporadicky, dále osoby odsouzené k podmíněným trestům nebo k nápravnému opatření, jimž je po odsouzení věnována jen malá výchovná pozornost. Budoucnost patří také důslednější péči o lidi s rozmanitými poruchami chování, dále absentérům, fluktuantům, psychopatům atd.. Před osvětovými institucemi, společenskými organizacemi, státními orgány a specialisty různého zaměření stojí nikoli snadný úkol hledat způsoby, jak tyto občany vtahovat do užitečných aktivit a do prostředí, jež je s to příznivě je ovlivňovat. Nejdůležitějším úkolem přitom je věnovat pozornost mládeži. Získávat do řídicích článků (do funkcí trenérů, vedoucích zájmových kroužků apod.) nejzkušenější kádry z řad dospělých patří mezi zvláště naléhavé úkoly širšího preventivního záběru.

Redukce recidivy

Velký počet recidivujících pachatelů svědčí o nedostatecích v reedukační práci a nabádá k hledání dalších forem nápravy, zejména po výkonu trestu odnětí svobody. Stává se, že chybí mezičlánek mezi ústavním režimem a svobodou (předpropouštěcí režim ve výkonu trestu odnětí svobody k adaptaci nepostačuje). Za úvahu proto stojí zřizování adaptačních ubytoven s dohledem. Jak je z praxe obecně známo, většina odsouzených netouží po další kontrole a jakémkoli omezování. Avšak někteří odsouzení (zvláště ti, kteří strávili v trestu odnětí svobody mnoho let života a „zapomněli“ žít bez režimu zvnějšku „naordinovaného“, anebo v jejichž chování se za výkonu trestu projevovala přece jen zřetelnější nevyváženost a pracovní labilita) takovou pomoc potřebují. Předpokládalo by to ovšem jednak přesnou právní úpravu, jednak erudované pracovníky s potřebnými osobními vlastnostmi a patřičnými pravomocemi.

Problémem je také neochota některých podniků přijímat do pracovního poměru ty, kteří přicházejí z výkonu trestu, takže se stává nutnou praxe direktivního umísťování. Někdy vznikají svízele při zařazování osob propuštěných z výkonu trestu proto, že se málo přihlíží k jejich osobnímu přání. V souvislosti s ubytováním si mnozí stěžují na to, že postrádají potřebné soukromí. Příkladkou resocializace je nevhodný vztah veřejnosti k těmto osobám („nálepkování“, stigmatizace) a nepostačující výchovné péče pracovních kolektivů, do nichž přicházejí. Často chybí příznivá sociálně psychologická atmosféra na pracovišti a komplexní systém péče pamatující na základní články osobní spokojenosti, jako je soukromé ubytování, možnost vykonávat oblíbené zaměstnání, léčba, pomoc při vytvoření citového zázemí, zapojení do zájmové činnosti a rychlá pomoc v kritických životních situacích.

Neinformované pozorovatele zarazí jedna věc: v době výkonu trestu odnětí svobody podávají mnozí odsouzení velmi dobré pracovní výkony (často lepší, než je tomu u pracovníků téže profese na svobodě), zatímco po propuštění z trestu jde výkon dolů, nebo dokonce dochází ke sklouznutí na příživnický způsob života. V průběhu našeho výzkumu v NVÚ byla tato skutečnost vysvětlována zkušenými pracovníky Sboru nápravné výchovy tak, že zatímco ve výkonu trestu se výsledky práce denně vyhodnocují, odsouzení jsou podněcováni k soutěživosti, existuje důsledná kontrola, pracovní výsledky mají vliv na odměny a podmíněné propuštění, na svobodě takovéto denní hodnocení chybí. Snad by se uvedený poznatek mohl mnohde stát užitečným.

Při výzkumu osob ve výkonu trestu odnětí svobody jsme opakovaně kladli otázku týkající se recidivy a v této spojitosti i dotaz související s účinností režimu ve výkonu trestu. Recidivisté často vypovídali v tom smyslu, že režim v nižších nápravně výchovných skupinách byl mírný, nijak zvlášť nepříjemný, represivní, odrazující. Proto pak na svobodě při páchání další trestné činnosti strach z nového potrestání nepocítovali. Z názorů mnoha odsouzených vyplynulo, že alespoň krátkodobé počáteční zařazení do ztřeštěné izolace by odradilo prvotrestané od nové trestné činnosti. I když je samozřejmě třeba toto tvrzení brát s výhradami a jako značně diskutabilní, stálo by možná za úvahu zavést systém pružnějšího přerazování z jedné nápravné skupiny do druhé (v obou směrech). Diskutovat by bylo možné i o námětu doporučujícím změnit dosavadní zákonnou úpravu o podmíněném propuštění v tom smyslu, že při zvlášť kladném chování a dobré pracovní morálce odsouzeného by ho bylo možno propustit před uplynutím poloviny trestu (praxe by se mohla týkat zprvu např. pachatelů méně těžkých trestných činů).

V úvahách odborníků se objevují další náměty, jako například doporučení omezit praxi častého ukládání trestu odnětí svobody, což má některé negativní konsekvence, a nahrazovat jej finančním postihem nebo zařazováním na důležité stavby. Peněžní postih méně nebezpečných pachatelů se rozšiřuje v mnoha zemích, jako v USA, ve Finsku, Dánsku a Švédsku, a to za relativně méně nebezpečné delikty — například v souvislosti s dopravními nehodami, hazardními hrami apod. [Johnson 1978 : 580]. V této spojitosti se vyzdvihuje princip „duchovní restituce“ spočívající v tom, že oběť je uspokojována vědomím, že pachatel jí musí uhradit škodu a zaplatit za spáchaný čin. Hovoří se rovněž o „tvůrčí restituci“, podle níž má na pachatele příznivý psychologický vliv činnost, již musí napravit, co provedl, takže se opět stává konstruktivním členem společnosti; musí například opravit, co svým vandalským činem provedl.

Pokud jde o nebezpečné a „nenapravitelné“ pachatele, bylo by třeba — podle názoru některých odborníků — v zájmu společnosti a koneckonců i ve vlastním zájmu pachatele umisťovat je ve zcela výjimečných případech do preventivní detence s různými typy režimů a s možností propuštění na svobodu při poskytnutí nezbytných záruk. Tento institut by se mohl aplikovat třeba u osob odcházejících z výkonu trestu odnětí svobody, v němž hrubě porušovaly stanovený režim. Důvodem k nařízení izolace je ovšem i skutečnost, že pokud jde o recidivisty, jedná se často o osoby, jež nejsou ani zcela normální, ani vážně duševně nemocné. Vůdčí ideou při doporučování tohoto nepochybně diskutabilního zařízení je požadavek důslednější ochrany společnosti při současném respektování občanských práv a zájmů provinujících se občanů. Preventivní detence je na jedné straně doporučována, na druhé straně striktně odmítána. Stálo by za to o ní v diskusi dále pokračovat.

Nedořešeným problémem současného vězeňství je také diferencovanější umís-

tování odsouzených ve výkonu trestu. Na úseku postpenitenciární péče stojí za úvahu námět vytvářet detoxikační centra pro alkoholiky a jiné toxikomany a také „rekonstrukční“ střediska s osvětovými, výukovými, psychotréninkovými a vůbec duševně hygienickými programy. Orientace na tuto pomoc má v rámci potřebných kurativních a regenerativních procesů své opodstatnění. Důsledně vzato by měl být v souladu s pokrokovou reintegrační filozofií pro každého, kdo odchází z výkonu trestu odnětí svobody, vypracován konkrétní rehabilitační program přihlížející k specifickým rysům jeho osobní situace. Je to důležitá podmínka jak asimilace strukturní (umožňující zařazení do konkrétního životního prostředí), tak asimilace kulturní, již rozumíme přijetí všeobecně uznávaných názorů a zaujetí společensky žádoucích postojů.

Jiný návrh směřuje k hojnějšímu využívání možnosti přerušení výkonu trestu odnětí svobody v těch případech, kdy je chování odsouzeného vzorné a kdy si již podstatný díl trestu odpykal. V některých zemích je tato praxe považována za účelný prostředek k zabraňování rodinným krizím, k zamezení odcizení rodičů a dětí, k vyloučení těžkých tenzí a homosexuality.

Existují ještě další možnosti forem diferencovaného působení na odsouzené. Jednou z forem odsouzení by například mohlo být ponechání odsouzených na dosavadním pracovišti s tím, že v mimopracovní době si musí odpykávat trest ve věznicích. Je to režim vhodný pro odsouzené, kteří nepotřebují plnou institucionalizaci, avšak vyžadují zvýšený dozor ve volném čase — striktnější než může zajistit probační úředník. Jedná se tedy o opatření stojící na pomezí probace a uvěznění. (5)

Intenzita individuální péče, již je třeba věnovat osobám vrátivším se z trestu, je závislá na dvou skutečnostech: jednak na odsouzeném, jednak na prostředí, do něhož se dostává. Někteří odsouzení nepotřebují prakticky žádný dohled a pomoc. Druhá kategorie vyžaduje určitou míru dozoru a terapeutického přispění, třetí skupina se bez společenské pozornosti a důrazného dohledu neobejde. Z hlediska prostředí je pak důležitým faktorem, předurčujícím přístupy k propuštěnému, stupeň kulturní heterogenity obyvatelstva, síla místních tradic, demografická a socioekonomická situace v bydlišti a mobilita populace. Samozřejmě nejdůležitější je, zda se změnila životní a kulturní úroveň v původní rodině nebo v intimním prostředí, do něhož se odsouzený vrací. Stále je nutno mít na mysli, že trestný čin je velmi často důsledkem především citové a socioekonomické deprivace, je následkem neradostných vztahů a nízké kulturní úrovně nebo nepoučenosti rodičů. Nezbytná je proto jak individuálně orientovaná prevence (zaměřená na řešení nejvlastnějších osobních nesnází), tak prevence zaměřená na nápravu nedostatků v prostředí, na kultivaci sociálně psychologických prvků a na rozvoj specializovaných služeb ve prospěch bývalých provinilců. Nutná je zároveň jak rekonstrukce dílčích systémů, tak odpovědný globální přístup k trestné činnosti, a zvláště — jak již bylo řečeno — účast veřejnosti. Velké rezervy v předcházení recidivě jsou v poradenských a terapeutických službách, v psychoterapii, socioterapii, v osvětě zaměřené na vytváření harmonických mezilidských vztahů, v zapojení do zájmové činnosti,

(5) Ve státě Ohio v USA je od roku 1965 praktikována zvláštní kombinace probace (shock probation): odsouzený si odpyká nejdříve trest v délce 30–60 dnů ve vězení, načež je podle povahy činu a chování nařazena probace. Je to opět jakási „střední“ forma trestu mezi uvězněním a ortodoxní probací. Sepisuje se rovněž zvláštní smlouva mezi odsouzenými podmíněně propuštěnými na svobodu na straně jedné a věznicí a pracovníkem státního aparátu vykonávajícím dozor nad propuštěnou osobou na straně druhé. Ve smlouvě, jejíž příprava motivuje odsouzené k účasti na plánování dalšího života, se odsouzení zavazují podílet se na převýchovném programu a vést řádný život [Johnson 1978 : 542].

jakož i ve zdravotní osvětě, vzdělávací a výchovné činnosti. Alespoň v počátečním období „nového života“ potřebují některé osoby po mnohaletém pobytu v nápravně výchovném ústavu speciální pomoc, kterou by mohl poskytovat tým složený ze sociálního kurátora, sociálního pracovníka, psychiatra a klinického psychologa (komplexní koordinované poradenství). Tutéž intenzivní pomoc, kombinovanou s důslednou kontrolou, potřebují také jedinci se sklonem k destruktivnímu jednání a příživnickému způsobu života.

Význam má ovšem i vnější „kontrola trestné činnosti“ v tom smyslu, že pozornost bezpečnosti se zaměří více na místa s nejčastější kriminalitou.

Zvláštním problémem — vzhledem k velké pravděpodobnosti další recidivy — jsou mladiství pachatelé. Některé zkušenosti ukazují, že účinným nápravným činitelem je zde individuální pomoc poskytovaná starší přátelskou osobou. Například v SSSR se osvědčily patronáty vynikajících sportovců, kulturních činitelů a poslanců. Tento přístup se osvědčuje zvláště u zdravých jedinců, emotivně maladjustovaných, jejichž rodiče jsou nevyzrálí a nesamostatní. U dětí slabomyslných, neurologicky handicapovaných a chronicky delikventních, jejichž rodiče jsou zaostalí a výchovně indiferentní, naopak úspěchů dosahováno nebývá. Kladem sovětské praxe na tomto poli je skutečnost, že úkolem přátelského styku bývají pověřovány významné osobnosti, požívající všeobecné úcty a vážnosti. Na Západě jsou to obvykle nadšenci z řad tzv. obyčejných občanů, chápajících humanitární význam takovéto práce.

Celkově si při úvaze o přístupech k osobám propuštěným z výkonu trestu odnětí svobody uvědomujeme, že jde o záležitost značně individuální a delicate. Někdy bývá kriminologie jednostranně akcentována „kriminálně kontrolní filozofie“ požadující pevnou a dlouhodobou kontrolu a dozor. Jindy je kladen důraz na „rehabilitační filozofii“ zdůrazňující individuální terapii zaměřenou na změnu motivace pachatelova jednání. Anebo je preferována „komunitní integrační filozofie“ podtrhující úlohu nápravných pracovníků majících za úkol zprostředkovávat potřebné služby. Nejúčinnější je pravděpodobně kombinace všech přístupů — i když v dílčích fázích rehabilitace může některý z nich převládat.

Závěr

Socialistická společnost má již dnes možnost — bez větších nároků na finanční náklady — výrazněji ovlivňovat hladinu kriminality. Předpokládá to cílevědoměji shromažďovat naše i zahraniční zkušenosti, otevřeněji konzultovat na mezioborové úrovni — v tisku i na konferencích — předkládaná doporučení, odvážněji experimentovat v nápravně výchovných ústavech, opouštět neúčinné nápravné postupy a zkoušet nové formy prevence a převýchovy. Velké rezervy jsou v mobilizaci veřejného zájmu, promyšlenější organizací prevence v obcích, městech a okresech a v důslednější práci s predelikventy a pachateli trestné činnosti. Zásadních úspěchů lze dosáhnout především včasným zasahováním vzdálenějších příčin trestněprávního jednání.

Literatura

- Aktuální problémy zaměstnaných žen.* Materiál pro 31. zasedání Vládní populační komise. Olomouc 1981.
- Aktuální otázky boje s kriminalitou mládeže a souvisejícími negativními jevy.* Sborník č. 1. Praha, Výzkumný ústav kriminologický při GP 1983.
- Johnson, E. H.: *Crime, Correction, and Society.* Illinois, Homewood 1978.
- Nástin boje s trestnou činností při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR.* Praha, Vysoká škola SNB 1979.
- Vítek, K.: *Geneze protispoločenského jednání.* Praha, SPN 1977.

Резюме

К. Витек: Существуют резервы в борьбе с преступностью?

В очерке уделяется внимание актуальным вопросам углубления предупреждения преступности в ЧССР. Резервы усматриваются прежде всего в трех направлениях: в привлечении общественности, в более эффективном влиянии на корни, порождающие преступные действия, и в более эффективном воздействии на рецидив.

Что касается привлечения граждан к борьбе с уголовной деятельностью, то задача заключается прежде всего в оказании своевременной помощи лицам, попадающим на наклонную плоскость. Многие могут сделать гражданские комитеты, уполномоченные домовых комитетов и комиссии по охране общественного порядка. Недостаточным является вмешательство в семейные дела и воспитание детей проблемных семей.

Много примеров предупреждения преступности можно увидеть в СССР (установление шефства, поручение детям заботы о зеленых насаждениях, использование моральных стимулов для углубления воспитания). Положительным моментом является инициатива партийных и государственных органов в организации предупредительной деятельности.

Важной предпосылкой успешной предупредительной деятельности является консолидированная семья. Поэтому существенным компонентом предупреждения является доброе воспитание и воспитание родителей. Необходимо также более последовательно бороться против неантагонистических противоречий в обществе. Большие резервы предупредительной деятельности имеются в школе (своевременное улавливание сигналов опасности совершения правонарушений, правовое воспитание, углубление дидактического искусства преподавателей, использование интереса учащихся). Важным предупредительно-стратегическим принципом следует считать перенесение исправительных усилий в младшие возрастные фазы. В просвещении родителей не следует недооценивать значение т. н. критических фаз развития.

Все еще имеются недостатки в предупреждении рецидива. Следует подумать о создании промежуточного звена между заключением и свободой. В исключительных случаях целесообразно заключать под стражу лиц с особо опасным прогнозом.

Summary

K. Vitek: Are There Reserves in the Struggle against Criminality?

The paper devotes attention to topical issues of the intensification of criminality prevention in Czechoslovakia. Reserves may be found especially in the following three directions: in the involvement of the public, in more competently influencing the basis underlying criminal behaviour, and in more effectively influencing backsliders.

As concerns the involvement of citizens in the struggle against criminal activity, it is mainly a question of timely help extended to persons getting off the right track. Much can be done by citizen's committees, house confidants, and committees for public-order protection. The intervention into family and educational conditions in problem families is far from satisfactory.

Numerous examples of criminality prevention may be observed in the USSR (establishment of patronages, putting children in charge of green belts, application of moral stimuli for raising the education level). The initiative of Party and State organs in organizing prevention is an asset.

An important precondition of successful prevention is a consolidated family. This is why premarital guidance and education for parenthood are a significant component of prevention. A more consistent struggle against non-antagonistic contradictions in society is also essential. Great reserves of prevention may be found at school (timely interception of pre-delinquency signals, juristic education, intensification of the teacher's didactic proficiency, stimulation of the pupil's interest). The shift of rectification efforts into lower age phases should be regarded as an important preventively strategic principle. In the parent's enlightenment, the importance of the so-called critical development phases must never be underestimated.

Drawbacks prevail in the area of backsliding. The establishment of an interlink between the institutional régime and freedom is worth consideration. In extraordinary cases it is advisable to recommend the detention of persons whose prognosis is particularly dangerous.

Při zpracování mnohorozměrných kontingenčních tabulek řešíme úlohy, které vznikají rozšířením známých situací z tabulek druhého stupně třídění:

- testování hypotéz nezávislosti* mezi proměnnými a skupinami proměnných a za různých podmínek (rozšíření testu nezávislosti v dvourozměrné tabulce);
- testování a odhad jednotlivých parametrů* určujících specifické projevy závislosti (rozšíření postupu znaménkového schématu a odhadu reziduálních parametrů);
- měření stupně závislosti* mezi jednotlivými proměnnými a skupinami proměnných a za různých podmínek (rozšíření postupů měření síly asociace v dvourozměrné tabulce).

Testování hypotéz a využití reziduí se provádí pomocí logaritmicko-lineárních modelů (viz např. G. J. G. Upton [1978], Y. M. M. Bishop, S. E. Fienberg, P. W. Holland [1975], T. Havránek [1980], P. Matějů [1985], nebo na základě Pearsonových testů dobré shody chí-kvadrát (viz např. J. Řehák, B. Řeháková [1985], popřípadě dalšími postupy (např. S. J. Haberman [1982])).

Měřením asociace ve vícerozměrných kontingenčních tabulkách se zabývali L. A. Goodman, W. H. Kruskal [1963], (parciální Guttmanovo lambda), L. N. Gray, J. S. Williams [1981] (parciální Wallisovo tau), J. Řehák, B. Řeháková [1984], B. Řeháková [1985]. Kromě toho lze použít pro modelování lineárních, resp. monotónních asociačních vztahů celou teorii parciálních korelací Pearsonových nebo Kendallových, popřípadě (při přijetí jistých dohod) i Spearmanových (viz M. G. Kendall [1962], J. Řehák, B. Řeháková [1985]), obdobně jako u spojitých proměnných lze využít parciální korelační poměr η^2 (viz C. R. Rao [1978]).

V této práci uvádíme *model vícenásobné a parciální asociace* pro situaci, v níž sledujeme vlivy několika nominálních proměnných (faktorů) na jednu závislou proměnnou, která může být obecného typu. Obecný typ proměnné byl definován v rámci *D-modelu*, který vyvinuli J. Řehák a B. Řeháková (viz J. Řehák [1976], J. Řehák, B. Řeháková [1979], [1982], [1984], [1985], B. Řeháková [1982], [1985]).

Typ proměnné **A** s kategoriemi $A_1, A_2, \dots, A_S$ je určen maticí $\mathbf{D} = \|d_{st}\|$ o rozměrech $S \times S$, jejíž každý prvek d_{st} vyjadřuje stupeň nepodobnosti, obsahové odlišnosti nebo vzdálenosti mezi s -tou kategorií A_s a t -tou kategorií A_t . Specifikací matice $\mathbf{D}^1$ dostaneme nejen běžně známé případy nominálního, ordinálního a kardinálního znaku, ale též například *znak s geografickými relacemi* mezi kategoriemi (vhodný pro zkoumání výskytů jevů plošně rozložených), *typologie*, které jsou mnohorozměrně numericky ohodnoceny (např. výsledky seskupovací analýzy), *kombinované dichotomie*,² *zobecněný ordinální znak*, *znak k-násobné volby* ap.

V práci shrneme nejprve pojem statistického měření asymetrické asociace $\mathbf{B} \rightarrow \mathbf{A}$, kde **B** je faktor a **A** je závislá proměnná a rozšíříme jej na *pojem vícenásobné asociace*,

¹ Požadavky na skóry d_{st} jsou uvedeny v dodatku.

² Příklad kombinované dichotomie je uveden dále v textu.

pomocí něhož měříme stupeň ovlivnění variability závislé proměnné **A** celou skupinou faktorů $B_1, B_2, \dots, B_M$. Ve druhé části zavedeme *koefficienty parciální asociace*, které ukazují na čistý příspěvek jedné proměnné v rámci působení nějaké skupiny, ve třetí části uvádíme praktické příklady.³ Dodatek obsahuje vzorce pro výpočet *přibližné výběrové chyby koefficientů*, které odvodila B. Řeháková [1982], [1985].

1. Asymetrická statistická asociace: dvourozměrná tabulka a zobecnění na koefficienty mnohonásobné asociace

O koefficientech asymetrické asociace bylo v Sociologickém časopise již pojednáno několikrát (J. Řehák [1976], J. Řehák, B. Řeháková [1973], [1975], [1979]), a proto zde provedeme pouze stručné shrnutí.

Model statistické závislosti v této části zahrnuje dvě proměnné: nominální faktor **B**, který ovlivňuje závislou proměnnou **A** obecného typu. Vztah označujeme $B \rightarrow A$. V rámci systému (**A**, **B**) je tedy **B** považována za příčinu a **A** za důsledek.⁴ Označme si $B \times A$ kontingenční tabulku, jejíž řádky jsou určeny hodnotami proměnné $B = \{B_1, B_2, \dots, B_R\}$ a sloupce hodnotami proměnné⁵ $A = \{A_1, A_2, \dots, A_S; D\}$. Typ tabulky je tak $R \times S$, R je počet řádků a S je počet sloupců.

Asociační model vychází z jednoduché představy: jestliže proměnná **B** ovlivňuje proměnnou **A**, projeví se to růzností rozdělení četností jednotlivých řádků tabulky.⁶ Čím více se liší, tím silnější je statistická závislost **A** na **B**. Jestliže jde o různost v zastoupení jednotlivých kategorií, mluvíme o asociaci nominální, lze však specifikovat (a to i za pomoci matice **D**) jiné vlastnosti rozdělení, jejichž rozdílnost v řádcích zkoumáme a tak dostáváme i jiné typy statistické asociace.⁷

K měření stupně asociace se využívá koefficientů, které jsou konstruované na nejrozumnějších principech. Nejlogičtější se zdá být *princip redukce predikční chyby* (L. A. Goodman, W. H. Kruskal [1954]) a s ním souběžný princip redukce variability (J. Řehák [1976], J. Řehák, B. Řeháková [1979]).⁸ Koefficient takto vytvořený má význam *relativního podílu vysvětlené variability proměnné A proměnnou B*.

³ Příklady jsou pouze ilustrační, vyřazeny z kontextu, nemohou být zobecňovány.

⁴ To ovšem neznamená, že **B** je skutečnou příčinou, neboť $B \rightarrow A$ je zjednodušený sociologický model, který vyjadřuje směr působení. Přidání dalších proměnných může ukázat *zprostředkování vztahu* nebo *nepravé asociace*. I směr je určen z *vnějších* (teoretických, analytických, hypotetických) úvah a ve většině případů neplatí jednoznačně (většinou jde o převažující směr vlivu v situaci, kdy působí zpětné vazby). Asymetrická statistická asociace je tedy modelem, který pro danou analýzu přijímáme, jehož platnost se ověřuje především konzistencí všech analytických závěrů a teoretických úvah a jenž může být těmito úvahami též vyvrácen. O problematice vztahu statistické závislosti a kauzality viz B. Řeháková [1982].

⁵ Symbolem **D** u seznamu kategorií proměnné **A** vyjadřujeme fakt, že typ proměnné **A** je určen pomocí skórů $D = \|d_{st}\|$. Matice skórů vytvářejících typ nemá přímý vliv na vytváření tabulky, hodnoty d_{st} se využívají až ve výpočtech. Je však výhodné uspořádat sloupce podle určitých relací, které **D** vyjadřuje: například podle pořadí kategorií u ordinálního a kardinálního znaku.

⁶ Připomeňme, že případ statistické nezávislosti v kontingenční tabulce nastává tehdy, když všechna řádková rozdělení jsou totožná, tj. když hodnoty proměnné **B** nemají vliv na rozdělení **A**.

⁷ Např. u číselných dat (**A** je kardinální) je místo úplné nezávislosti zkoumána statistická nezávislost vzhledem k vlivu **B** na průměr **A** v řádcích. *Kardinální nezávislost* se tedy projeví shodou řádkových průměrů v tabulce, zatímco závislost je chápána jako rozdíl průměrů — čím větší rozdílnost průměrů, tím vyšší stupeň kardinální asociace.

⁸ Jiným známým principem je *normování chi-kvadrátové vzdálenosti* tabulky od hypotetické tabulky konstruované za předpokladu nezávislosti a princip *Danielsova koefficientu korelace*. *Princip redukce variability* je znám z teorie regrese a lineární korelace (koefficient determinace η^2).

Konstrukce koeficientu na *principu redukce variability*:

1. určíme míru variability pro klasifikaci $\mathbf{A} = \{\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2, \dots, \mathbf{A}_S; \mathbf{D}\}$ podle jejího typu (matice $\mathbf{D}$), např. nomvar, dorvar, rozptyl, zobecněný rozptyl,⁹
2. pro celkovou variabilitu souboru a variability v jednotlivých řádcích (podsouborech) platí, že¹⁰

$$(1) \quad \text{celková variabilita souboru} = \text{průměr variabilit v řádcích} \\ + \text{průměr čtverců vzdáleností mezi řádky},^{11}$$

3. koeficient *explanace*¹² zavedeme jako

$$(2) \quad \delta_{\mathbf{A}|\mathbf{B}} = \frac{\text{průměr čtverců vzdáleností mezi řádky}}{\text{celková variabilita souboru}} =$$

$$(3) \quad = 1 - \frac{\text{průměr variabilit v řádcích}}{\text{celková variabilita souboru}}.$$

Pro explicitní vyjádření této formule si zavedeme následující značení:

$$\mathbf{f}_{(r)} = (f_{1|r}, f_{2|r}, \dots, f_{S|r}) = \\ = \text{rozdělení relativních četností v } r\text{-tém řádku tabulky} \\ (r = 1, \dots, R; \sum_s f_{s|r} = 1),$$

$$\mathbf{f} = \sum_s \mathbf{f}_{r+} \mathbf{f}_{(r)} = (f_1, f_2, \dots, f_S) = \\ = \text{marginální rozdělení (celý soubor)},$$

$$\mathbf{f}_{r+} = \sum_s \mathbf{f}_{rs}, (f_{11}, f_{12}, \dots, f_{RS}) = \\ = \text{rozdělení relativních četností pro celou tabulku},$$

$$\sum_r \sum_s \mathbf{f}_{rs} = \sum_r \mathbf{f}_{r+} = 1,$$

$$\text{Gvar } \mathbf{f}_{(r)} = \text{míra variability v } r\text{-tém řádku } (r = 1, \dots, R),$$

$$\text{Gvar } \mathbf{f} = \text{míra variability v celém souboru}.$$

⁹ Uvedené míry rozptýlení jsou postupně vhodné pro nominální (nomvar), ordinální (dorvar), kardinální (rozptyl) a obecný typ proměnné. Vzorec pro výpočet jsou uvedeny v tab. A a v dodatku.

¹⁰ Ke každé matici $\mathbf{D}$, pro niž má model smysl, je určena nejen míra rozptylu, ale také míra rozdílnosti řádků tabulky, kterou je *vzdálenost distribucí*. Předpoklady pro platnost vzorce (1) a existenci vzdáleností řádků jsou natolik volné, že zahrnují jednak běžné typy znaků (nominální, ordinální, kardinální), ale také znaky geografické (areální), kombinované dichotomie, metrizované typologie, vícerozměrné ordinální a kardinální znaky apod. U těch typů, jejichž matice $\mathbf{D}$ požadavkům teorie nevyhovují, je možno provést matematickou úpravu, která skóry d_{st} změní tak, aby předpoklady byly splněny, a typ se přitom změnil jen nepatrně.

¹¹ Poslední člen vzorce (1) lze napsat také jako „průměr čtverců vzdáleností řádků od marginálního řádku“. Přitom průměr je v celém vzorci chápán jako vážený. Vzorec (1) je analogický k analýze rozptylu: $TSS = WSS + BSS$, tj. *celkový součet čtverců = součet čtverců uvnitř skupin + součet čtverců mezi skupinami*.

¹² Plný název tohoto typu koeficientu asociace je *koeficient explanační síly rozkladu B pro proměnnou A*.

Koeficient explanace teď můžeme vyjádřit jednoduše jako

$$(4) \quad \delta_{A|B} = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R f_{r+} \text{Gvar } f_{(r)}}{\text{Gvar } f}.$$

Tento obecný vzorec ¹³ zahrnuje širokou škálu speciálních případů, z nichž nejběžnější jsou specifikovány v tabulce A.

Koeficienty δ mají tyto vlastnosti:

1. jsou definovány vždy, je-li $\text{Gvar } f > 0$ (tj. existuje nenulová variabilita, kterou chceme vysvětlit;)
2. $0 \leq \delta \leq 1$;
3. $\delta = 1$, právě když variability v jednotlivých řádcích zcela vymizí — buď se všechny jednotky v řádku tabulky soustředí v jedné kategorii proměnné A, nebo kategorie, v nichž se nalézají řádkové četnosti, nejsou z hlediska typu rozlišovány (skóry jejich nepodobnosti jsou nulové, z hlediska modelu splývají);
4. $\delta = 0$, právě když průměrný součet čtverců vzdáleností mezi řádky je nulový, to znamená, že buď se sobě všechna rozdělení rovnají (případ statistické nezávislosti, který platí např. u nominálního nebo ordinálního typu), nebo všechna rozdělení mají určité stejné dílčí vlastnosti dané typem (např. u kardinálního znaku je to rovnost průměrů, u vícerozměrného kardinálního znaku je to shoda těžišť);¹⁴
5. $\delta_1 > \delta_2$ znamená, že rozdílnosti mezi řádky jsou v prvním případě větší než ve druhém (měřeno relativně k celkovému rozptylu dat).

Příklady na výpočet explanačního koeficientu pro nominální a ordinální typ proměnné A může čtenář nalézt v pracech J. Řeháka a B. Řehákové [1973] (koeficient τ) a J. Řeháka [1976] (koeficient β). Kardinální typ vede na běžný koeficient determinace (korelační poměr η^2). Proto jako příklad uvedeme výpočet koeficientu explanace pro obecný typ.

Příklad 1. Kombinovaná dichotomie

Ve výzkumu přání a návrhů dělníků v jednom podniku byly (za pomoci faktorové analýzy a kategorizace spojitých škál) určeny dvě trichotomické ordinální proměnné: *orientace respondentů na sociální a na výrobně investiční opatření*. Po vynechání středních kategorií nevyhraněného názoru (a příslušné redukci souboru) vznikly dvě dichotomické proměnné

$$S = (S, \bar{S}) = (\text{vyžaduje opatření sociálního typu, nevyžaduje}),$$

$$V = (V, \bar{V}) = (\text{vyžaduje opatření výrobně investičního typu, nevyžaduje}).$$

Každý z těchto znaků můžeme analyzovat zvlášť, jejich kombinací však přijímáme komplexnější pohled na respondenta, hodnotíme současně oba aspekty. Kombinace

¹³ Obecně vyjádření má několik důležitých významů: 1. jednotnost interpretace koeficientů pro různě zvolené prvky matice **D**, 2. jednotnost výpočetních procedur pro různé typy, 3. možnost pracovat s takovými typy znaků, které odpovídají danému analytickému požadavku, tj. lze určovat prvky **D** případ od případu jako *model konkrétní situace*, 4. úspora místa a zvýšení přehlednosti při psaní vzorců, které nemusí být opakovány pro každý jednotlivý případ zvlášť (výhoda při programování).

¹⁴ Odlišení obou situací v matematickém smyslu: jestliže matice skórů $\mathbf{D} = \|d_{st}\|$ vytváří metriku, pak jde o *úplnou nezávislost*, pokud vytváří polometriku, pak jde o *D-nezávislost*, jež je charakterizována tím, že všechna řádková rozložení patří do téže třídy ekvivalence vytvářené polometriku.

Tabulka A. Speciální případy koeficientu explanační síly rozkladu proměnné B pro proměnnou A

Typ A	Skóry d_{st}	Vzorec Gvar	Vzorec koeficientu δ
Nominální	$d_{st} = 1, s \neq t$ $d_{tt} = 0$	$\text{nomvar } f = 1 - \sum_{s=1}^S f_s^2$	$\tau = \frac{\sum_{r=1}^R f_{r+} \sum_{s=1}^S f_{s r}^2 - \sum_{s=1}^S f_s^2}{1 - \sum_{s=1}^S f_s^2}$
Ordinální	$d_{st} = s - t $	$\text{dorvar } f = 2 \sum_{s=1}^{S-1} F_s(1 - F_s)$ $F_s = \sum_{t=1}^s f_t$	$\beta = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R f_{r+} \sum_{s=1}^{S-1} F_{s r}(1 - F_{s r})}{\sum_{s=1}^{S-1} F_s(1 - F_s)}$ $F_{s r} = \sum_{t=1}^s f_{t r}, \quad F_s = \sum_{t=1}^s f_t$
Kardinální ($x_1, \dots, x_S$)	$d_{st} = (x_s - x_t)^2$	$\text{Gvar } f = 2 \sum_{s=1}^S f_s(x_s - \bar{X})^2$ $\bar{X} = \sum_{s=1}^S f_s x_s$	$\eta^2 = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R f_{r+} \sum_{s=1}^S f_{s r}(x_s - \bar{X}_{(r)})^2}{\sum_{s=1}^S f_s(x_s - \bar{X})^2}$ $\bar{X}_{(r)} = \sum_{s=1}^S f_{s r} x_s, \quad \bar{X} = \sum_{s=1}^S f_s x_s$
Obecný	d_{st}	$\text{Gvar } f = \sum_{s=1}^S \sum_{t=1}^S f_s f_t d_{st}$	$\delta = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R f_{r+} \text{Gvar } f_{(r)}}{\text{Gvar } f}$

$S \times V$ je čtyřhodnotový znak $OPAT = (SV, S\bar{V}, \bar{S}V, \bar{S}\bar{V})$, v němž spojení dvou písmen značí současný výskyt nebo nevýskyt obou požadavků. Tento znak není čistě nominální, i když v běžných analýzách jej za takový považujeme. Podobnost kategorií SV a $S\bar{V}$ je větší než SV a $\bar{S}V$, resp. $S\bar{V}$ a $\bar{S}\bar{V}$. Abychom tuto skutečnost zahrnuli do analýzy dat, určíme u znaku $OPAT$ (opatření) skóry d_{st} vytvářející jeho typ, a to zcela přirozeně jako počet neshod mezi dvěma kategoriemi:

$$d(SV, S\bar{V}) = d(SV, \bar{S}V) = d(S\bar{V}, \bar{S}\bar{V}) = d(\bar{S}V, \bar{S}\bar{V}) = 1$$

(kategorie se liší vždy jen v jednom směru),

$$d(SV, \bar{S}\bar{V}) = d(S\bar{V}, \bar{S}V) = 2$$

(kategorie se liší v obou směrech).

Matici **D** tak dostáváme¹⁵ jako

$$D = \begin{matrix} & SV & S\bar{V} & \bar{S}V & \bar{S}\bar{V} \\ \begin{matrix} SV \\ S\bar{V} \\ \bar{S}V \\ \bar{S}\bar{V} \end{matrix} & \begin{bmatrix} 0 & 1 & 1 & 2 \\ 1 & 0 & 2 & 1 \\ 1 & 2 & 0 & 1 \\ 2 & 1 & 1 & 0 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Tabulka 1 zachycuje třídění druhého stupně mezi řádkovým znakem $B \equiv$ aktivnost respondenta (aktivní, pasivní), který byl odvozen z jiných údajů dotazníku a znakem $OPAT$.

Tabulka 1. Návrhy na opatření podle aktivity respondentů
(souboru dělníků zkoumaného podniku)

	Respondent navrhuje opatření				
	sociální i výrobně investiční	sociální	výrobně investiční	žádné	
Aktivní typ	73 (68 %)	15 (14 %)	14 (13 %)	5 (5 %)	107 (100 %)
Pasivní typ	8 (8 %)	8 (8 %)	10 (11 %)	69 (73 %)	95 (100 %)
Celkem	81 (40 %)	23 (11 %)	24 (12 %)	74 (37 %)	202 (100 %)

¹⁵ Obdobně bychom určili matici **D** pro kombinaci většího počtu dichotomií. Pro $B = (B, \bar{B})$, $C = (C, \bar{C})$, $D = (D, \bar{D})$ dostaneme znak o osmi (²³) kategoriích $KOMB = (BCD, B\bar{C}\bar{D}, \bar{B}\bar{C}\bar{D}, \bar{B}\bar{C}D, \bar{B}C\bar{D}, \bar{B}CD, B\bar{C}D, BCD)$. Skóry nepodobnosti jsou

$$\begin{aligned} d(BCD, B\bar{C}\bar{D}) &= d(BCD, \bar{B}\bar{C}\bar{D}) = d(BCD, \bar{B}C\bar{D}) = d(B\bar{C}\bar{D}, B\bar{C}D) = \\ d(\bar{B}\bar{C}\bar{D}, \bar{B}C\bar{D}) &= d(\bar{B}\bar{C}\bar{D}, B\bar{C}D) = d(\bar{B}\bar{C}D, B\bar{C}D) = d(\bar{B}C\bar{D}, B\bar{C}D) = \\ d(\bar{B}C\bar{D}, B\bar{C}D) &= d(\bar{B}C\bar{D}, \bar{B}\bar{C}\bar{D}) = d(\bar{B}C\bar{D}, \bar{B}\bar{C}D) = d(\bar{B}C\bar{D}, \bar{B}CD) = 1, \\ d(BCD, \bar{B}\bar{C}\bar{D}) &= d(BCD, \bar{B}\bar{C}D) = d(BCD, \bar{B}C\bar{D}) = d(\bar{B}\bar{C}\bar{D}, B\bar{C}D) = 3, \end{aligned}$$

zbytek jsou dvojky (na diagonále ovšem nuly). Pro kombinaci K dichotomií dostaneme znak s 2^K hodnotami a skóry od nuly do K .

Z dat tabulky 1 a skórů d_{st} snadno spočteme míry variability a koeficient explanace (výpočet zobecněné variance podle vzorce (14), δ podle (4)):

$$\text{Gvar } f_{(1)} = \frac{2}{107^2} (73 \times 15 + 73 \times 14 + 15 \times 5 + 14 \times 5 + \\ + 2 \times 73 \times 5 + 2 \times 15 \times 14) = 0.596,$$

$$\text{Gvar } f_{(2)} = 0.587, \text{ Gvar } f = 0.999, f_{1+} = 0.53, f_{2+} = 0.47,$$

$$\delta = 1 - \frac{0.596 \times 0.53 + 0.587 \times 0.47}{0.999} = 0.408.$$

Znak aktivnost tedy vysvětluje 41 % variability znaku **OPAT** (velmi silná asociace).

Pro srovnání uvedeme také výsledky pro případ, že znak **OPAT** považujeme za nominální:

$$\text{nomvar } f_{(1)} = 0.496, \quad \text{nomvar } f_{(2)} = 0.447,$$

$$\text{nomvar } f = 0.678, \quad \tau = 0.302,$$

což ukazuje na 30 % vysvětlené variance. To zasluhuje komentář:

1. různé typy variancí nelze přímo číselně srovnávat, neboť skóry z matice **D** přinášejí do výpočtů numerický posun v délce škály pro hodnoty míry. Maximální hodnota pro nomvar čtyřhodnotového znaku je 0.75, pro kombinovanou dichotomii s uvedenou maticí **D** je 1.00. Pro přímou komparaci lze obě míry normalizovat poměrem k dosažitelnému maximu (v našem příkladě lze porovnávat nomvar/0.75 a Gvar);
2. δ je vyšší než τ , což znamená, že závislost (rozdílnost v četnostech řádků) se projevuje především u kategorií, které se od sebe více liší. V našem případě je to u dvojice **SV**, **$\bar{S}\bar{V}$** a nebo u dvojice **$\bar{S}\bar{V}$** , **$S\bar{V}$** . I když je nominální asociace vysoká, je ještě posílena přijetím modelu kombinované dichotomie. Naopak pokles hodnoty δ by znamenal, že rozdíly se projevují ve významem bližších kategoriích. Skóry d_{st} tak vyjadřují váhy důležitosti pro přesun četností ve zkoumání asociací.¹⁶

Nyní přejdeme velmi jednoduše k měření vícenásobné asociace. Pro tabulku třídění třetího stupně $\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2 \times \mathbf{A}$, v níž **A** považujeme za vysvětlovanou a $\mathbf{B}_1$, $\mathbf{B}_2$ za vysvětlující proměnné, zavedeme *koeficient vícenásobné asociace*¹⁷ následovně:

- a) Určíme kombinovaný znak $\mathbf{B} = \mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2$, který má $R = R_1 \times R_2$ hodnot vzniklých kombinací všech R_1 hodnot znaku $\mathbf{B}_1$ se všemi R_2 hodnotami znaku $\mathbf{B}_2$.
- b) Provedeme třídění druhého stupně $\mathbf{B} \times \mathbf{A}$, které dává tabulku o R řádcích a S sloupcích (je to zároveň třídění třetího stupně $\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2 \times \mathbf{A}$).
- c) Pro vzniklou tabulku zjistíme koeficient explanace $\delta_{\mathbf{A}/\mathbf{B}}$ a prohlásíme jej za koeficient vícenásobné asociace mezi dvojicí¹⁸ $(\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_2)$ a **A**, takže

$$(5) \quad \delta_{\mathbf{A}/\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_2} = \delta_{\mathbf{A}/\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2} = \delta_{\mathbf{A}/\mathbf{B}}.$$

¹⁶ Typickým dalším případem je geografický znak, v němž kategorie $\mathbf{A}_s$ jsou ohraničená území nebo body v ploše (na mapě, v krajině) a skóry **D** jsou nějaké zvolené míry vzdálenosti mezi nimi (např. vzdušná vzdálenost mezi středy území nebo její čtverec, vzdálenost po silnici ap.). Obdobné rozdíly v asociaci jsou zde velmi názorné: stupeň asociace určuje rozdíl v zastoupení kategorií a vzdálenost kategorií, u nichž dochází k rozdílu.

¹⁷ Lze jej také nazvat koeficientem explanační síly kombinovaného rozkladu $\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2$. Používá se též termín koeficient násobné nebo mnohonásobné asociace.

¹⁸ Obojí značení ve vzorci (5) je možné. Používáme však spíše $\delta_{\mathbf{A}/\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2}$, aby se tím i symbolicky zdůraznilo, že do modelu vstupuje kombinace $\mathbf{B}_1$ a $\mathbf{B}_2$.

Zcela obdobně postupujeme pro K vysvětlujících proměnných $B_1, B_2, \dots, B_K$. Definujeme kombinovanou proměnnou $B = B_1 \times B_2 \times \dots \times B_K$ a koeficient vícenásobné asociace jako

$$(6) \quad \delta_{A/B_1, B_2, \dots, B_K} = \delta_{A/B_1 \times B_2 \times \dots \times B_K} = \delta_{A/B}.$$

Koeficient vícenásobné asociace má obdobné vlastnosti jako prostý koeficient asociace (je stejně definován). Navíc má ještě tu vlastnost, že *přidáním další proměnné se jeho hodnota nezmění*, tj.

$$(7) \quad \delta_{A/B_1 \times B_2} \geq \delta_{A/B_1}, \quad \delta_{A/B_1 \times B_2} \geq \delta_{A/B_2}$$

a obecně

$$(8) \quad \delta_{A/B_1 \times \dots \times B_K} \geq \delta_{A/B_1 \times \dots \times B_{K-1}}$$

2. Parciální asociace ve vícerozměrné kontingenční tabulce

Pojem parciální asociace se vyskytuje v souvislosti se dvěma analytickými otázkami:

- a) při působení skupiny proměnných (faktorů) na závislou proměnnou A se ptáme na *čistý vlastní přínos každé proměnné v rámci dané skupiny*;
- b) při sledování vztahů a budování kauzálních modelů se ptáme, zda vztah dvou proměnných je *přímý*, či *zprostředkovaný* (resp. *částečně zprostředkovaný*) další proměnnou nebo skupinou proměnných. Přidáme-li ke vztahu $C \rightarrow A$ další faktor B a čistý přínos C v rámci působení dvojice B, C vymizí, znamená to, že proměnná B pohltila statistickou asociaci mezi C a A a *asociace se řetězí*¹⁹ $C \rightarrow B \rightarrow A$, vazba C a A je *zprostředkovaná* proměnnou B .

Obě situace budeme demonstrovat na příkladu z praxe.

Příklad 2. Zájmové orientace

Proměnná zájmové orientace (A) vznikla kombinací tří dichotomií (má tedy 8 hodnot). Při studiu vlivu sociodemografických znaků, které jsou pro danou populaci mezi sebou značně závislé, sledujeme, které asociace jsou odrazem skutečného ovlivňování a které jsou jen *nepravé*, způsobené nikoli příčinnými vazbami, ale pouze strukturními souvislostmi. V analýze dat sociologických výzkumů obvykle zjišťujeme asociaci mezi A a znaky: pohlaví, věková skupina, velikost místa bydliště, vzdělání, socioprofesionální skupina ap. Přímá asociace může však být zavádějící, a proto je vhodné určit čistý vliv (parciální asociaci) každého z těchto znaků na A v rámci jejich celku.²⁰

Dále se můžeme ptát, zda asociace zájmových orientací a pohlaví je způsobena rozdílnými vlastnostmi a přístupy u mužů a žen či zda je zprostředkována jejich možnostmi, rozdílnými povinnostmi ap. To zjistíme zkoumáním platnosti vztahu: *pohlaví* $\rightarrow$ *povinnosti v rodině* $\rightarrow$ *zájmy volného času* (proměnná povinnosti v rodině byla konstruována z několika dílčích znaků).

Prostředkem k řešení uvedených úloh je *koeficient parciální asociace*. Jeho význam, interpretace i využitelnost jsou zřejmé ze zavedení, které provedeme v postupných jednoduchých logických krocích. Omezíme se na třírozměrnou tabulku $B_1 \times B_2 \times A$, tj. na případ dvou faktorů ovlivňujících A .

¹⁹ K přijetí modelu $C \rightarrow B \rightarrow A$ je ovšem nutné, aby byla prokázána statistická asociace $C \rightarrow B$ a aby směr šipek dával logický věcný smysl.

²⁰ Postup je analogický k určení koeficientů vícenásobné lineární regrese v případě číselných proměnných.

1. Přímo asociaci $B_1 \rightarrow A$ vyjádříme koeficientem δ_{A/B_1} .
2. Přímo asociaci $(B_1, B_2) \rightarrow A$ vyjádříme koeficientem $\delta_{A/B_1 \times B_2}$.
3. Přírůstek asociace zaznamenaný přidáním B_2 je

$$\Delta_{A/B_2(B_1)} = \delta_{A/B_1 \times B_2} - \delta_{A/B_1}.$$

4. Takto definovaná charakteristika je vždy nezáporná, ale má horní hranici $1 - \delta_{A/B_1}$ (to vyjadřuje stupeň nevysvětlené variability proměnné A před vstupem B_2 do modelu, ta se však mění podle hodnoty δ_{A/B_1} , a tudíž je nesrovnatelná pro různé tabulky i různé proměnné v jedné vícerozměrné tabulce).
5. Aby byla zajištěna srovnatelnost, definujeme koeficient parciální asociace $\delta_{A/B_2(B_1)}$ normalizací jako podíl k maximu:

$$(9) \quad \delta_{A/B_2(B_1)} = \frac{\delta_{A/B_1 \times B_2} - \delta_{A/B_1}}{1 - \delta_{A/B_1}}.$$

Takto definovaný koeficient parciální asociace 1. řádu má vlastnosti:

1. je definován kdykoliv $\delta_{A/B_1} < 1$, tj. pokud není variabilita A vysvětlena první proměnnou B_1 úplně (nutnou podmínkou pro celou analýzu je ovšem existence δ_{A/B_1} , tj. $G_{\text{var}} f > 0$);
2. $0 \leq \delta_{A/B_2(B_1)} \leq 1$;
3. $\delta_{A/B_2(B_1)} = 1$ právě když B_2 vysvětluje veškerou zbylou variabilitu A , tj. $\delta_{A/B_1 \times B_2} = 1$;
4. $\delta_{A/B_2(B_1)} = 0$ právě když přírůstek Δ je nulový, tj. když $\delta_{A/B_1 \times B_2} = \delta_{A/B_1}$, B_2 nepřináší žádnou novou redukci variability;
5. $\delta_1 > \delta_2$ znamená, že v první situaci nastává vyšší podíl redukce variability dodatečnou proměnnou než v druhém;
6. má interpretaci relativního úbytku dosud nevysvětlené variability.

Výpočet koeficientu parciální asociace 1. řádu $\delta_{A/B_2(B_1)}$ se provádí dvěma způsoby:

1. způsob: — spočítáme δ_{A/B_1} z tabulky $B_1 \times A$
— spočítáme $\delta_{A/B_1 \times B_2}$ z tabulky $B \times A$, kde $B = B_1 \times B_2$ je kombinace faktorů B_1 a B_2
— dosadíme do vzorce (9).
2. způsob: — spočítáme řádkové míry rozptýlení $G_{\text{var}} f_{(r)}$, $r = 1, 2, \dots, R_1$, v tabulce $B_1 \times A$ a marginální rozdělení $(f_{1++}, f_{2++}, \dots, f_{R_1++})$ znaku B_1
— spočítáme řádkové míry rozptýlení $G_{\text{var}} f_{(rq)}$, $r = 1, \dots, R_1$, $q = 1, \dots, R_2$ v tabulce $B \times A$ typu $R \times S$, kde $R = R_1 \times R_2$ a $B = B_1 \times B_2$ je kombinace obou faktorů a určíme marginální rozdělení²¹ $(f_{11+}, \dots, f_{rq+}, \dots, f_{R_1 R_2 +})$ znaku B
— získané hodnoty dosadíme do vzorce

$$(10) \quad \delta_{A/B_2(B_1)} = 1 - \frac{\sum_{r=1}^{R_1} \sum_{q=1}^{R_2} f_{rq+} G_{\text{var}} f_{(rq)}}{\sum_{r=1}^{R_1} f_{r++} G_{\text{var}} f_{(r)}}$$

²¹ Dvojice indexu „ rq “, odpovídá řádku, v němž je uvedeno rozložení ke kombinaci r -té hodnoty znaku B_1 a q -té hodnoty znaku B_2 .

Výraz pro výpočet *přibližné směrodatné chyby* je uveden v dodatku.

Rozšíření na parcializaci M -tého řádu, při níž sledujeme čistý vliv proměnné B_{M+1} po odečtení vlivu M proměnných $B_1, \dots, B_M$ je snadné. *Koeficient parciální asociace M -tého řádu* definujeme

$$(11) \quad \delta_{A/B_{M+1}}(B_1, \dots, B_M) = \delta_{A/B_{M+1}}(B^*),$$

kde $B^* = B_1 \times \dots \times B_M$ je kombinace M proměnných. Výpočet se provádí podle předchozích postupů tak, že místo B_2 dosadíme B_{M+1} , místo B_1 vystupuje B^* a $B = B_1 \times \dots \times B_{M+1}$. Tak je výpočet *rekurentní*, vícerozměrný případ je převeden na třírozměrný a není nutné uvádět složité explicitní vzorce pro obecný případ. V kontextu úvah o vícerozměrné kontingenční tabulce se přímý koeficient asociace nazývá také *parciální asociační koeficient nultého řádu*.²²

Zcela obdobně je možno zavést *koeficient parciální asociace skupiny proměnných při odečtení vlivu jiné skupiny*. Například v modelu $(C_1, C_2, C_3, C_4) \rightarrow A$, můžeme určit koeficient $\delta_{A/C_3 \times C_4}(C_1, C_2)$ tak, že do vzorce (9) dosadíme $B_1 = C_1 \times C_2$, $B_2 = C_3 \times C_4$. Tento postup umožňuje podrobné a úplné analýzy asociací ve vícerozměrných tabulkách.

Mezi koeficienty asociace platí užitečné vztahy, které jsou známe u parciálních korelací a korelačních poměrů:

$$(12) \quad 1 - \delta_{A/B \times C} = (1 - \delta_{A/B})(1 - \delta_{A/C(B)}) \\ = (1 - \delta_{A/C})(1 - \delta_{A/B(C)}),$$

$$(13) \quad 1 - \delta_{A/B \times C \times D} = (1 - \delta_{A/B \times C})(1 - \delta_{A/D(B \times C)}) \\ = (1 - \delta_{A/B})(1 - \delta_{A/C(B)})(1 - \delta_{A/D(B \times C)}).$$

3. Příklady využití parciální asociace

Model přímé, vícenásobné a parciální asociace umožňuje provádět jednak výběr přímo působících faktorů na závislou proměnnou a jednak konstruovat modely kauzálního řetězení.

Příklad 3. Zájem o čtení rubrik

Populace: čtenáři týdeníku ve věku do 30 let; *závislá proměnná:* kombinovaná dichotomie **ZAJMY** spojující volbu tří rubrik, které byly obsahově zaměřeny k témuž účelu a pro mladé čtenáře.²³

Faktor	Symbol	Koeficient	
věková skupina	VEK	0.356	(přímá asociace)
vzdělání	VZD	0.472	(přímá asociace)
věková skupina v kombinaci se vzděláním	VEK $\times$ VZD	0.516	(vícenásobná asociace)

²² Koeficienty δ_{A/B_1} , δ_{A/B_2} se mohou poněkud numericky lišit při výpočtech z dvourozměrných tabulek $B_1 \times A$ a $B_2 \times A$ a při výpočtu z trojrozměrné tabulky $B_1 \times B_2 \times A$, neboť u té může nastat vyšší redukce vynechávaných hodnot.

²³ Při studiu asociací se ukázal nepatrný zájem u žen a proto údaje byly dále analyzovány jen u mužské části výběrového souboru ve věku 15–30 let.

Tabulka B. Souhrnná tabulka vztahů mezi třemi kategorizovanými proměnnými — asymetrická asociace s jednou závislou proměnnou (A) a dvěma faktory (B_1 , B_2)

Vztahy mezi proměnnými		Asociace				
Model	(1) $(B_1 \times B_2) \rightarrow A$	(2) $B_1 \rightarrow A$	(3) $B_2 \rightarrow A$	(4) $B_1 \leftrightarrow B_2$	(5) $B_1 \rightarrow A(B_2)$	(6) $B_2 \rightarrow A(B_1)$
1 B_1 a B_2 nejsou s A asociovány	0	0	0	~	0	0
2 Dvě nezávislé příčiny	+	+	+	0	■ (2)	■ (3)
3 Dvě nezávislé příčiny s interakčním efektem	+	+	+	0	> (2)	> (3)
4 Dvě vzájemně závislé příčiny	+	+	+	+	+	+
5 Dvě závislé příčiny s interakčním efektem	+	+	+	+	> (2)	> (3)
6 Skrytá interakční asociace dvou proměnných	+	0	0	~	+	+
7a Řetězení $B_1 \rightarrow B_2 \rightarrow A$	+	+	+	+	0	+
7b Řetězení $B_2 \rightarrow B_1 \rightarrow A$	+	+	+	+	+	0
8a Nepravá asociace $B_1 \rightarrow A$	+	+	+	+	0	+
8b Nepravá asociace $B_2 \rightarrow A$	+	+	+	+	+	0

Vztahy mezi proměnnými	Asociace					
	(1) $(B_1 \times B_2) \rightarrow A$	(2) $B_1 \rightarrow A$	(3) $B_2 \rightarrow A$	(4) $B_1 \leftrightarrow B_2$	(5) $B_1 \rightarrow A(B_2)$	(6) $B_2 \rightarrow A(B_1)$
9a Asociace $B_1 \rightarrow A$ je částečně zprostředkována B_2	+	+	+	+	$\begin{matrix} + \\ < (2) \end{matrix}$	+
9b Asociace $B_2 \rightarrow A$ je částečně zprostředkována B_1	+	+	+	+	+	$\begin{matrix} + \\ < (3) \end{matrix}$
10a Isolovaná proměnná B_1	+	0	+	0	0	$\begin{matrix} + \\ \blacksquare (3) \end{matrix}$
10b Isolovaná proměnná B_2	+	+	0	0	$\begin{matrix} + \\ \blacksquare (2) \end{matrix}$	0

Použité symboly:

- + = existence asociačního vztahu (statistická závislost)
 0 = absence asociačního vztahu (statistická nezávislost)
 $> (s)$ = hodnota výrazně vyšší než ve sloupci (s)
 $< (s)$ = hodnota výrazně nižší než ve sloupci (s)
 $\blacksquare (s)$ = hodnota přibližně stejná jako ve sloupci (s)
 $\sim$ = libovolná hodnota koeficientu

Poznámky:

- a) Asymetrie v modelech a typ A určujeme podle obsahu proměnných a podle vnějších hledisek
 b) Modifikace modelu 6 vzniká v případě, že jedna ze dvou asociací (2), (3) je kladná a při parcializaci se zvýší (5) $>$ (2), resp. (6) $>$ (3)
 c) Model 8a ukazuje na dvě závislé proměnné B_1 a A se společnou příčinou B_2
 Model 8b ukazuje na dvě závislé proměnné B_2 a A se společnou příčinou B_1

U mladých čtenářů lze předpokládat dosti silné statistické asociace mezi věkem a vzděláním, a tudíž i překrývání vlivu na zájem o rubriky. Parciální asociční koeficienty spočteme podle (9)

$$\delta_{ZAJMY | VEK (VZD)} = \frac{0.516 - 0.472}{1 - 0.472} = 0.083 ,$$

$$\delta_{ZAJMY | VZD (VEK)} = \frac{0.516 - 0.356}{1 - 0.356} = 0.248 .$$

Silná redukce v prvním případě naznačuje, že věk nepůsobí přímo, ale že zájmy jsou ovlivněny dosaženým stupněm vzdělání, a to je statisticky závislé na věku. Zprostředkovanost, resp. nepravost asociace není však úplná, věk má 8 % vlastního čistého vlivu na proměnlivost zájmů. Hypotetický model $VEK \rightarrow VZD \rightarrow ZAJMY$ se potvrzuje, je však nutno jej doplnit o přímý vliv $VEK \rightarrow ZAJMY$. Druhá parciální asociace ukazuje na podstatně nižší redukci, z čehož plyne důležitost vzdělání jako samostatného faktoru zájmu o rubriky.

Přidáním proměnné *způsob čtení časopisu (CT)*, která má pět hodnot, můžeme ilustrovat ještě využitelnost parciálních asociací druhého řádu. Přehled všech přímých, násobných a parciálních asocičních koeficientů podává tabulka 2.

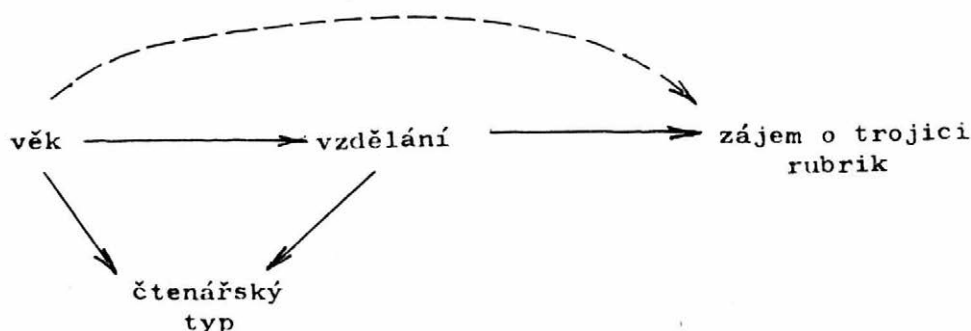
Tabulka 2. Asociční koeficienty ve vztahu mezi věkem (VEK), vzděláním (VZD), čtenářským typem (CT) a zájmem o skupinu rubrik (ZAJMY)

Faktory	Podmínka v parciální asociaci	Hodnota koeficientu	Typ asociace
VEK VZD CT	— — —	0.356 0.472 0.232	přímá
VEK × VZD VEK × CT VZD × CT	— — —	0.516 0.392 0.491	násobná
VEK × VZD × CT	—	0.527	násobná
VEK VZD CT VEK VZD CT	VZD VEK VEK CT CT VZD	0.083 0.248 0.056 0.208 0.337 0.036	parciální prvního řádu
VEK VZD CT	VZD × CT VEK × CT VEK × VZD	0.071 0.222 0.023	parciální druhého řádu

Parciální asociace se spočtou podle (9) a (11), např.

$$\begin{aligned}\delta_{\text{ZAJMY} | \text{VEK} (\text{VZD}, \text{CT})} &= \frac{\delta_{\text{ZAJMY} | \text{VEK} \times \text{VZD} \times \text{CT}} - \delta_{\text{ZAJMY} | \text{VZD} \times \text{CT}}}{1 - \delta_{\text{ZAJMY} | \text{VZD} \times \text{CT}}} = \\ &= \frac{0.527 - 0.491}{1 - 0.491} = 0.071.\end{aligned}$$

Pokusme se interpretovat výsledky tabulky 2. Ze tří koeficientů parciální asociace druhého řádu je vidět, že **CT** v rámci skupiny (**CT**, **VEK**, **VZD**) má na **ZAJMY** jen nepatrný vliv. Po jeho vynechání přecházíme k analýze (**VEK**, **VZD**) → **ZAJMY**, která byla již provedena výše. Další parciální asociace ukazují na řetězení **CT** ← **VEK** → **ZAJMY** a **CT** ← **VZD** → **ZAJMY**, tedy na to, že způsob čtení se mění s věkem i se vzděláním a že přímá asociace se zájmy je nepravá. Výsledek naznačíme v obr. 1.

Obrázek 1. Vlivy na zájem o trojici rubrik.

Vzdělání má přímý silný vliv; věk působí vedle převážně zprostředkovaného vlivu dosaženým vzděláním také slabě přímo. Čtenářský typ se vyvíjí a mění s věkem a vzděláním, ale na vlastní zájem (preferenci ve struktuře rubrik) přímý vliv nemá

Příklad 4. Volba nejlepšího pořadu

Ve výzkumu televizních zájmů byl respondentům předložen úkol vybrat nejlepší pořad z pěti nabídnutých v seznamu. Souvislosti tohoto nominálního znaku s ostatními ukázaly mimo jiné koeficienty asociace

$$\tau_{\text{PORAD} | \text{POHL}} = 0.051, \quad \tau_{\text{PORAD} | \text{VEK}} = 0.078,$$

$$\tau_{\text{PORAD} | \text{POHL} \times \text{VEK}} = 0.235.$$

Volba pořadu je z 5 % ovlivňována pohlavím a z 8 % věkem (čtyři věkové skupiny). To je asociace, která v kontextu analýzy dat může být důležitá, nicméně není nikterak výrazná. Násobná asociace však představuje skok, který ukazuje, že v kombinaci obou faktorů vzniká nová kvalita vzhledem k výběru pořadu. Zatímco muži a ženy ani věkové skupiny se od sebe ve volbě neliší, skupiny vzniklé kombinací (tj. mladší muži, muži středního věku, starší muži, mladší ženy atd.) se od sebe ve výběru liší velmi značně. Říkáme, že vzniká interakční efekt dvou proměnných v ovlivňování závislé proměnné. Asociace tohoto typu se z třídění druhého stupně nezjistí, proto ji říkáme skrytá asociace. Parciální koeficienty asociace za této situace vykazují značný

$$\tau_{\text{PORAD} \mid \text{VEK (POHL)}} = \frac{0.235 - 0.051}{1 - 0.051} = 0.195 ;$$

$$\tau_{\text{PORAD} \mid \text{POHL (VEK)}} = \frac{0.235 - 0.078}{1 - 0.078} = 0.170 .$$

Analýza těchto dat pokračovala tak, že byly expertně oceněny skóry vytvářející typ ($\mathbf{D} = \|\mathbf{d}_{st}\|$) proměnné **PORAD**. Při tomto chápání typu se přímé asociace zvýšily na 0.150, 0.170 a pro kombinaci na 0.354. Parciální asociace pro model D jsou

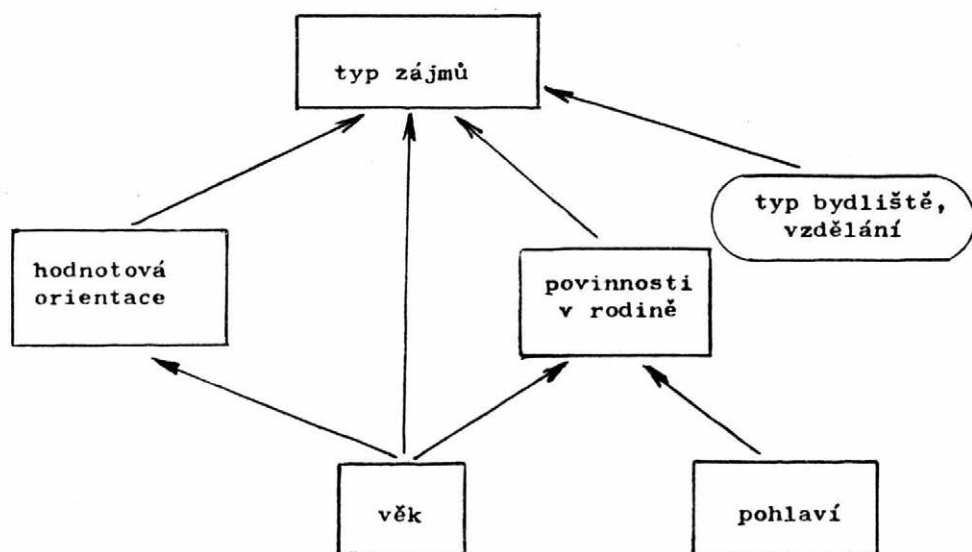
$$\delta_{\text{PORAD} \mid \text{VEK (POHL)}} = \frac{0.354 - 0.150}{1 - 0.150} = 0.240 ,$$

$$\delta_{\text{PORAD} \mid \text{VEK (POHL)}} = \frac{0.345 - 0.170}{1 - 0.170} = 0.222 .$$

Závěr o interakčním působení se potvrzuje, značně vyšší koeficienty však ukazují na to, že rozdíly ve volbách mezi skupinami se projevují především u rozdílných pořadů. Pokles hodnot koeficientů by naopak ukázal na to, že rozdíly mezi skupinami se projevují u podobných pořadů, které by tak měly zastupitelnou roli.

Příklad 5. Faktory zájmových orientací

Vyšetřování vlivu šesti faktorů na zájmové orientace předpokládá třídění sedmého stupně. Výsledek na obr. 2 dává již složitější strukturu vztahů, lze však k němu dojít i studiem a porovnáváním trojce a čtveřice faktorů. Proměnná *typ zájmů* vznikla jako pětihodnotová typologie ze seskupovací analýzy, skóry nepodobnosti $\mathbf{D} = \|\mathbf{d}_{st}\|$ byly určeny jako čtverce vzdálenosti centroidů skupin.

Obrázek 2. Síť vztahů vytvářejících typy zájmů ve volném čase.

Přímý vliv má hodnotová orientace, povinnosti v rodině, kombinace vzdělání a typu bydliště. Věk působí přímo i nepřímo, pohlaví nepřímo

Obr. 2 vyjadřuje tyto asociační vztahy:

- a) Pohlaví (POHL), věk, kombinace typu bydliště a vzdělání jsou nezávislé.
- b) Kombinace typu bydliště a vzdělání působí na typ zájmů (Z).
- c) Věk působí na typ zájmů přímo, ale také prostřednictvím hodnotových orientací HODOR a povinností v rodině (POVROD) (obojí se s věkem mění). K tomu platí $\delta Z | VEK (HODOR \times POVROD) > 0$, na věku statisticky závisí typ zájmů, hodnotové orientace i povinnosti v rodině, $\delta Z | HODOR > 0$, $\delta Z | POVROD > 0$, $\delta Z | VEK (HODOR) > \delta Z | VEK (HODOR \times POVROD)$, $\delta Z | VEK (POVROD) > \delta Z | VEK (HODOR \times POVROD)$.
- d) Pohlaví je statisticky nezávislé na hodnotových orientacích, ale přímo statisticky závislé na povinnostech v rodině i na typu zájmů; přitom vymizí parciální asociace $\delta Z | POHL (POVROD)$, a tudíž vztah pohlaví a typu zájmů je zprostředkován.
- e) Vzájemná statistická závislost hodnotových orientací a povinností v rodině se ukázala jako nepravá, při podmínění věkem vymizí.

Příklad 6. Výběr oboru studia

Při analýze výběru oboru vysokoškolského studia studenty gymnázií se ukázaly takovéto asociace:

faktor	přímá asociace	parciální asociace (na všechny ostatní proměnné)
nejoblíbenější předmět	0.231	0.174
velikost místa bydliště	0.254	0.002
prání rodičů	0.278	0.073
zaměstnání a vzdělání rodičů	0.325	0.051
typ hodnotové orientace	0.371	0.320
pohlaví	0.457	0.423

Analýza vychází ze třídění sedmého stupně, proto kategorie u jednotlivých faktorů byly silně slučovány. Na základě přímých koeficientů explanace se faktory jeví jako relativně vyrovnané. Při parcializaci šestého řádu se však ukazuje, že velikost místa bydliště nemá žádný vliv a u prání rodičů a jejich vzdělání a zaměstnání se v asociaci ukazuje vysoká redukce. V rámci celé soustavy se tak faktory už vyrovnaně nejeví. Bezprostřední silný vliv na výběr mají pohlaví, typ hodnotové orientace a též i nejoblíbenější předmět, slabý vliv se ukazuje ze strany rodičů.

Závěr

Parciální a mnohonásobná asociace, tak jak zde byla uvedena, značně rozšiřuje možnosti statistické analýzy, jednak pro sám pojem parcializace a pro možnost hledat řetězené kauzální modely, přímé a nepravé vazby i skryté závislosti interakčního charakteru, jednak pro rozšíření pojmu na případ obecného typu proměnných a možnost zavést do analytického postupu další relevantní rysy zkoumaných jevů. Obecný typ proměnné zahrnuje pomocí skóre $D = ||d_{si}||$ běžné nominální, ordinální a kardinální případy, ale i kombinované dichotomie, vícerozměrně metrizované typologie, územně rozložené kategorie (enklávy) a celou řadu dalších sociologicky relevantních situací.

Obdobné úlohy parcializace a sestavování modelů lze řešit též pomocí logaritmicko-lineárních modelů (popřípadě jiných) a v mnohém bude výsledná interpretace shodná.

Tabulka C. Koeficienty asymetrické asociace δ pro K rozměrné kontingenční tabulky

	Nezávislá proměnná) (faktor)	Závislá proměnná ¹⁾	Podmínka v parcializaci	Poznámka
Přímá asociace $\delta_{A B}$				
1. základní koeficient explanační sily B pro A	B	A	—	B je chápána nominálně
2. vícenásobný koeficient explanace	$\mathbf{B} = (\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2 \times \dots \times \mathbf{B}_M)$ $M \geq 1$	A	—	Kombinace B je chápána nominálně
3. explanace vícerozměrné závislé proměnné	$\mathbf{B} = (\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2 \times \dots \times \mathbf{B}_M)$ $M \geq 1$	$\mathbf{A} = (\mathbf{A}_1 \times \mathbf{A}_2 \times \dots \times \mathbf{A}_L)$ $L \geq 1$	—	Matice D pro A může být odvozena z $\mathbf{D}_1, \mathbf{D}_2 \dots \mathbf{D}_L$ B je nominální
Parciální asociace $\delta_{A B(C)}$				
4. základní koeficient parciální asociace (1. řádu)	B	A	C	B, C nominální
5. koeficient parciální asociace E -tého řádu	B	A	$\mathbf{C} = (\mathbf{C}_1 \times \mathbf{C}_2 \times \dots \times \mathbf{C}_E)$ $E \geq 2$	B, C nominální
6. skupinový koeficient parciální asociace E -tého řádu	$\mathbf{B} = (\mathbf{B}_1 \times \mathbf{B}_2 \times \dots \times \mathbf{B}_M)$ $M \geq 1$	$\mathbf{A} = (\mathbf{A}_1 \times \mathbf{A}_2 \times \dots \times \mathbf{A}_L)$ $L \geq 1$	$\mathbf{C} = (\mathbf{C}_1 \times \mathbf{C}_2 \times \dots \times \mathbf{C}_E)$ $E \geq 2$	matice D pro A může být odvozena z $\mathbf{D}_1, \mathbf{D}_2 \dots \mathbf{D}_L$ B, C nominální

Poznámky: 1. U proměnné **A** lze zavést typ pomocí matice skóreů $\mathbf{D} = \|d_{rr}\|$ 2. $K = M + L + E$, pro přímou asociaci je $E = 0$

Přístup parciálních asociací má tyto *výhody*:

1. měří stupeň asociace, nejen její existenci;
2. shrnuje informaci z mnoha polí mnohorozměrné kontingenční tabulky do několika statistik, jejichž stabilitu můžeme určit pomocí intervalů spolehlivosti;
3. umožňuje pracovat s různými typy závislého znaku podle reálné situace a umožňuje srovnávat různé přístupy.

Má také *nevýhody*:

1. odhaluje pouze stupeň globální asociace, ale nespecifikuje interakce v polích, tj. vazby mezi jednotlivými kategoriemi;
2. netestuje hypotézy;
3. nemá v současné době tak dalece rozvinutou teorii ani programové prostředky.

V analýze dat bude vhodné kombinovat obě tyto metodiky, parciální asociační koeficienty i testování hypotetických závislostních modelů.

Obdobně jako u postupů testování hypotéz, nelze ani při používání parciálních asociací libovolně zvyšovat stupeň třídění. Počet proměnných, které vstupují do analýzy, je nutně omezen vzhledem k limitům na počet polí mnohorozměrné kontingenční tabulky, který roste geometrickou řadou. Proto v praxi často sestavujeme kauzální řetězení proměnných postupně analýzou segmentů souboru proměnných, trojic, čtveřic, případně i pětic. Jen málokdy si můžeme (i u velkých souborů dat) dovolit třídění vyšších stupňů. Takto sestavované sítě nemohou být úplně přesné a výsledky i postupy postrádají eleganci přesně aplikovaných matematických modelů vcelku. Nicméně *pro praktické použití* postup zcela vyhovuje.

V obdobné situaci s číselnými proměnnými, u nichž předpokládáme lineární vztahy, používáme ke konstrukci modelů kauzálního řetězení regresní vícenásobnou lineární analýzu a parciální koeficienty lineární korelace; v takovém případě můžeme vytvářet sítě s desítkami proměnných. V lineární analýze se omezujeme na lineární vztahy (i po případné transformaci proměnných). U kontingenčních tabulek vyšetřujeme obecný typ závislosti, uvažujeme různé interakční efekty projevující se v působení kombinací znaků, platíme za to však rozměrem úlohy.

Teorie parciálních asociací ve spojení s obecným typem závislého znaku se jeví jako jeden z nejužitečnějších přístupů odhalování příčinných vztahů.

Obecný typ kategorizované proměnné $A = \{A_1, A_2, \dots, A_S; D\}$ s kategoriemi A_k , $k = 1, 2, \dots, S$ je určen maticí $D = \|d_{kj}\|$, pro jejíž prvky platí: 1. $d_{kk} = 0$, 2. $d_{kj} \geq 0$, 3. $d_{kj} = d_{jk}$, 4. $d_{kj} > d_{pq}$ znamená, že dvojice kategorií A_k, A_j si je méně obsahově podobná než dvojice A_p, A_q .

Zobecněná variance pro rozložení relativních četností $f = (f_1, \dots, f_S)$ je pro proměnnou A definována jako

$$(14) \quad \text{Gvar } f = f'Df = \sum_j^S \sum_k^S f_j f_k d_{jk}.$$

Při značení uvedeném v článku a definici koeficientu explanace podle (4) je jeho *asymptotická (přibližná) výběrová směrodatná chyba* (za předpokladu prostého náhodného výběru nebo nezávislého procesu při generování dat a nenulového skutečného koeficientu explanace) dána vzorcem

$$(15) \quad s_{A|B} = \left\{ \frac{1}{n\xi^4} \sum_{b=1}^R \sum_{a=1}^S f_{ba} [\nu(2d_{a*} - \xi) - \xi(2d_{a*|b} - \text{Gvar } f_{(b)})]^2 \right\}^{\frac{1}{2}},$$

$$\text{kde} \quad \nu = \sum_{r=1}^R f_{r+} \text{Gvar } f_{(r)}, \quad \xi = \sum_{i=1}^S \sum_{j=1}^S f_{+j} d_{ij},$$

$$d_{*a|b} = \sum_{j=1}^S f_{j|b} d_{ja}, \quad d_{*a} = \sum_{j=1}^S f_{+j} d_{aj},$$

$$f_{+j} = \sum_{r=1}^R f_{rj}, \quad f_{r+} = \sum_{j=1}^S f_{rj}.$$

Při značení z článku a definici koeficientu parciální asociace podle (10) je jeho *asymptotická směrodatná chyba* (za předpokladu prostého náhodného výběru nebo nezávislého procesu při generování dat a nenulového skutečného koeficientu parciální asociace) dána vzorcem

$$(16) \quad s_{A|B_2(B_1)} = \left\{ \frac{1}{n\xi^4} \sum_{b=1}^{R_1} \sum_{c=1}^{R_2} \sum_{a=1}^S f_{bca} [\nu(2d_{a|b}^* - \text{Gvar } f_{(b)}) - \xi(2d_{a|bc}^* - \text{Gvar } f_{(bc)})]^2 \right\}^{\frac{1}{2}},$$

$$\text{kde} \quad \nu = \sum_{r=1}^{R_1} \sum_{q=1}^{R_2} f_{rq+} \text{Gvar } f_{(rq)}, \quad \xi = \sum_{r=1}^{R_1} f_{r++} \text{Gvar } f_{(r)},$$

$$d_{*a|bc}^* = \sum_{j=1}^S \frac{f_{bcj}}{f_{bc+}} d_{ja}, \quad d_{*a|b}^* = \sum_{j=1}^S \frac{f_{b+j}}{f_{b++}} d_{ja},$$

$$f_{bc+} = \sum_{a=1}^S f_{bca}, \quad f_{b+j} = \sum_{c=1}^{R_2} f_{bcj},$$

$$f_{b++} = \sum_{c=1}^{R_2} \sum_{a=1}^S f_{bca}.$$

Intervaly spolehlivosti (čekáme od velikosti výběru $n \geq 50$) lze stanovit jako

$$(17) \quad \delta_{A|B} \pm z_{\alpha} s_{A|B}, \quad \delta_{A|B_2(B_1)} \pm z_{\alpha} s_{A|B_2(B_1)},$$

kde z_{α} je $(1 - \frac{\alpha}{2})$ 100%ní kvantil standardního normálního rozdělení ($z_{0.95} = 1.96$, $z_{0.99} = 2.56$).

Literatura

- Bishop, Y. M. M.—Fienberg, S. E.—Holland, P. W.: *Discrete Multivariate Analysis: Theory and Practice*. Cambridge, The MIT Press 1975.
- Goodman, L. A.—Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications*. J. Amer. Statist. Assoc. 49, 1954, s. 732—764.
- Goodman, L. A.—Kruskal, W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications III: Approximate Sampling Theory*. J. Amer. Statist. Assoc. 58, 1963, s. 310—364.
- Gray, L. N.—Williams, J. S.: *Goodman and Kruskal's Tau b, Multiple and Partial Analogs*. Sociological Methods and Research 10, 1981, s. 50—62.
- Haberman, S. J.: *Analysis of Dispersion of Multinomial Responses*. J. Amer. Statist. Assoc. 77, 1982, s. 568—580.
- Havránek, T.: *Třídění třetího a čtvrtého stupně — úlohy a metody*. In: Řehák, J. (red.): *Statistická analýza dat a kauzální závěry*. Praha, ČSSS při ČSAV 1980, s. 87—121.
- Kendall, M. G.: *Rank Correlation Methods*. London, Ch. Griffin 1962.
- Matějů, P.: *K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility*. Sociologický časopis XXI, 1985, s. 53—70.
- Rao, C. R.: *Lineární metody statistické indukce a jejich aplikace*. Praha, Academia 1978.
- Řehák, J.: *Základní deskriptivní míry pro rozložení ordinálních dat*. Sociologický časopis XII., 1976, s. 416—431.
- Řehák, J. (red.): *Statistická analýza dat a kauzální závěry*. Praha, ČSSS při ČSAV 1980.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Měření statistické závislosti nominálních znaků*. Sociologický časopis IX, 1973, s. 404—417.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Míry statistické závislosti pro ordinální znaky*. Sociologický časopis XI, 1975, s. 75—92.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*. Sociologický časopis XV, 1979, s. 214—233.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Distanční přístup k analýze kategorizovaných dat a jeho aplikace na problém shody*. In: Antoch, J.—Jurečková, J. (red.) *Robust 82*, s. 76—80, *Jednota československých matematiků a fyziků* 1982.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Parciální asociční koeficienty v kontingenčních tabulkách*. In: Antoch, J.—Jurečková, J. (red.) *Robust 84*, s. 105—108, *Jednota československých matematiků a fyziků* 1984.
- Řehák, J.—Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1986.
- Řeháková, B.: *Příčinné závislosti a jejich statistický odraz*. Sociologický časopis XVIII, 1982, s. 532—543.
- Řeháková, B.: *Koeficienty parciální asociace pro obecný typ kategorizované proměnné*. Práce k aspirantskému minimu. Praha, MFF UK 1982.
- Upton, G. J. G.: *The Analysis of Cross-tabulated Data*. New York, John Wiley 1978.

Резюме

Я. Ржегак - Б. Ржегакова: Множественная и частная ассоциация в таблицах сопряженности

Теория множественной и частной ассоциации разработана для ситуаций, в которых встречается одна зависимая переменная общего типа. Остальные переменные, вступающие в анализ, понимаются как номинальные. Общий тип определяется с помощью соотношений, отражающих степень несходства или удаленности категорий: он включает такие специальные случаи, как обычные номинальные, ординальные и кардинальные переменные, географические переменные, многомерные квантификации категорий, комбинированные дихотомии, категоризации, у которых учитываются отношения соседства, многомерный ординальный случай, к-выборочные переменные и много других полезных типов. Тем самым достигнут высокий ступень всеобщности.

Сначала обобщена модель асимметрической статистической зависимости в двухмерной таблице сопряженности, в которой выступает столбцовая переменная общего типа, а строчная переменная понимается номинально. Затем определяется коэффициент экспланации на основе принципа редукции вариабельности. Модель просто распространена на множественную ассоциацию. Общий подход иллюстрируется на примере комбинированной дихотомии. Затем вводится и объясняется понятие частной ассоциации и выводится модель для ее измерения, включая приведение свойств итогового коэффициента. Примеры из прикладной практики включают иллюстрацию сцепления ассоциаций, определение чистого влияния отдельных переменных, выявление скрытых ассоциаций и порядок составления причинных сетей.

В заключении обобщаются преимущества и недостатки метода, являющегося параллелью к методологии логарифмическо-линейных моделей. В дополнении приводятся основные определения и формулы для асимптотических стандартных ошибок введенных коэффициентов. В таблицах приводятся формулы для коэффициентов экспланации у номинальной, ординальной и кардинальной зависимых переменных (таблица А), суммируются ситуации отношений между тремя переменными с характеристикой нумерических значений коэффициентов (таблица Б) и показывается (таблица Ц), как можно обобщить прямой и простой частный коэффициент ассоциации, применив его к различным случаям многомерных таблиц сопряженности.

Summary

J. Řehák — B. Řeháková: Multiple and Partial Association in Contingency Tables

The theory of multiple and partial association is developed for a situation with one dependent variable, which may be of general type. Other variables (independent and intermediating) are considered nominal. A general type of variable is defined by a matrix of scores that reflects the relations of dissimilarity among categories. It includes such special cases as common nominal, ordinal and cardinal variables, geographical variables, multidimensional quantification of categories, combined dichotomies, i.e.: categories with which we consider relations of neighbourhood, multidimensional ordinal variables, k-choice variables and many other useful types. In this way, the model reflects a high degree of generalization.

First, a model for asymmetric association in two way contingency tables having a column variable of general type and a nominal row variable is considered. The coefficient of explanatory power is derived from the principle of variability reduction. A simple generalization to multiple association is also given. In an example, a combined dichotomy is used as an illustration of a non-routine variable type. Next, a notion of partial association is explained and a model for its measurement is derived: also properties of the resulting coefficient are listed. Examples from practical applications show the chaining of associations, determining of a clean influence of individual variables on the variability of the dependent one, discovery of hidden associations and a procedure for a causal network construction. Some advantages and disadvantages of the method are listed and the Appendix contains basic definitions and the formulas for asymptotic standard errors of coefficients. The tables contain coefficients of explanatory power for nominal, ordinal and cardinal variables (Table A), various possibilities of relations among three variables with the characterization of the numerical values of coefficients (Table B) and demonstration how the direct and simple partial association can be generalized to various multidimensional cases (Table C).

Dimenze vnímání práce

Výzkum postojů pracovníků
na externích montážích

LIBOR MUSIL

Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV,
Ostrava

I.

Běžnou součástí badatelského úsilí naší aplikované sociologie práce je již řadu let zjišťování spokojenosti pracovníků. Obvyklým východiskem zkoumání této problematiky bývá představa, podle níž existuje určitý souhrnný postoj, tzv. „celková spokojenost v práci“. Ten je substrátem řady dílčích postojů, jejichž předmětem je stav určitých aspektů situace konkrétního jedince v práci. Předpokládá se (ne vždy), že existují určité vazby mezi jednotlivými dílčími postoji a postojem souhrnným a že tyto vazby nemají stejnou intenzitu. V intencích tohoto schématu pak výzkumníci interpretují svá empirická zjištění.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se v naší sociologické a psychologické produkci objevilo několik statí, které uvedené teoretické schéma do značné míry zpochybňují. Poukazují na to, že mezi konkrétním prožíváním a hodnocením určitých stránek situace v práci a mezi globálním shrnutím tzv. celkové spokojenosti je rozsáhlý prostor, vyplněný složitou, vícevrstevnatou, sociálně a kulturně vzorovanou a empiricky zachytitelnou sítí vazeb mezi jednotlivými dílčími postoji [Bulák 1974 : 131–132; Jurovský 1973 : 28, 1974 : 9–10, 1980 : 62–64; Možný 1974 : 43–52, 1983 : 94–96; Hartl 1983 : 88]. Inspirováni tzv. dvoufaktorovou teorií spokojenosti upozorňují citovaní autoři na to, že dosud uplatňovaná představa struktury vnímání práce není adekvátní.

Východiskem a komparativním rámcem dále prezentovaných poznatků se stala práce I. Možného [Možný 1974], který na počátku sedmdesátých let provedl analýzu vzájemných vazeb mezi hodnotícími postoji vůči dílčím aspektům situace v práci na datech získaných dotazováním souboru reprezentujícího československou ekonomicky aktivní populaci. Výsledky jeho analýzy je možné shrnout takto: Lidé vnímají svoji práci ze tří hledisek. Práce je pro ně: 1. „povoláním“ — ve smyslu a) úspěchu a kariéry (mzda, vyhlídky na postup), b) seberealizace (zajímavost práce a uplatnění schopností); 2. „zaměstnáním“ — tedy konkrétním pracovním místem (hmotné prostředí pracoviště, péče závodu, organizace práce); 3. „bází mezilidských vztahů“ (vztahy ke spolupracovníkům a k nadřízeným). Možný předpokládá, že jde o „dimenze, jež jsou na sobě víceméně nezávislé“ a že „důraz kladený na určitou dimenzi pak může být závislý na příslušnosti k určité socioprofesionální skupině nebo roli generálního statusu“ [Možný 1974 : 49–50].

II.

V letech 1982 až 1984 byl v odvětví těžkého strojírenství a hutnictví realizován výzkum, jehož předmětem byla problematika sociálních souvislostí stability pracovníků na externích montážích (1). Součástí výzkumu bylo mimo jiné

(1) Výrobní činnost některých pracovních organizací zahrnuje kompletaci a servis vyrobených zařízení v místě jejich provozu. Jedinečnost a složitost těchto zařízení si vynucuje, aby montáž a většinou i opravy realizovali zaměstnanci výrobního zá-

zjišťování spokojenosti sledované kategorie pracovníků. Dotazováno bylo 581 montážníků (2), kteří v době šetření (to je v květnu a červnu 1983) působili na 34 záměrně vybraných externích pracovištích. Získaný empirický materiál byl analyzován na úrovni vzájemných vazeb mezi osmnácti hodnotícími postoji montážníků vůči dílčím komponentám jejich situace v práci.

V první fázi bylo při analýze vzájemných vazeb mezi jednotlivými dílčími postoji použito článkové analýzy (3), s jejíž pomocí byly identifikovány čtyři shluky postojů (viz schéma číslo 1). Každý z nich může být chápán jako empirický reprezentant určitého hlediska, z něhož montážníci vnímají svou práci. Vytvoření celkového obrazu struktury tohoto vnímání pak umožňuje pohled na soustavu čtyř uvedených shluků — hledisek. Obsahově je možné tuto soustavu interpretovat v tom smyslu, že montážníky jejich práce zajímá jako:

1. *Prostředek a sféra vlastní seberealizace.* V kontextu tohoto hlediska se prolínají tři aspekty situace v práci: a) reálná mzda (výdělek, relace mzdy a výkonu, relace mzdy a výdajů), b) pozice ve služební hierarchii, c) obsah práce. Všechny tyto aspekty mají výrazný prestižní moment (prestiž pozice ve spotřebě, ve služební hierarchii a prestiž profese) a v tom smyslu jsou důležitými činiteli uspokojení subjektivních ambicí pracovníka. Relativní soudržnost těchto tří stránek situace v práci je dána realitou stávajících sociálně ekonomických vztahů. Tuto realitu lze tezevitě vystihnout takto: To, jakou dosáhnou já (popřípadě moje rodina) životní úroveň, závisí do určité míry na tom, co dělám. Na tom, jak vysoko stojím ve služební hierarchii, závisí to, co dělám i to, co vydělám (4).

2. *Konkrétní pracovní místo,* charakterizované pracovním prostředím (práce ve výškách, celoroční vliv povětrnostních podmínek), které může (podobně jako soustavná dřina) ovlivňovat zdravotní stav pracovníka a jehož účinek může být více nebo méně úspěšně kompenzován péčí zaměstnavatele (zabezpečení zdravotnických služeb, kvalitních pracovních oděvů, dobrých podmínek ubytování atd.).

3. *Sféra mezilidských vztahů,* v níž dominantní úlohu sehrává osobnost a chování vedoucího. Statistická analýza prokázala, že spokojenost pracovníků

vodu. Na území naší republiky tak vzniká řada přechodných pracovišť, která jsou více či méně prostorově vzdálena od svých organizačních center. Realizace výrobních úkolů na těchto (z hlediska organizace i z hlediska bydliště pracovníků) externích pracovištích je podmíněna existencí kategorie tzv. montážních pracovníků (montážníků). Jednou z nejvýraznějších charakteristik této socioprofesionální kategorie je to, že její příslušníci dojíždějí do místa svého bydliště méně často než denně.

(2) Montážníci jsou muži, z nichž více než polovina je ve věku 25 až 39 let. Neobvykle často zůstávají po třicítce svobodní, častěji než je obvyklé jsou rozvedení a ti z nich, kteří se oženili, mají neobvykle často více než dvě děti. Každý pátý montážník přiznává, že byl soudně trestán. Pouze 3 % montážníků je zařazeno do kategorie technicko-hospodářských pracovníků, přesto však více než 10 % z nich má vysokoškolské vzdělání. Přitom podíl vyučených dělníků (70—75 %) je mezi montážníky stejný jako mezi ostatními dělníky — muži pracujícími v odvětví zpracování kovů a ve strojírenství. Průměrná mzda montážníků sledovaného souboru činí 3 575 Kčs měsíčně (bez přídavků na děti). Bydliště montážníků zaměstnaných u sledované organizace jsou roztroušena po 74 okresech 9 krajů naší republiky.

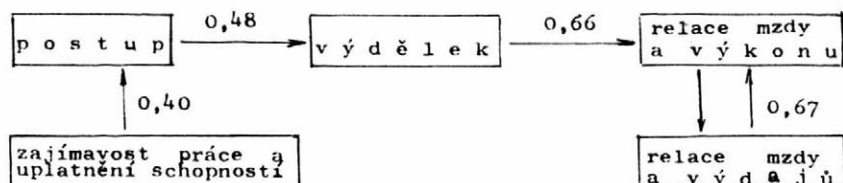
(3) Článková analýza je technika rozboru matice korelací určité sady proměnných. Pro každou takovou proměnnou lze určit v rámci dané matice korelací nejsilnější vazbu ze série možných vazeb. Všechny proměnné pak lze pomocí určených vazeb propojit do shluků a ty graficky znázornit (viz schéma číslo 1).

(4) Statistická analýza prokázala, že špičkových mezd (4 000 Kčs až 7 500 Kčs) dosahují významně častěji ti montážníci, kteří mají nějaké pořízené.

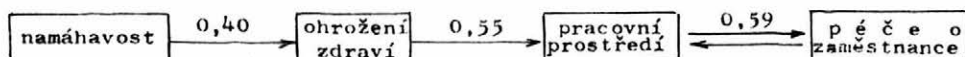
Schéma číslo 1

Schematické znázornění výsledků článkové analýzy vzájemných vazeb mezi hodnotícími postoji montážníků vůči dílčím komponentám jejich situace v práci /číselné údaje vyjadřují hodnotu Spearmanova koeficientu pořadové korelace platnou na hladině významnosti menší než 0,01 %/

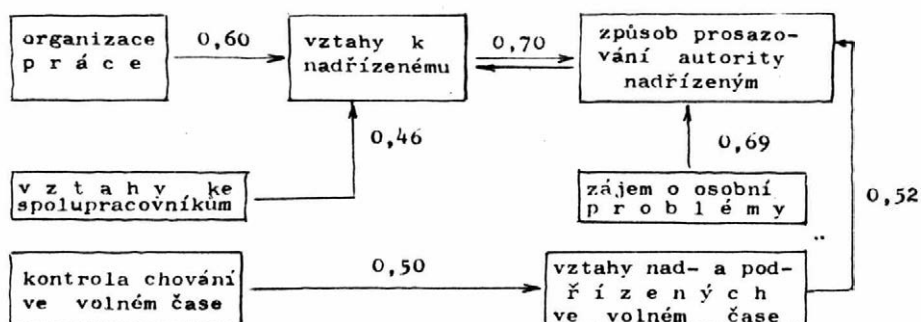
I. PRÁCE JAKO PROSTŘEDEK A SFÉRA SEBĚREALIZACE

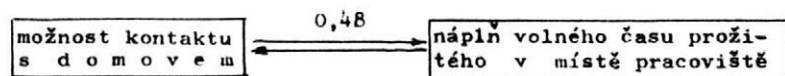
II. PRÁCE JAKO KONKRÉTNÍ PRACOVNÍ MÍSTO

III. PRÁCE JAKO SFÉRA MEZILIDSKÝCH VZTAHŮ

IV. PRÁCE JAKO ALTERNATIVA DOBY VOLNA

ve sféře mezilidských vztahů je silně závislá na tom, zda montážníci hodnotí svého vedoucího jako demokratického nebo jako autokratického (5).

4. *Alternativa doby volna.* Montážníci nerozlišují mezi prací a „neprací“ na základě náplně daného časového úseku, nýbrž na základě toho, kde byl tento

(5) Montážníci hodnotili způsob prosazování autority nadřízeným na sedmistupňové „škále“, vymezené těmito krajními charakteristikami: 1) Demokratický vedoucí — chová se spíše přátelsky, o pracovních problémech s námi diskutuje a věnuje pozornost našim připomínkám a návrhům. (K této charakteristice se přiklonila více než polovina dotazovaných.) 2) Autokratický vedoucí — chová se spíše odměřeně, o všem chce rozhodovat sám a nevšímá si ani připomínek zkušených starších dělníků.

časový úsek prožít. Důsledkem dojíždění v neobvykle dlouhém intervalu (6) je totiž skutečnost, že s výrazem „práce“ se ve vědomí montážníků pojí nejen vlastní pracovní doba, ale veškerý čas prožitý v místě pracoviště. Tento časový úsek, který by bylo možné nazvat „dobou práce“, je pro montážníky charakterizován namáhavou prací, nepohodlím a odřikáním, podřizováním se rozhodnutí nadřízeného, režimu pracovní doby a neformálnímu tlaku kolektivu, odloučením od rodiny a pobytem mezi spolupracovníky. Protikladem doby práce je tzv. „doba volna“ — časový úsek prožitý v místě bydliště. Ten je pro montážníky charakterizován spotřebou a pohodlím, rozhodováním o dění v rodině (v níž jsou pravděpodobně podle tradičních vzorů striktně rozděleny role manželů) a pobytem ve společnosti blízkých osob.

Montážníci, kteří jezdí domů jednou za dva týdny nebo méně často, prožívají (na rozdíl od těch, kteří dojíždějí jednou týdně) v rámci doby práce určitý úsek volného času. Ten mají k dispozici v průběhu víkendových dní, kdy se nepracuje dvanáct (jak je tomu od pondělí do čtvrtka), ale „pouze“ osm hodin. S náplní takto vzniklého volného času nejsou montážníci spokojeni — pravděpodobně proto, že jej nemohou prožít s těmi lidmi, s nimiž by chtěli.

III.

Srovnání výše citovaných výsledků analýzy strukturace vnímání práce československou ekonomicky aktivní populací s výsledky téže analýzy u sociální kategorie pracovníků na externích montážích poukazuje na tyto skutečnosti: 1. Abstrahujeme-li od existence shluku postojů interpretovaného jako hledisko, z něhož je práce vnímána jako alternativa doby volna, můžeme konstatovat, že se výsledky obou analýz v podstatě neliší. Existence trichotomie profese — zaměstnání — mezilidské vztahy byla potvrzena i u socioprofesionální kategorie montážníků.

2. Mezi oběma srovnávanými obrazy přesto existují rozdíly:

a) Neurčitost situovanosti aspektu „namáhavost práce“, který je ekonomicky aktivní populací poněkud nejistě (7) zahrnován do kontextu obsahu práce, se u montážníků nevyskytuje. Tento aspekt se u nich jednoznačně váže k hledisku, z něhož je práce vnímána jako konkrétní pracovní místo. Zdá se, že v důsledku historických změn obsahu práce přestal fenomén fyzické dřiny pro značnou část našich pracujících fakticky existovat a ztratil pevnou pozici v myšlenkových strukturách lidí. Pro montážníky je však každodenní fyzická práce fenoménem zcela reálným a má tudíž v jejich vědomí pevné místo. Vzhledem ke každodennímu výskytu fyzické dřiny a vzhledem k napjaté bilanci mezi prostředím a námahou na straně jedné a odolností organismu dělníků na straně druhé není namáhavost práce zahrnována do kontextu obsahu práce, je však chápána jako činitel zdravotního stavu.

b) Aspekt „organizace práce“ se ve vědomí montážníků „odpoutal“ od hlediska interpretovaného Možným pojmem „práce jako zaměstnání“ a našel své místo v rámci problematiky mezilidských vztahů. Pracovníci na externích montážích si pravděpodobně málo uvědomují vliv řídicí sféry nadřazené jejich bezprostřednímu vedoucímu. Vliv mnohovrstevnaté řídicí struktury jejich

(6) Téměř 40 % montážníků sledovaného souboru jezdí domů každý týden, celá polovina dojíždí jedenkrát za čtrnáct dnů a desetina se vrací domů vždy po třech nebo více týdnech.

(7) Statistickými technikami identifikovaná vazba fenoménu „namáhavost práce“ k hledisku interpretovanému pojmem „práce jako profese“ je poměrně slabá [Možný 1974 : 49].

mateřského podniku je pro ně zřejmě natolik abstraktní a bezprostředně nedůležitý, že jej prostě neberou v úvahu.

Tuto skutečnost ovlivňují dva činitelé:

1. Odloučenost externích pracovišť od řídicích center jejich mateřských pracovních organizací, která má za následek: a) Nekonkrétnost obrazu nadřazených řídicích struktur ve vědomí montážníků. Pro ty je řídicí sféra nejen odosobněná, ale není zřejmě ani ztělesněná představou budovy ředitelství. b) Samostatnost jejich bezprostředního nadřízeného (vedoucího montéra), který: ba) v podmínkách v podstatě kusové výroby přichází denně do styku s investorem stavby a s pracovníky jiných zúčastněných organizací; v důsledku toho je velmi často stavěn do nerutinních rozhodovacích situací, které musí (možná i mimo rámec své formální kompetence) řešit, neboť nemůže čekat na rozhodnutí svých nadřízených (jehož cesta je neúměrně dlouhá); bb) zná situaci na stavbě nepoměrně lépe než pracovníci vrcholového vedení mateřského podniku; bc) je v důsledku prostorové odlehlosti pracoviště obtížně kontrolovatelný. 2. Skutečnost, že plnění výrobních úkolů montážníků velmi málo závisí na tom, zda si tito pracovníci vliv nadřazených řídicích struktur uvědomují.

Shrnutí: V situaci, pro niž je charakteristická mlhavost představ o řídicí sféře podniku, samostatnost vedoucího montéra a nezávislost plnění úkolů na vědomí vlivu řídicí sféry, montážníci od tohoto vlivu odhlíží a řídicí sféra je pro ně personifikována osobou bezprostředního vedoucího. Tuto skutečnost podporuje další okolnost. Vedoucí montér je pro montážníky důvěrně známým člověkem. Úzké kontakty nadřízených a podřízených po pracovní době a drsnost podmínek spojená s rizikovostí práce na externích montážích se stávají zdrojem silné integrace montážních skupin (8). V této situaci je jakýkoli pokyn specificky chápán řídicí sférou pokynem kolegy či kamaráda.

c) V obrazu strukturace vnímání práce celou ekonomicky aktivní populací zcela chybí u montážníků identifikované hledisko, z něhož je práce vnímána jako časový úsek, který nějakým způsobem ovlivňuje rozsah, strukturu a náplň ostatních úseků komplexního času člověka. To pravděpodobně není důsledek specifičnosti objektu obou analýz, ale je to dáno odlišným zorným úhlem pohledu jejich autorů.

Sociologové práce mají někdy tendenci vytrhovat pracovní dobu z kontextu komplexního času člověka a soustředit se pouze na to, co se děje v úzce vymezeném světě práce. Zkoumání spokojenosti lidí reprezentujících naši ekonomicky aktivní populaci vycházelo z představy, podle níž místo práce a místo bydlení je pro pracovníka navzájem dostupné v rámci jednoho dne. Tato představa vylučuje celý mimopracovní čas ze světa práce a od problematiky vztahu práce a „nepráce“ abstrahuje. Zkoumání postojů lidí, kteří se každý den po práci domů vrátit nemohou, musí nutně brát v úvahu skutečnost, že část jejich mimopracovního času je integrální součástí světa práce. Proto byl do hypotetické představy strukturace vnímání práce lidmi, jejichž pracoviště a bydliště není navzájem dostupné v rámci jednoho dne, zařazen prvek reflektující (byť ne v úplnosti) propojenost různých částí komplexního času pracovníka.

Domnívám se, že přítomnost hlediska reflektujícího vztah světa práce a „nepráce“ není specifickým znakem vědomí montážníků. Existence tohoto hlediska by pravděpodobně mohla mít obecnější platnost.

(8) Integrace pracovních kolektivů bývá nejsilnější v brigádách pracujících v obtížných a nebezpečných podmínkách [Makrelow 1977: 176–177].

IV.

V další fázi zkoumání byla platnost poznatků získaných technikou článkové analýzy ověřována pomocí faktorové analýzy. V rámci této techniky bylo použito dvou postupů. První z nich pracuje na bázi ověřování existence hypotetických faktorů (zadaných formou vektorů faktorových koeficientů). Jako hypotetické faktory byly určeny shluky identifikované článkovou analýzou. Výpočet plně potvrdil platnost dříve získaných poznatků. Matice vzájemných korelací mezi jednotlivými dílčími postoji (která původně sloužila jako východisko článkové analýzy) byla dále analyzována postupem využívajícím při faktorové analýze metodu hlavních os. Jak ukazuje tabulka číslo 1, výsledky tohoto rozboru se od původních poznatků částečně liší.

Plně se potvrdila existence shluku prvního (viz schéma číslo 1), který je v tabulce číslo 1 zastoupen čtvrtým faktorem, a existence shluku druhého (viz schéma číslo 1), který je v tabulce číslo 1 zastoupen faktorem prvním (jehož role je zřejmě při hodnocení práce montážníky dominantní). V těchto dvou

Tabulka 1. Výsledky faktorové analýzy (metoda hlavních os) spokojenosti pracovníků na externích montážích s dílčími komponentami jejich situace v práci

Faktory po rotaci				
spokojenost s:	F I	F II	F III	F IV
výdělkem	0,181	0,223	—0,035	—0,739
možností postupu	0,158	0,187	—0,176	—0,503
zajímavostí práce a uplatněním schopností	0,136	0,172	—0,214	—0,317
namáhavostí práce	0,410	0,044	—0,140	—0,296
stupněm ohrožení zdraví	0,641	0,067	—0,049	—0,227
pracovním prostředím	0,773	0,174	—0,095	—0,194
péčí o zaměstnance	0,555	0,309	—0,141	—0,358
organizací práce	0,353	0,588	—0,190	—0,176
vztahy k nadřízenému	0,147	0,741	—0,190	—0,246
vztahy ke spolupracovníkům	—0,017	0,391	—0,479	—0,062
možností kontaktu s domovem	0,133	0,086	—0,510	—0,285
náplní volného času prožitého v místě pracoviště	0,269	0,048	—0,498	—0,263
relací mzdy a výkonu	0,373	0,157	—0,107	—0,744
relací mzdy a výdajů	0,311	0,115	—0,171	—0,630
zájmem vedoucích o osobní problémy pracovníka	0,078	0,722	—0,154	—0,283
způsobem prosazování autority nadřízeným	0,119	0,805	—0,180	—0,147
vztahy nad- a podřízených ve volném čase	0 120	0 477	—0 477	—0 063
kontrolou chování ve volném čase (v místě pracoviště)	0 017	0 357	—0 556	—0 007
relativní čerpání variance faktorem (v %)	33 3	9 3	3,9	3,7
kumulace relativního čerpání variance faktory (v %)	33,3	42,6	46,5	50,2

legenda: F I, II, III, IV = faktor 1., 2., 3., 4.

faktorech má dominantní postavení celkem devět testovaných prvků. Struktura zbývajících devíti prvků je ve srovnání s výsledky článkové analýzy odlišná. Domnívám se, že tato skutečnost není popřením existence hledisek interpretovaných výše pojmy „práce jako sféra mezilidských vztahů“ a „práce jako alternativa doby volna“. Výsledky faktorové analýzy poukazují spíše na mnohovrstevnatost struktur vědomí, které je situačně značně mobilní a v určitých podmínkách může na místo jedné percepční schémata stavět schémata jiná, běžně neužívaná, popřípadě záměrně nemanifestovaná.

Obraťme nyní pozornost ke dvěma nově identifikovaným faktorům. Ke druhému faktoru (viz tabulka číslo 1) se dominantním způsobem vážou prvky: způsob prosazování autority nadřízeným, vztahy k nadřízenému, zájem vedoucího o osobní problémy pracovníka, organizace práce, vztahy nadřízených a podřízených ve volném čase. „Společným jmenovatelem“ těchto aspektů situace v práci je skutečnost, že jde o společenské vztahy, v nichž montážníci sami sebe vnímají převážně jako zvenčí *ovlivňované objekty*. Tento způsob interpretace podporuje skutečnost, že prvky, které s druhým faktorem mají do jisté míry významnou vazbu a které se přitom dominantně vážou k faktoru jinému, jsou obdobné povahy. Ze strany spolupracovníků je montážník ovlivňován určitou mírou společenské kontroly, včetně kontroly chování ve volném čase, jejímž subjektem je spíše nadřízený. Kvalita péče o zaměstnance a tarifní úprava maximální hranice příjmových možností je dána do značné míry zvenčí a montážník má v optimálním případě možnost ovlivňovat tyto skutečnosti zprostředkovaně.

Druhý faktor tedy představuje hledisko, z něhož je práce montážníky vnímána jako sféra *vnější regulace*. Jejimi definičními znaky jsou formálnost vztahů, podřízenost a kontrola, které se uskutečňují především v pracovní době.

Ke třetímu faktoru (viz tabulka číslo 1) se dominantním způsobem vážou tyto prvky: kontrola chování ve volném čase (v místě pracoviště), možnost kontaktu s domovem, náplň volného času prožitého v místě pracoviště, vztahy ke spolupracovníkům, vztahy nadřízených a podřízených ve volném čase. Nedominantním způsobem se k tomuto faktoru váže prvek reprezentující problematiku obsahu práce: zajímavost práce a uplatnění schopností. „Společným jmenovatelem“ těchto aspektů situace v práci je skutečnost, že jde o společenské vztahy nebo činnosti, v nichž montážníci sami sebe vnímají převážně jako *svoobodně volící subjekty*.

Třetí faktor tedy představuje hledisko, z něhož je práce montážníky vnímána jako sféra *vlastní autonomie*. Jejimi definičními znaky jsou neformálnost mezilidských vztahů, rovnoprávnost a tolerance, které se uskutečňují především v mimopracovní době.

Zcela specifické postavení má aspekt situace v práci nazvaný „vztahy nadřízených a podřízených ve volném čase“, který se jak ke druhému, tak i ke třetímu faktoru váže se stejnou intenzitou. Tato skutečnost byla vysvětlena na předcházejících stránkách, kde bylo pojednáno o příčinách vnímání fenoménu organizace práce v kontextu mezilidských vztahů na pracovišti. Neformální, rovnoprávné a tolerantní vztahy, které mezi nadřízenými a podřízenými panují ve volném čase, ovlivňují organizaci práce a ta naopak svojí formálností, podřízeností a kontrolou ovlivňuje „organizaci“ prožívání volného času. Vedoucí montér nemůže přehlížet připomínky a rady svého kamaráda, protože by večer neměl s kým jít na pivo. Kamarád nemůže jít příliš pozdě spát, protože sedí v hospodě se svým nadřízeným, který jej do jisté míry kontroluje. Je ovšem možná i opačná varianta tohoto vztahu: vedoucí montér společně s kamarádem „proflákají“ pracovní dobu a pak se jdou „dorazit“ do hospody.

V.

Předložené poznatky mohou vyvolat určité námitky: 1. Potřebná nedůvěra vůči zjištěním získaným nepřímou — pomocí statistických technik — může vyvolat pochybnost o reálné existenci popsanych percepčních struktur. V podstatě jde o výtku jakémusi pozitivismu použité metodiky, která „slepě“ důvěřuje identifikační schopnosti statistických technik. Tato námitka se může týkat především poznatků získaných faktorovou analýzou, s nimiž nepočítala původní hypotetická konstrukce obrazu percepce práce montážníky (9). 2. Uznání fakticity identifikovaných hledisek, z nichž je vnímána práce, nutně doprovází otázka, v jaké formě a na jakém poznávacím stupni si je lidé uvědomují. 3. Čtenář může mít kritické výhrady vůči interpretaci zjištěných údajů. Taková kritika je nezbytná, neboť v diskusi může obohatit naznačená interpretační hlediska, popřípadě poukázat na možná nepatřičná zjednodušení.

Odpověď na otázky, které tyto námitky kladou, může umožnit jen další zkoumání. Je třeba zjistit, jaká je reálná podoba identifikované soustavy hledisek ve vědomí pracujících. Domnívám se, že další krok takového zkoumání již není možné učinit pouze pomocí kvantitativní analýzy zjednodušených verbálních projevů. V další práci by bylo vhodné použít kvalitativní analýzu obsahu rozhovorů s pracovníky.

Teprve když takto poznáme strukturu vnímání práce (tou kterou socioprofesionální kategorií) a určíme váhu jednotlivých prvků v rámci této struktury, budeme schopni reflektovat odraz reality situace v práci do hodnocení této reality pracovníky a do jejich jednání. V té chvíli budeme schopni všem pracujícím a zejména řídicím pracovníkům dodávat kvalitní poznatky, které by se jim mohly stát vodítkem při přetváření práce samé (a tím i přetváření sebe sama). Avšak i tehdy budou naše poznatky stále ještě nedokonalé, protože budeme velmi málo vědět o situační a historické dynamice struktury vnímání práce.

Použitá literatura

- Bulák J.: *Pracovní spokojnost*. Psychologie v ekonomické praxi 1971, č. 3—4.
Hartl, J.: *K otázkám kolektivismu dělnické třídy*. Sociologický časopis 1983, č. 1.
Jurovský, A.: *Motivácia k práci ako psychický proces a zameranost osobnosti*. In: *Motivácia k práci u človeka za socializmu*. Bratislava, ČVÚP 1973.
Jurovský, A.: *Motivácia k práci ako psychický proces*. Psychologie v ekonomické praxi 1974, č. 1.
Jurovský, A.: *Osobnosť človeka pri práci*. Bratislava, Práca 1980.
Makrełow, K.: *Socjometryczne aspekty atmosfery społecznej w środowisku pracy*. Studia socjologiczne 1977, č. 2.
Možný, I.: *Význam sféry práce pro vytváření socialistického způsobu života*. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*, řada G. Brno, FF UJEP 1974, č. 18.
Možný, I.: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno. FF UJEP 1983.
Musil, L.: *Některé aspekty stabilizace pracovníků na externích montážích*. In: *Člověk a práce*. Praha, TES 1982, č. 6.

(9) Hypotetická konstrukce obrazu strukturace vnímání práce montážníky byla publikována v roce 1982 [Musil 1982 : 105—107].

Svojvoľná absencia pracovníkov banského podniku bývajúcich na spoločnej ubytovni - príčiny a súvislosti¹

IVAN SEIFERT

Uhoľné a lignitové bane,
generálne riaditeľstvo, Prievidza

Svojvoľná absencia niektorých pracovníkov negatívne ovplyvňuje plánovanú hospodársku činnosť socialistického výrobného podniku a i z hľadiska spoločnosti je neželaným javom, ktorý svojím rozsahom nadobúda niekedy povahu trestnej činnosti.

Špecifickým problémom sa svojvoľná absencia stáva na spoločných ubytovniach, kde sú ubytovaní prevažne mladí pracovníci (vyradenci z učilišťa) a pracovníci získaní organizovaným náborom, ktorí tu trávajú celý pracovný týždeň.

Vzhľadom na to, že medzi pracovníkmi podnikov koncernu Uhoľných a lignitových baní je značný počet tých, ktorí žijú v tomto type ubytovacieho zariadenia a s problémom svojvoľnej absencie sa nutne stretávajú, previedlo psychologicko-sociologické pracovisko Uhoľných a lignitových baní v r. 1979 empirický výskum, ktorého cieľom bolo zistiť príčiny a súvislosti tohoto javu, ktorý je v konkrétnom prípade vždy indikátorom poruchy tak v rovine sociálnej, ako i v rovine osobnostnej.

Metodika prieskumu

Prieskum postráda metodologickú prísnosť (pre operatívne úlohy v podnikovej praxi je to málokedy možné), postup je kazuisticko-popisný.

Nedotýkame sa problému vymedzenia svojvoľnej (neomluvenej) absencie, ako ani terminologických nejasností, nakoľko to nie je poslaním príspevku.

Údaje, o ktoré sa tu opierame, sme čerpali:

- z osobnej evidencie pracovníkov (JEP)
- z pohovorov s pracovníkmi vykazujúcimi svojvoľnú absenciu
- z pohovorov s pracovníkmi žijúcimi na spoločných ubytovniach
- z údajov Protialkoholickéj záchytnej stanice
- z výsledkov orientačných psychologických vyšetrovaní pracovníkov, ktorí nastúpili na banické učilište
- z konzultácií so sociálnym kurátorom ONV, prokurátorkou okresnej prokuratúry a pracovníčkou odboru pracovných síl ONV.

Svojvoľnú absenciu sme sledovali počas mesiacov apríl a máj 1979. V mesiaci apríli ju vykázalo 49 pracovníkov, ktorí neodpracovali 307 smien, z toho 9 pracovníkov bolo vyhlásených po záhaľkách. V máji ju vykázalo 53 pracovníkov, ktorí neodpracovali 320 smien, z toho 12 vyhlásených na záhaľkách. 24 pracovníkov malo svojvoľnú absenciu v oboch mesiacoch.

Základný súbor tvorilo 83 pracovníkov (78 pracovníkov, ktorí mali neomluvenú absenciu v mesiacoch apríl a máj + 9 pracovníkov označených pracovníkmi spoločných ubytovní ako záhaľkári, ktorí sa však neobjavili v mesačných hláseniach).

Popis súboru

- ide prevažne o mladých pracovníkov, priemerný vek = 24,6 roka, 86 % nemá viac ako 30 rokov

(1) Podnetom k napísaniu tohoto príspevku bol článok F. Znebejánka z čísla 6/1984. Dokresľuje niektoré údaje o absentéroch bývajúcich na spoločnej ubytovni.

- 2/3 pracovníkov sú z organizovaného náboru
- závažnou skutočnosťou je, že 1/3 pracovníkov sú vyučenci banských podnikov
- 62 % je slobodných, 28 % ženatých a 10 % rozvedených (9 ženatých býva v rodinných bunkách v spoločných ubytovniach, ostatní majú rodiny v mieste trvalého bydliska)
- 76 % má miesto pobytu v Západoslovenskom kraji, ostatní v Stredoslovenskom kraji
- z hľadiska dosiahnutého vzdelania je obraz takýto: 43 % neukončilo povinnú školskú dochádzku, vyučených je 51 %
- častosť zmeny zamestnávateľa: pre 24 % je to prvé zamestnanie, pre 22 % druhé, pre 18 % tretie, pre 15 % štvrté a pre zaostávajúcich piate a ďalšie (raritou nie sú ani pracovníci udávajúci 10 zamestnávateľov)
- 16 % pracovníkov má maďarskú národnosť a jeden českú
- vo výkone trestu bolo 46 % pracovníkov

Ďalšou metódou analýzy bol štandardizovaný pohovor. Celkove bolo uskutočnených 15 pohovorov. Metodika mala pôvodne za cieľ návrat pracovníka do práce. Tento cieľ nespĺnila, pretože v čase záhaliek sa pracovník spravidla nezdržuje na spoločnej ubytovni, pracovníci vyhlásení po záhalkách sú z ubytovne vysťahovaní.

Pohovor bol zameraný na zistenie subjektívnych príčin záhaliek, na spôsob trávenia voľného času, na motiváciu vstupu do banského podniku, na podmienky vývinu osobnosti, na postoje k práci a na iné súvisiace okolnosti.

Možno konštatovať, že pracovníci pristupovali k pohovorom neochotne a v mnohých prípadoch neboli ochotní poskytnúť požadované informácie, alebo ich úmyselne skreslovali. Preto sme ich údaje konfrontovali s poznatkami pracovníkov spoločnej ubytovne.

Poznanky z pohovorov

- Najčastejšie uvádzaným bezprostredným dôvodom neomluvenej absencie je konzum alkoholu pred smenou.
- Skutočná príčina takéhoto správania sa z neochotných a nekonkrétnych odpovedí dá len ťažko identifikovať bez overenia informácií z iných prameňov (rodina, predchádzajúci zamestnávateľ a pod.).
- Kde sa pracovníci v čase absencie zdržujú, nie je z ich odpovedí zrejmé, dá sa však predpokladať, že spoločnosť a prostredie, v ktorom tento čas trávajú, posilňuje negatívne návyky a prehĺbuje negatívny postoj k všeobecne prijímaným normám správania.
- Motivácia vstupu do banského podniku u pracovníkov prijatých v organizovanom náboře je ťažko posúdiťelná. Uvažovať o výške zárobku ako o rozhodujúcom motive je problematické, pretože títo pracovníci zarobia spravidla toľko, alebo menej, ako u predchádzajúceho zamestnávateľa, v dôsledku častej absencie. V mnohých prípadoch je to zhluk rôznorodých okolností, ako premysleného uvažovania a rozhodnutia pracovníka.
- Udávané dôvody neomluvenej absencie sú prejavom aktuálnych intra a interpersonálnych konfliktov, v pozadí čoho je disharmonický vývin osobnosti. V niektorých prípadoch sa nedá vylúčiť návyk na alkohol.
- U väčšiny pracovníkov možno pozorovať ťažkosti adaptácie už počas povinnej školskej dochádzky (neukončenie ZDŠ, znížená známka z chovania), alebo bezprostredne po nej (nedoučenie sa, trestná činnosť).
- Podiel výchovy v rodine, ako dôležitý činiteľ harmonického rozvoja osobnosti, je v tejto skupine pracovníkov oslabený (rozvedení rodičia, neúplná rodina, konflikty medzi rodičmi a pod.).

- Málo pozitívnych aktivít vo voľnom čase, ako i veľmi úzke a nerozvinuté záujmové zameranie osobnosti.
- Nepravidelné a málo časté návštevy rodiny (rodičov alebo manželských partnerov).
- Vzťahy ku kolektívu, v ktorom pracujú, sú kladné, prevláda relatívna spokojnosť s prácou. Javí sa, že vzťah k práci je u týchto pracovníkov podmienený mimopracovnými okolnosťami.

V trinástich prípadoch sme mali k dispozícii výsledky *orientačného psychologického vyšetrenia*. V stručnosti uvedieme charakteristiku tohoto podsúboru:

- len jeden dokončil ZDŠ
- polovica mala zníženú známku z chovania na ZDŠ
- traja vyrastali v neúplnej rodine
- z hľadiska úrovne rozumových schopností piati sú podpriemerní a u ostatných sú mentálne schopnosti v pásme populačného priemeru.

V tejto súvislosti uvádzame konštatovanie v úlohe riešenej vo Výzkumnom ústave hnedého uhlia v Moste *Analýza vybraných javů výchovného procesu učňů resortu FMPE v roce 1978*, kde sa hovorí, že vo výchovnom procese sa má zamerať pozornosť na učňov s nedokončeným základným vzdelaním, pochádzajúcich z neúplných rodín, so zníženou známkou z chovania na ZDŠ, ktorí majú predispozície byť potenciálnymi absentérmi po nástupe do učebného procesu. Z našich zistení vyplýva, že túto pozornosť je potrebné predĺžiť aj na obdobie vstupu do pracovného procesu.

Konzum alkoholu a častot jeho výskytu ako vážny problém u pracovníkov ubytovaných na spoločných ubytovniach

Z 83 pracovníkov základného súboru bolo v Protialkoholických záchytných staniciach evidovaných 8 pracovníkov (9,6 ‰). Z toho dvaja boli zadržaní dvakrát a dvaja trikrát. Vek je takýto: 21, 21, 21, 21, 22, 25, 26 a 46 rokov.

Tento problém je oveľa závažnejší, ak k hore uvedeným číslam, ktoré možno akceptovať len orientačne (pracovníci mohli byť zachytení v iných okresoch), pridáme poznatky pracovníkov slobodárne. Z ich informácií vyplýva, že problém konzumu alkoholu je jedným z najzávažnejších problémov, s ktorým sa denno-denne stretávajú a najvypuklejšie vystupuje v čase výplat. Mnohí začínú pracovať až vtedy, keď nemajú peniaze. V stave intoxikácie alkoholom nie je zvláštnosťou agresívne správanie voči spolubývajúcim a personálu. Alkohol konzumujú prevažne v skupinách, ktoré sa grupujú zo spolubývajúcich alebo zo spolupracovníkov, ale nie sú to len pracovníci banských podnikov. Častý je aj konzum alkoholu počas pobytu v mieste trvalého bydliska (so spoluvrstovníkmi, kamarátmi a známymi). Často má alkohol podiel na trestnej činnosti týchto pracovníkov.

Zhubný vplyv nadmerného požívania alkoholu na osobnosť, rodinnú klímu a správanie sa, ako to vyplýva z analyzovaných údajov, netreba zvlášť komentovať.

Je však potrebné upozorniť na nebezpečie podcenenia tohoto javu.

Postoje a názory zainteresovaných k problému svojvoľnej absencie

Pracovníci spoločných ubytovní pesimisticky hodnotia vplyv pohovorov na absenciu. Príčiny tohoto javu vidia najmä:

- v organizovanom náboře prichádzajú nekvalitní pracovníci
- opatrenia podniku a spoločnosti sú voči týmto pracovníkom benevolentné

- u pracovníkov, ktorí sa vrátili z výkonu trestu, je vplyv prevýchovy malý
- časť náborového príspevku sa vypláca pracovníkovi hneď po nástupe
- je nedostatočný počet výchovných pracovníkov na počet ubytovaných
- výchovní pracovníci majú malú právomoc

V týchto okruhoch vidia aj možné pole prevencie.

Názory ostatných zainteresovaných (sociálny kurátor, prokurátor, pracovníčka odboru pracovných síl ONV) sa nelíšia od hore prezentovaných postojov. Podnik nahlási absentérov odboru pracovných síl ONV, kde uskutočnia pohovor s pracovníkom, ktorý je formálny a nespĺňa svoj účel. Pohovor sa ovšem týka len tých pracovníkov, ktorých miesto trvalého pobytu je v okrese. Ak sa pracovník nedostaví na pohovor, tak ONV to nahlási na ZNB. Sociálny kurátor prichádza do styku s občanmi prepustenými z výkonu trestu, ale tiež len s tými, ktorých trvalý pobyt je v okrese. Pracovníci, ktorí majú miesto trvalého pobytu v iných okresoch, unikajú vplyvu týchto snáh.

Možné pole prevencie je v spolupráci týchto inštitúcií s hospodárskou organizáciou, v starostlivosti o osoby spoločensky neprispôsobené a o osoby, ktoré sa vrátili z výkonu trestu. Bol vyslovený názor, že táto starostlivosť má zatiaľ väčšinou formálny charakter.

Záver a diskusia

Jav svojoľnej absencie možno posudzovať v troch rovinách — spoločenskej, ekonomickej a osobnej, resp. rodinnej, pričom v každej z nich má negatívny dopad.

Špecifickým problémom je táto absencia u pracovníkov ubytovaných v spoločných ubytovniach, kde oslabený systém sociálnej kontroly, pri súčasnom nevypestovaní spoločensky prijateľných foriem správania sa, vytvára u niektorých jednotlivcov vhodný terén pre vznik takéhoto konania. Efekt represívnych opatrení, tak na úrovni podniku, ako i na úrovni spoločnosti, sa javí nedostatočný.

Tendencia k neomluvenej absencii je v prvom rade produktom nedotvárnenej osobnosti jej nositeľov. Vo vzťahu k návyku k pravidelnej práci nie sú únosné iné opatrenia, ako napr. odmietañ týchto pracovníkov v procese náboru. Optimálnym riešením je začlenenie týchto občanov do pracovného kolektívu, ktorý by bol schopný a ochotný prevziať na seba proces reedukácie svojoľných absentérov, a to nielen ako nadiktované heslo, ale predovšetkým ako efektívny reedukačný proces. Prítom treba mať na zreteli pravdepodobnosť negatívneho ovplyvňovania slabších článkov takéhoto kolektívu. Ak by tento systém nesplnil svoje poslanie, alebo nebol zo strany podniku akceptovateľný, nemá zmysel ponechávať týchto pracovníkov v kmeňovom stave.

Jediným spoločensky prijateľným perspektívnym východiskom je dôsledné usmerňovanie vývinu jednotlivca v inštitucionalizovaných formách výchovy a účinnejšie výchovné pôsobenie vo formálnych zoskupeniach (pracovných i spoločenských), pretože základnú príčinu svojoľnej absencie možno vidieť v neharmonickom vývine osobnosti a neosvojení si základných noriem správania sa. Tu by mali zohrať svoje poslanie základná škola a stredné odborné učilišťa.

Problémom zostáva, ako realizovať takéto výchovné pôsobenie ďalej v podniku, pretože títo jednotlivci sú pasívnymi členmi formálnych skupín a i vplyv primárnych skupín je u nich oslabený.

Sociológia 1985

Orientácia na určité okruhy problémov, na ich riešenie v závislosti na rozvoji konkrétnej spoločenskej praxe, sa premieta do tematického zamerania našich odborných sociologických periodík a nachádza odozvu tiež v 17. ročníku časopisu Sociológia. Obsahové zameranie tohto ročníka je charakterizované dôrazom na sociálny dopad spoločenských procesov v niektorých významných oblastiach života, ako napríklad v oblasti práce, rodiny, vedeckotechnického pokroku, urbanizmu atď. Sú v ňom riešené aj dôležité celospoločenské udalosti i hlavné problémy rozvoja sociológie.

20. výročie spojené s vytvorením samostatného sociologického pracoviska na Slovensku bolo vhodnou príležitosťou, aby redakčná rada pripravila monotematické číslo (1/1985). Je zákonité, že jubileum spojené so vznikom inštitucionálneho zázemia sociológie evokovalo zamyslenie nad uplynulým obdobím a viedlo i k vysloveniu zámerov do budúcich rokov.

Celú problematiku prvého čísla nie náhodou uviedol úvodník tajomníka ÚV KSS L. Pezlára pod názvom *Významný medzník vo vývine našej sociológie*. Spolu so zhodnotením rozvoja sociologickej vedy bola zdôraznená požiadavka platná pre celý náš sociologický front „zabezpečiť pevný marxisticko-leninský teoretický a metodologický základ a dobudovať jednotný aparát sociologického výskumu“ (s. 6).

Bilancovanie jednotlivých hlavných úsekov sociológie s ich pozitívmi a nedostatkami vytvorilo plastický obraz o rozmachu sociologického poznania v najrôznejších sférach života a je svedectvom súčasnej úrovne i perspektív sociologickej vedy v podmienkach socialistického Slovenska.

Hodnotenie uplynulého vývoja sa stalo tiež príležitosťou k besede o využití sociológie v stránickej práci, v riadiacej, politicko-organizátorskej a ideovo-výchovnej činnosti. Predstavitelia ÚV KSS, napr. V. Trvala, ale i zástupcovia podnikových stránických orgánov mohli uviesť mnoho príkladov efektívneho využívania poznávacích postupov i výsledkov tejto spoločenskej vedy. V diskusii bolo zdôraznené, „že je potrebné naďalej zdokonaľovať a na teoretickej úrovni ďalej rozpracovať metodologické aspekty sociologického výskumu v stránickej práci, aby získané poznatky mali všeobecnejšiu platnosť“ (s. 81–82).

V duchu bilancovania i uvedenia nových námetov pre rozvoj vedy sa odvíjal rozhovor s akademikom A. Siráckym. Na popredné miesto položil potrebu dotiahnuť empirické poznatky až po vysoký stupeň dialektického zovšeobecňovania a abstrakcie.

V druhom čísle upúta úvodník J. Suchého *Postavenie a životná perspektíva mládeže v socializme*. Autor reálne hodnotí zmeny v postavení mládeže v československej spoločnosti i situáciu mladých ľudí v kapitalistických krajinách. Správne pripomína potrebu účinnejšieho zapojenia mládeže do procesov rozšírenej reprodukcie a podstatne lepšieho nasýtenia výchovného systému kvalifikovanými a obetavými výchovnými pracovníkmi, materiálnymi prostriedkami i akcentovaním reálnej pracovnej, telesnej a brannej výchovy v terajšej štruktúre výchovného systému.

Príspevky J. Pašiaka a J. Zemka patria medzi ďalšie zaujímavé materiály venované rôznym sociálnym a sociologickým kontextom problematiky urbanizmu. Cenné je najmä zakotvenie tematiky osídlenia v širších spoločenských kontextoch.

Autori na rôznych úrovniach všeobecnosti hľadajú momenty typické pre procesy urbanizmu v socialistickej spoločnosti. J. Pašiak sa podrobne zaoberá pojmom územné spoločenstvo ľudí. Správne pripomína, že územné spoločenstvo ľudí predstavuje popri pracovnom kolektíve ďalší dôležitý článok kolektivismu.

J. Zemko sa pohybuje na úrovni urbanizačných procesov a naznačuje možnosti utvárania ukazovateľov socialistickej urbanizácie.

V rubrike zo sociologických výskumov nachádzame výsledky analýzy sociálne profesionálnej orientácie mladých žien, ktorú predkladá L. Macháček. Stojí za pozornosť, že autor spojuje prehlbovanie procesu sociálnej rovnosti žien s intenzifikáciou ich prípravy pre profesionálnu prácu v netradičných, najmä technických odboch.

Obsah tretieho čísla je orientovaný prevažne na problematiku vedeckého komunizmu. Autor úvodníku M. Pecho v koncentrovanej podobe charakterizuje kontinuitu vývoja, utvárania a formovania teoretických problémov vedeckého komunizmu po oslobodení a zároveň vytyčuje hlavné úlohy pre túto spoločenskovednú oblasť. Píše, že „Vedecký komunizmus je povinný v budúcom období pripravovať pre komunistickú

politiku taký poznávací materiál, ktorý hlbšie objasní internacionálne kritéria rozvinutého socializmu, ktoré by sa opierali o sociologický výskum“ (s. 247). Úvodník a ďalšie materiály sú podľa môjho názoru inšpiratívne aj pre sociológiu.

Stat I. Halušku *Kritériá stupňa rozvinutosti socialistickej spoločnosti* (s. 291—300), môže predstavovať teoretický rámec výskumu vývinových etáp socializmu. Autor uvádza, že komplexný spoločenský rozvoj sa najobjektívnejšie prejavuje v stupni rozvoja socialistického spôsobu výroby, v rozvoji ostatných stránok socialistického spôsobu života, v rozmachu osobnosti a vo formovaní nového človeka s kolektivistickým vedomím, socialistickou morálkou. Stotožňujem sa s myšlienkou, že identifikácia konkrétnej historickej úrovne vývinu určitej spoločnosti je spojená so štruktúrnymi zmenami základných oblastí, kvalitou a úrovňou ich základných väzieb, mierou ich prispievania k dynamickému, ale pritom celistvému rozvoju spoločnosti (s. 293).

S problémom, ktorý sa stáva v posledných desaťročiach predmetom mnohých rozborov, sa zaoberá R. Rúrik. Analyzuje základné predpoklady a sociálne dôsledky vedeckotechnickej revolúcie v podmienkach kapitalizmu a socializmu. Ilustruje hlavné okolnosti súvisiace s organickou jednotou socializmu a vedeckotechnickej revolúcie i faktory, ktoré vedú k prehľbovaniu vedúcej úlohy robotníckej triedy a marxisticko-leninskej strany.

Autor poukazuje na skutočnosť, že vedeckotechnická revolúcia za socializmu je spojená

- s výraznými zmenami v štruktúre a produktivite spoločenskej práce,
- s kvalitatívnym novým, vyšším stupňom celospoločenského riadenia a organizácie,
- so zvyšujúcim sa intelektuálnym a vedeckým potenciálom spoločnosti,
- s premenami v profesionálnej a kvalifikačnej štruktúre robotníckej triedy.

Sociologickej verejnosti by nemal ujsť diskusne ladený príspevok autorskej dvojice Lysý — Olech *O otázke predmetu vedeckého komunizmu*. Na pozadí úvah nad orientáciou tejto vednej disciplíny sa dostávajú tvorcovia state k charakteristike dvoch skupín názorov na povahu zákonov vedeckého komunizmu. Prvá skupina sa domnieva, že majú sociálno-politickú povahu, druhá skupina vychádza z toho, že sú formačno-sociologického charakteru. Sociologické je pritom chápané ako celostné, systémové, integratívne v živote spoločnosti, vytvorené na základe reálnych vzájomných vzťahov medzi ekonomickým a politickým, sociálnym a ideologickým, objektívnym a subjektívnym v spoločenskom rozvoji. Nie nezaujímavé je aj ďalšie stanovisko, že vedecký komunizmus patrí do systému vedeckého sociologického poznania (s. 318).

Celkové ladenie článkov a statí v čísle organicky dopĺňuje informácia z teoretickej konferencie *Úlohy sociálneho rozvoja rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Opakovane, tak ako v iných odboroch, sa ukázalo, že otázky súvisiace s touto témou je možné riešiť len za úzkej spolupráce základného a aplikovaného výskumu.

Podrobnejšia pozornosť je venovaná sociálnemu rozvoju v 4. čísle recenzovaného ročníka Sociológie. Úvodník L. Piscu *Sociálny rozvoj a jeho prognózovanie* upozorňuje na význam vymedzenia základného pojmu. Autor ním rozumie procesy i výsledky procesov sociálneho rozvoja, ktoré sa týkajú podmienok a spôsobu života ľudí, vzťahov medzi ľuďmi a kolektivitami v rámci spoločnosti (s. 355).

Tematicky podobne je orientovaná štúdia J. Suchého *Sociálny systém a sociálny rozvoj socialistickej spoločnosti*. Problematika sociálneho vývinu a jeho jednotlivých aspektov je zakomponovaná do celkového usporiadania spoločnosti. Autor správne upozorňuje na stanoviská vyjadrujúce potrebu: považovať sociálny systém za aspekt spoločenského systému, poznávať vývojovú reprodukciu sociálneho systému a rozpracovávať sústavu sociálnych indikátorov. Dokumentuje, že problematika sociálneho rozvoja organicky vyúsťuje v problematiku rozvoja systému práce a spôsobu života jednotlivcov, vytvárania sociálnych a ľudských zdrojov, úspešného riešenia úloh spoločenského života. V tomto kontexte je zvlášť zdôraznené neuspokojivé riadenie a materiálové zabezpečenie sféry služieb, ktoré sa v súčasnej etape stalo závažnou ekonomickou brzdou úspešného rozvíjania intenzifikačného procesu národného hospodárstva (s. 375).

Záujmom o interakcionizmus v americkej sociológii sa dostáva kvalifikovaný materiál od D. Alijevovej. Štúdia kriticky aktuálne reaguje na posledný vývoj v tejto oblasti a zhodnocuje filozofickú podstatu i sociálnu orientáciu uvedených koncepcií. Autorka poukazuje na odlišné intelektuálne a sociálne zázemie dvoch vetiev interakcionistickej tradície a ich dopad na rozvíjajúce sa smery interakcionizmu. Ilustruje, že žiadna z verzií interakcionizmu neberie do úvahy ekonomické, politické a sociálne podmienky činnosti jednotlivca a charakterizuje príčiny krízy interakcionizmu spojené s neschopnosťou teoreticky zvládnuť makrosociálne útvary.

Príspevok dotýkajúci sa rozvodovosti ako teoretického i praktického problému predkladá P. Gurán. Analyzuje sociálnu stránku rozvodovosti a podrobne diferencuje manželské a rodinné vzťahy. Prichádza s naliehavou požiadavkou interdisciplinárneho prístupu k rozvodovosti ako k značne mnohodoménovému javu.

Beseda za okrúhlym stolom redakcie na tému *Sociologický výskum rodiny a ženy v konfrontácii so spoločenskou praxou* sa kriticky zaoberala výsledkami skúmania problematiky rodiny a ženy na Slovensku. Účastníci besedy pripomenuli, že v hodnotenom období dominovalo skôr empirické poznávanie parciálnych skutočností, ktoré dnes vyvolalo potrebu rozpracovania základných teoretických problémov. Prax postráda napríklad aj hlbšie skúmanie niektorých otázok súvisiacich s rozvojom sociálnej politiky.

V závere diskusie zástupcovia vedy, spoločenskej praxe a publicistiky vyslovili požiadavky na prehĺbovanie komplexnosti vo výskume rodiny, na vytvorenie modelu socialistických vzťahov v rodine a v tomto rámci i pozitívneho spoločenského ocenenia neúplnej rodiny. Aktuálne zostávajú aj problémy formovania životných podmienok žien, ktoré treba objasňovať rovnako z aspektu rozvoja osobnosti muža i ženy.

K dokumentom s trvalou platnosťou a mnohostranným aktuálnym odkazom patrí *Poučenie*. S jeho významom sa zaoberá v úvodníku 5. čísla S. Sládek. Pripomína význam zobecnených skúseností KSČ pre teóriu a spoločensko-politickú prax. Zdôrazňuje, že jedným zo základných východísk pre analýzu dosiahnutého stupňa sociálnej zrelosti socialistickej spoločnosti sú obsahové a ideologické princípy obsiahnuté v *Poučení*.

Z ďalších materiálov v čísle je podnetná štúdia F. Kána *K začiatkom formovania marxistického sociologického myslenia*. U mnohokrát spracovanej témy sa tentoraz sústreďuje pozornosť na ekonomické, sociálnopolitické a ideologické predpoklady vzniku marxistickej sociológie. Pritom „Z hľadiska marxistickej teórie a metodológie je pre sociologický prístup dôležité, že pri skúmaní akéhokoľvek spoločenského pohybu sa nemožno zaoberať bez toho, aby sa nebral do úvahy vplyv ekonomických faktorov, ktoré určujú miesto i váhu všetkých iných „neekonomických faktorov“ (s. 492). Správne sa pripomína skutočnosť, že proces vzniku a formovania vedeckej sociológie je hneď od jej začiatkov nerozlučne spätý s vývojom filozofických, ekonomických a sociálnopolitických názorov Marxa a Engelsa a ich aktívnou účasťou v revolučnom hnutí robotníckej triedy.

Každý pohľad na procesy, spojené s hodnotením rozvoja sociológie, by mal plne rešpektovať korene jej vzniku a komplexné pôsobenie jednotlivých obsahotvorných faktorov.

O tom, že námet spojený s miestom marxistickej sociológie v sústave sociálneho poznania patrí medzi stále aktuálne problémy, svedčia i názory účastníkov besedy za okrúhlym stolom redakcie. V priebehu diskusie jednoznačne zaznela vážnosť úlohy spojené s koncipovaním teoretického obsahu marxisticko-leninskej sociológie na úrovni požiadaviek budovania rozvinutého socializmu. Konkrétne stanoviská k optimálnemu rozvrstveniu sociologickej vedy sa však tradične líšili. Oproti iným diskusiám však boli vyslovené sympatické pohľady napr. R. Šimu na sociológiu ako na teoreticko-empirickú hraničnú disciplínu medzi filozofickou teóriou historického materializmu a špeciálnymi spoločenskovednými disciplínami (s. 516). Výmena názorov ukázala na nutnosť podporiť jednotlivé stanoviská hlbšou analýzou sociálnych javov, rozborom zákonov a kategórií, prostredníctvom ktorých sa sociológia prezentuje.

Potrebu uplatnenia komplexného prístupu pri ďalšom kvalitatívnom rozvoji výrobného systému ilustruje vo svojom príspevku M. Maňdiak. Na výsledkoch výskumu realizovaného v rokoch 1982–1984 vo VSŽ dokumentuje vzájomnú podmienenosť a prepojenosť rozvoja technických, ekonomických a sociálnych podmienok práce.

V ďalšej časti čísla stoja za pozornosť aj niektoré metodické poznatky z výskumu ošetrovateľov hovädzieho dobytku od J. Filadelfiovej a J. Koštu. Uvedené informácie považujem za užitočné najmä z hľadiska ich možnej aplikácie vo výskumoch napr. s podobným vzdelanostným profilom opýtaných.

Štúdia T. Ollíka nazvaná *Kultivačná funkcia techniky v socialistickej spoločnosti* (s. 607–618) patrí k typu teoretických príspevkov 6. čísla i celého ročníka, v ktorom je ukázané spojenie jednotlivých spoločenských fenoménov prostredníctvom reálne existujúcich väzieb. Analýza vzájomného vzťahu kultúry a techniky osvetľuje a precizuje niektoré všeobecné sociologické pojmy, ako napr. materiálna a duchovná kultúra i procesy kultivácie človeka. Autor zároveň naznačuje, že kulturné funkcie techniky určujú výraz jednotlivých funkcií ostatných prvkov kultúrneho pokroku.

Problematikou osobného prídomového hospodárstva v súvislosti s dopadom na orientáciu mimopracovných aktivít sa zaoberá V. Bauch v stati *Postavenie a úlohy poľnohospodárskej malovýroby u vidieckej populácie*. Celková analýza, ktorá naznačuje

pozitívne i negatívne dopady prídomového hospodárstva do osobnej i spoločenskej sféry, je významná z ekonomického i sociálneho hľadiska.

K informatívnym a inšpiratívnym príspevkom čísla patrí materiál J. Urama a D. Uramovej pod názvom *Sociologický výskum a riadenie kultúry v meste a v oblasti*. Získané poznatky o možnom vývoji kultúrnych aktivít obyvateľstva Detvy i skúsenosti z využitia sociológie územnými stranickými a štátnymi orgánmi určite stoja za pozornosť.

Posledné číslo Sociológie 1985 zahájilo seriál statí z dejín sociologického myslenia. Úvodný príspevok A. Siráckeho poskytuje prehľadnú informáciu o mieste, úlohe a pôsobení DAVu vo vtedajšej spoločenskej štruktúre Slovenska. Cenné je podľa môjho názoru zhodnotenie aktuálnosti odkazu davistov.

Pri dôkladnom štúdiu 17. ročníka Sociológie neujdu pozornosti čitateľa recenzie S. Szomolányiovej a O. Mošnera. Autori analyticky, s hlbokou znalosťou sa vyjadrujú k zvolenej tematike. Široké teoretické zázemie im umožňuje objektívne a erudovane posudzovať recenzované materiály.

Pre sociologické periodikum vydávané v SAV je charakteristická aj skutočnosť, že besedy u okrúhleho stolu redakcie na spoločensky vážne témy sa stávajú integrálnou zložkou vedeckej publicistiky a významným príspevkom k diskusiám ovplyvňujúcim sociologickú vedu.

Obsah Sociológie v uplynulom roku ponúkol mnohé príspevky, ktoré sa dotýkali problematiky spojenej najmä s teoretickým rozvojom vlastnej vedy. Súčasne čitateľ našiel i state konfrontujúce výsledky poznania a potrieb spoločenskej praxe.

Recenzovaný ročník tak prináša významné materiály určené nielen sociologickej verejnosti, ale i ďalším odborníkom v oblasti spoločenských vied, najmä tým, ktorí usilujú o interdisciplinárne prístupy.

Ján Mišovič

27. ročník Demografie

Z bohatého obsahu štvrtletníku *Demografie* v roce 1985 doporučujeme pozornosti sociologické verejnosti predovšetkým stati venované priamo sociologickej problematike, po prípadé statí, jež se sociologickou problematikou těsně souvisejí nebo na ni navazují. Charakter současného společenského vývoje akceleruje růst podílu „společenského obsahu“ na úkor „biologického obsahu“ populačních procesů a jejich vývoje v procesu budování rozvinutého socialismu; tyto proměny nutně ústí do situace, kdy část obsahu časopisu věnovaná sociologii populačních procesů nabývá na významu, ať již co do podílu publikovaných článků, tak i co do jejich závažnosti pro poznání pravidelnosti, resp. zákonitostí těchto procesů.

Z tohoto hlediska je nutné uvést na předním místě dvě stati, jejichž těžiště je věnované problematice vývoje materiálních předpokladů životní úrovně rodin a domácností v kontextu jednotlivých fází životního cyklu.

V článku *Rodinná výchova mládeže z hlediska potřeb budoucí mladé rodiny* rozebírá E. Rendlová vzájemnou vazbu uspokojování potřeb a naplňování potřeb ve složitém věkovém pásmu v období od konce puberty do počátku osamostatňování jednotlivce, do konstituování jeho vlastní rodiny. Na základě analýzy víceméně tradičního typu informací ze sociologického průzkumu o materiálních podmínkách života, vybavenosti domácností různých kategorií domácností podle věku rodičovské generace, včetně svobodných jednotlivců, dochází Rendlová k novým poznatkům o rozdílném vývoji příjmů a potřeb, především pak o důsledcích tohoto rozdílu pro schopnosti mladých rodičů vyrovnat se se svou novou životní rolí. Obecnou platnost uvedených tvrzení pro současně období vhodně doplňují i hodnocení údajů o některých činnostech a o postojích mládeže, údajů, jež se těsně váží na plnění povinností spojených s jejich sociálním a ekonomickým osamostatňováním, resp. s konstituováním a fungováním jejich budoucích vlastních rodin.

Pomocí neotřelého a zřejmě originálního interpretačního aparátu formuluje autorka názor, že obecně akceptovaný fakt přerozdělování prostředků mezi generacemi má své velmi problematické stránky, především z hlediska zpomalování formování osobnostní zralosti mladých manželů a oslabování jejich schopnosti nést odpovědnost za ekonomické zajištění potřeb své vlastní rodiny, stejně jako odpovědnost za prokreaci a výchovu svých dětí. Některá tvrzení zřejmě vyvolají polemiku ze strany zastánců osvědčených výkladových schémat, ale to je riziko, jež je s přinášáním nových myšlenek spojeno téměř vždy.

Ve studii *Dynamika příjmů v životním cyklu rodiny* předkládá J. Večerník výsledky zkoumání nesouběžnosti vývoje příjmů a potřeb z hlediska střídání životních cyklů (stáří) domácnosti. Potřeby jednotlivců se s věkem mění, příjmy rovněž, ale

období maximálních potřeb je zpravidla obdobím minimálních příjmů. Pozornost čtenáře vzbudí úspěšný pokus o nepřímé zachycení vývoje příjmů domácnosti podle věkových quasi kohort, demonstrující vícerozměrnost vývoje příjmů domácností v longitudinálním pohledu. Cenné autorovy závěry nemění, ale značně zpřesňují a rozšiřují dosavadní představy o vývoji příjmů a o vývoji podmínek pro redistribuci prostředků, o homogenizaci mezníků životního cyklu, o zvýrazňování specifík jednotlivých fází životního cyklu. Při tvrzení o prodloužení životního cyklu v souvislosti s prodloužováním střední délky lidského života se autor dopustil nepřesnosti, (1) jež má však vzhledem k zaměření studie okrajový význam.

Stručný rozbor sociálně třídních, vzdělanostních, sídelních a národnostních diferencí v počtech dětí v kontextu věku a rodinného stavu v ČSR a v SSR na základě výsledků sčítání 1980 přináší M. Kučera ve stati *Rozdíly v úrovni plodnosti* (diferenční plodnost). Při nižších počtech dětí u žen sčítaných v roce 1980 se podle zjištění autora udržují difference mezi různými skupinami obyvatelstva. Nejvýraznější to lze ukázat na rozdílech v závislosti na ekonomické aktivitě, příslušnosti ke společenské skupině, národnosti a velikosti sídel.

Autorská trojice V. Schüller, J. Prokopec a Z. Dytrych hodnotí v článku *Dítě jako objekt v rozvodovém procesu* sociálně psychologické aspekty zátěže rozvedených rodičů, vyplývající ze soudních sporů o svěřené dítě do výchovné péče, o úpravu styků s dítětem a o výživné na dítě. Studie je založena na základě dat longitudinálního výzkumu pražských rozvedených dvojic s nezletilými dětmi. V řadě zkoumaných případů rozvod nepředstavuje, jak se obecně předpokládá, vyřešení životních problémů ve smyslu obratu k lepšímu za cenu radikálního řezu. Naopak, často je rozvod počátkem vzniku problémů nových, bývalí manželé často pokračují ve svých konfliktech i po rozvodu a zneužívají k tomu svých dětí. Taková situace nejen komplikuje proces stabilizace a zklidňování vztahů mezi bývalými manželi a možnost jejich zakotvení v nových vztazích, ale především problematizuje obecně tradované „vyřešení“ problémů výchovy dětí rozvodem: děti a jejich duševní vývoj těmito spory trpí nejvíce.

V článku *Mezigenerační vztahy* uvádí R. Hlucháňová některé výsledky československých dat mezinárodního srovnávacího výzkumu velkoměstské rodiny jako faktoru reprodukce sociální struktury společnosti. Oddělené bydlení a rozpad vícegeneračního soužití nevede k oslabení mezigeneračních vztahů uvnitř širší rodiny, dává jim pouze novou, kooperativnější podobu. Autorka vyjadřuje názor, s nímž je možné v zásadě souhlasit, že v současné sociologii se klade více důrazu na materiální obsah mezigeneračních vztahů na úkor obsahu duchovního. Význam přenosu postojů, názorů a hodnot a kulturních tradic od jedné generace ke druhé dosud není dostatečně doceněn.

Vzhledem k současnému akcentu značné části výzkumných prací na různé aspekty ekologické problematiky zaujmou čtenáře Demografie dvě studie věnované regionálním diferencím v úmrtnosti. Studie A. Andrlého, V. Srba a M. Franclové *Úmrtnost obyvatelstva ČSSR podle okresů* je založena na hodnocení střední délky lidského života podle okresů za období 1980/81. Studie P. Čtrnácta *Regionální rozdíly v úmrtnosti v letech 1980–1981* vychází z analýzy standardizovaných měr úmrtnosti podle věku.

Těžiště obsahu a významu obou studií je věnováno stejnému fenoménu na stejném území, při stejném územním členění (podle okresů) ve stejném období. Obě použité metody zkoumání jsou adekvátní zkoumanému jevu. Základní výsledky jsou shodné: (1) Diferenciace úmrtnosti je stále vysoká; (2) celková úmrtnost v SSR je poněkud nižší než v ČSR, ale kojenecká úmrtnost je v SSR vyšší: úmrtnost středního a staršího věku je tudíž v ČSR zřetelně vyšší než v SSR; (3) v pásmu severozápadních pohraničních okresů je nejvyšší úmrtnost v ČSSR. Přesto však nalezneme u výsledků těchto dvou studií značné rozdíly: standardizovaná úmrtnost celé řady okresů, především většiny jihoslovenských okresů je nižší, než odpovídá jejich poměrně nízké střední délce lidského života. U jiných okresů (např. Domažlice, Děčín, Liberec, Louny) pozorujeme difference v opačném smyslu. P. Čtrnáct ve své (později publikované) studii hledá vysvětlení na základě diferencí v použité metodě.

Přestože jsou obě studie, věnované společensky závažné problematice, kvalitně zpracovány, při jejich čtení se nelze ubránit otázkám, jak vlastně probíhá proces územní diferenciace úmrtnosti, která z metod je správná v případě rozdílu atd. Podle názoru recenzenta je chybou redakce, že byly obě studie uveřejněny separátně bez syntetizujícího výkladu.

(1) Střední délka lidského života se za poslední čtvrtstoletí v ČSSR prakticky nezměnila, rovněž změny sňatkového věku nemohou mít význam, jenž jim autor přikládá.

J. Koubek a J. Kazdová analyzují ve stati *Územní diferenciacie plodnosti žen v Československu a její změny v průběhu sedmdesátých let* srovnávací indexy fertility pro roky 1970 a 1980. Autoři dokumentují dynamiku procesu teritoriální homogenizace plodnosti, včetně zanikání rozdílů mezi ČSR a SSR.

L. Fialová se ve stati *Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích* zabývá procesem difúze poklesu plodnosti v ČSR v průběhu posledního století. Rozebírá ekonomické, sociální, demografické a geografické souvislosti tohoto procesu, jehož tempo vrcholilo okolo roku 1900.

Stať P. Horské *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie* obsahuje více, než slibuje v názvu. Horská konstatuje na základě interpretace faktografického materiálu, že tradicí sociálního vývoje Evropy byla vysoká nadúmrtnost žen. Ta se teprve okolo přelomu století začala snižovat. K vyrovnání došlo v období po 1. světové válce, a od té doby naopak postupně roste nadúmrtnost mužů. Příčiny jsou tři: (1) U žen se mnohem více projevil pokles úmrtnosti v souvislosti s potlačujícím infekčním onemocněním; (2) u mužů došlo k prudkému vzrůstu úmrtnosti na vnější příčiny; (3) emancipace žen zlepšila podmínky jejich života a práce. Zlepšení péče o těhotné a o rodičky mělo však podle názoru Horské na vývoj nadúmrtnosti menší význam, než se mu obvykle přisuzuje.

Obsah článků 27. ročníku Demografie doplňují dvě stati pojednávající o vývoji naší statistiky, a to článek V. Srba *Dvěřet let statistiky přirozené měny obyvatelstva v Českých zemích* a článek J. Podzimka *Čtyřicet let rozvoje československé statistiky*.

Závěrem chceme podat stručnou informaci o čtyřech kolektivních příspěvcích, podávajících v informativní a koncentrované podobě přehled o průběhu vědeckých setkání formou zkrácených referátů. Jedná se o XV. konferenci Čs. demografické společnosti *K současným aspektům kvality populačního vývoje*, dále o XVI. konferenci Čs. demografické společnosti *Světový rok mládeže*, o mezinárodní konferenci *Migrace a osídlení v socialistických zemích* a o konferenci *Problémy vývoje rodiny*. Rozsah této recenze nám nedovoluje zabývat se obsahem příspěvků, domníváme se však, že vzhledem ke komplexnosti přístupu při výběru referátů především obou konferencí ČSDS představují uvedené stati cenné informace nejen pro demografy a sociology, ale i pro odborníky celé řady sousedních oborů.

27. ročník Demografie seznamuje čtenáře s tituly publikační produkce z oblasti populačního vývoje, z toho ale pouze se 4 tituly tuzemskými. Rozhodující část zájmu recenzentů představuje produkce socialistických zemí (10 titulů), menší zájem byl věnován publikacím kapitalistických zemí (2 tituly) a mezinárodních organizací (2 tituly).

Ivan Lesný

M. Matouš: K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase

Praha, Svoboda—Pravda 1985, 336 s.

Zápas sil společenského pokroku a sil, které by chtěly uchovat přežívající společenský řád, objektivně odsouzený k zániku, nabývá stále více na ostrosti. Buržoazní společnost usilovněji a vynalézavěji, obratněji než kdykoli předtím, využívá všech forem, jež mohou zpomalit či změnit život v socialistických zemích. Snad nejvyhraněnější lze tento proces pozorovat v oblasti ideologického zápasu.

Jestliže chceme ofenzivně působit ve svém vlastním sociálním prostředí a také při ovlivňování zahraniční veřejnosti, musíme být vybaveni hlubokou znalostí současných metod, technik a taktiky protivníkovy propagandy, znalostí všech forem ideologického boje. Úspěšně se o to pokouší člen korespondent ČSAV Milan Matouš ve své nové knize *K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase*, kterou koncem roku 1985 vydala Svoboda a Pravda v edici *Kritika buržoazní ideologie a revizionismu*. Tato edice je společně vydávána nakladatelstvími socialistických zemí a obsahuje aktuální práce, které analyzují a zevšeobecňují kritické poznatky o nejnovějších koncepcích a praxi nepřátel socialismu v ideologii, ekonomice a politice.

Matoušova kniha tomuto zaměření edice plně vyhovuje. Je aktuální, podnětná, zobecňující, přinášející inspiraci pro konkrétní společenskou praxi celé široké sféry ideologického boje.

Autorem úvodem konstatuje, že „v podmínkách vyhranění třídního boje ve světovém měřítku se rychle mění intenzita, obsah i metody ideologického boje. Pochopit podstatu těchto změn vyžaduje nalézt trvalé v proměnném, nezaměňovat jedno s druhým. Nelze podléhat falešnému dojmu, že ideologický boj je prakticky stále stejný, i když jeho podstata a třídní cíle se skutečně nemění. Ale nelze propadat ani před-

stavě, že každá nová kampaň nebo zavedení nové techniky do propagandy už ruší platnost dosavadních zkušeností a staví společnost před zbrusu nové problémy. Nepostřehnout včas nové momenty a otázky, jež nastoluje život, nereagovat operativně na změněnou taktiku a metody protivníka, je nebezpečné. Ale není rozumné absolutizovat to, co se mění, a pouštět ze zřetele dialektiku jevu a podstaty“ (s. 6).

Pět nosných kapitol v souhrnu poskytuje syntetizující pohled na jev, který je trvale v dynamickém vývoji.

V konkrétně historické metodě výkladu problematiky se autor nejprve věnuje vymezení vztahu ideologického a třídního boje. Ideologický boj je charakterizován jako neoddelitelná součást třídního boje, je „konečnou odrazem a zároveň součástí mocensko-politického boje o ekonomicko-sociální požadavky“ (s. 12). Úkoly ideologie jsou tedy v zásadě dány ekonomickými a politickými zájmy a úkoly třídy. Ideologický boj trvale nabývá na významu. Zvyšuje se především proto, že roste masová účast lidí v sociálních a politických zápasech a vzrůstá význam uvědomění mas. Dynamika revolučních přeměn světa se zrychluje a v návaznosti dochází ke stále rychlejšímu a výraznějšímu změnám v ideologickém boji. Autor ukazuje na základní vývojové etapy ideologického tažení buržoazního světa proti socialismu po druhé světové válce: od tvrdé linie k pružné reakci, od taktiky stavení mostů k vnitřní erozi. M. Matouš sleduje současnou taktiku, která kombinuje hrubý kontrarevoluční teror s rafinovanou sociální demagogií, analyzuje vzkříšení neokonzervatismu a pravicového radikalismu, reformismus, kritiku nejkřiklavějších stránek kapitalismu, idealizaci některých stránek života buržoazní společnosti, nacionální šovinismus, maloburžoazní nacionalismus, antisovětlismus, militarismus a další formy. Typizuje základní příčiny, jež vedly k výraznému posílení role ideologického boje v současném světě a jež mají původ v objektivním posílení úlohy socialistických zemí ve světě a prohlubování rozporů soudobého kapitalistického světa a rozmachu národné osvobozené hnutí. Typizuje zároveň charakteristické rysy současného ideologického boje v rovině organizace této činnosti i vlivu na vědomí a chování lidí. Závažným konstatováním je zdůraznění myšlenky, že ideologický boj z obsahového hlediska nabývá globální povahy: jeho předmětem jsou vlastně všechny významné otázky — včetně cestování, životního prostředí, sportu, zdravotnictví atd. Charakteristika všech těchto stránek soudobého ideologického boje je pro M. Matouše východiskem k formulování doporučení, jež pomohou čelit buržoazní ideologii, jejímu pronikání do socialistické společnosti a zároveň efektivně kontrapropagandisticky působit.

V ideologii nacházejí svůj výraz ekonomické a sociální rozpory dané doby. „Buržoazní ideologie je tedy určitým třídně podmíněným odrazem objektivní skutečnosti a zároveň i cílevědomou činností buržoazie. Tato cílevědomost je sama o sobě vnitřně rozporná. Buržoazie potřebuje poznávat společenský pohyb, aby jej mohla ovlivnit a pokud možno řídit v intencích svých třídních zájmů. Ale právě tyto třídní zájmy se s historickým vývojem buržoazní společnosti, s vyostřováním jejích rozporů, s narůstáním proletářského revolučního hnutí mění v nepřekročitelné bariéry buržoazního poznání“, konstatuje M. Matouš (s. 52).

Oblast materiální základny, jako určující pro společenskou nadstavbu, je sledována zejména z hlediska vlivu vývoje ekonomiky a společnosti na ideologický boj. Buržoazní propaganda vytváří stereotypní představy o socialistické ekonomice jako nepružné, neúspěšné a krizové a využívá pochopitelně dílčích nedostatků, které zvelebí. Autor poukazuje na to, že pouhé kvantitativní srovnání objemu materiální spotřeby mezi zeměmi socialistickými a kapitalistickými, jež tak ráda používá buržoazní propaganda, nic nevypovídá o kvalitě života v socialismu; opomíjí například širokou a velice významnou oblast společenské spotřeby, péče o životní prostředí, vztahy mezi lidmi apod. Zvláštní problematiku pak tvoří vazby mezi vyspělými kapitalistickými zeměmi a zeměmi rozvojovými, kde je výrazně uplatňován neokolonialistický přístup. M. Matouš sleduje aspekty militarizace ekonomiky, hospodářská embarga socialistických zemí, sociální a politický boj proletariátu v západních zemích.

„Boj mezi socialistickou a buržoazní ideologií, to není zápas o dogmata. Vyžaduje naopak pečlivě vážit, jakou konkrétní politickou úlohu ty které ideje v dané situaci hrají, jaký stupeň uvědomění je v daných podmínkách u té které části společnosti nejen žádoucí, ale také možný. Ideologický boj jako nezbytná a neoddelitelná součást úsilí o socialistické uvědomění pracujících není jednorázový akt, ale dlouhodobý proces. Je konečnou určen a limitován objektivními zájmy, jež plynou z ekonomického postavení tříd a společenských vrstev“ (s. 113).

Třetí kapitola si všímá růstu autority a vlivu marxismu-leninismu. Objektivně roste síla příkladu reálného socialismu ve světě, praktická realizace mírové politiky Sovět-

ského svazu a ostatních socialistických zemí vede k uznání faktu, že je to právě socialismus, jenž je hlavní záštitou světového míru a hybnou silou světového pokroku. Samozřejmě, že reakční imperialistické kruhy stále úporněji proti těmto faktům útočí a snaží se je bagatelizovat, převrátit či zpochybnit jejich smysl. Jsou vyvolávány představy, že krizové jevy kapitalismu mají světovou platnost a dříve či později zachvátí i socialistické země. Autorita komunistického hnutí však roste i v kapitalistických zemích, marxismus proniká do řad jejich demokratické a humanistické inteligence. Počátkem osmdesátých let bylo v sedmdesáti sedmi komunistických stranách nesocialistických zemí 4,5 miliónu komunistů a ve světě celkem 70 miliónů. V roce 1939 to bylo jen 4,2 miliónu. Vliv komunistických stran, ideologie marxismu-leninismu na světové dění je stále intenzivnější. Autor tyto fakty dokládá na řadě konkrétních příkladů zároveň s tím, jak se buržoazie cílevědomě snaží tento vliv narušit. Příklady hovoří o pestré paletě metod, jimiž západní „marxologická“ a anti-komunistická centra bagatelizují, nepřipustně zjednodušují či převracejí smysl marxismu-leninismu.

Přitom však pravda o reálném socialismu je jedním z hlavních bodů ideologického zápasu. Milan Matouš podtrhuje, že „buržoazní propaganda je vedena snahou oslabit, negovat úlohu reálného socialismu při řešení světových společenských problémů. Snaží se odvést pozornost od základních rysů reálného socialismu k podružným otázkám. Snaží se postavit reálný socialismus do světla holé utopie, která nemá naději na úspěšný rozvoj a skončí fiaskem. Snaží se označit reálný socialismus za farizejství, za podvod, který má otevřít cestu k vytvoření nového světového impéria. Krátce řečeno — buržoazní propaganda má obrátit smysl reálného socialismu naruby“ (s. 141).

V zajímavých analýzách a zevšeobecňujících závěrech zkoumá autor vývoj společenské krize v Polsku, rostoucí úlohu Sovětského svazu a současný antisovětiismus i současnou československou společnost jako objekt ideologického boje. Zajímavé je zejména srovnání předpovědí západního tisku o zhroutilí socialismu v Československu v časové řadě téměř 20 let. Notorická tvrzení o blízkém krachu komunistů sociálně politická realita předem odsuzuje k neúspěchu. Buržoazie ovšem trvale hledá potenciální spojence ve svém rozvratném ideologickém působení — neuspokojené ambiciózní jedince, kriminální živly, lidi nespokojené z různých důvodů se socialismem, náboženské věřící, disidenty. Z nich hodlá vytvořit svou ideodiverzní zálohu, která by pomáhala zevnitř rozkládat společnost. Jak vidíme — nic nového pod sluncem.

Milan Matouš tuto tematiku uzavírá slovy: „V mezinárodním ideologickém boji je naše strana a společnost součástí široké společné fronty mezinárodního komunistického a dělnického hnutí, světového revolučního procesu. Mezinárodní ideologická spolupráce je podmínkou ofenzivního účinného rozvíjení pokrokové teorie a výchovy i boje proti buržoazní a veškeré zpátečnické ideologii. Odpovídá požadavkům a potřebám rozvoje marxismu-leninismu jako jednotného internacionálního učení“ (s. 180).

Je logické, že publikace *K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase* věnuje výraznou pozornost sociálně politickým vazbám obecných společenskopolitických kategorií a života jednotlivých společenských tříd a skupin v socialismu a kapitalismu. Jedině z třídního učení a rozboru dialektiky doby vyplynou skutečné obsahy kategorií mír, pokrok, sociální spravedlnost, svoboda a demokracie, třída, právo a pravda. M. Matouš dokládá, jak jsou tyto kategorie v buržoazní propagandě interpretovány z pozic buržoazního třídního subjektu a formovány do podoby stereotypu, který v absenci faktů a v posilování emocí vede ke stereotypům v chování. Na řadě konkrétních údajů potvrzuje pokračující proces monopolizace tvorby ideologických podnětů v prostředcích masové informace na Západě, zkoumá ideologická klišé, jež tyto prostředky šíří, poukazuje na taktiku, kterou realizují.

Změny a konstanty buržoazní a maloburžoazní ideologie jsou předmětem autorského zamyšlení poslední kapitoly. „Smyslem buržoazního ideologického působení je přispět k celkovému strategickému úsilí — zastavit světový revoluční proces a upevnit pozice imperialismu. K tomu má napomoci ideologická dezorientace mas, především dělnické třídy“, říká autor (s. 232).

Současná buržoazní ideologie je reakcí na rozvoj světového revolučního procesu a na prohlubování všeobecné krize kapitalismu. Ideologické snahy imperialismu od poloviny sedmdesátých let jsou M. Matoušem zkoumány z hlediska jejich základního ideově třídního obsahu a jejich dopadu na veřejnost zemí socialismu. Přibližuje základní kampaně za „lidská práva“, jež byla vůdčím motivem ideologického boje od poloviny sedmdesátých let. Hodnotí navazující kampaň boje proti „mezinárodnímu terorismu“. Ukazuje jejich formy a metody působení na veřejnost. Sleduje snahy

sjednotit ideologické působení buržoazních zemí na socialistické státy, vývoj jednotlivých ideologických doktrín, zdánlivou neideologičnost ideologických podnětů, rozebírá soudobé projevy levičáctví, pravicového oportunismu a revizionismu.

V závěru M. Matouš shrnuje zobecňující základní poznatky. Podotýká, že při volbě metod ideologického zpracování lidí se využívá poznatků sociologie, psychologie, teorie řízení, teorie informace a dalších. „...buržoazní ideologie a zejména propaganda nabývají výraznější charakteru kampaní. A není to jen organizační podoba akcí. Jsou to ideové vlny, sice dočasné, ale zato přesahující hranice zemí a zesilující společný mezinárodní ráz buržoazní ideologie... Buržoazní ideologické kampaně mají dvě stránky:

1. Jsou podmíněny tím, že žádné buržoazní tvrzení není v současných historických podmínkách dlouho udržitelné, že je nutné je dříve či později opustit a přeorientovat se na jinou argumentaci.

2. Snaží se soustředit v omezeném časovém období maximální úsilí celého buržoazního mechanismu na stejné téma, na vzájemně se doplňující systém argumentů, diferencovat vliv různých ideově politických proudů a propagačních prostředků na různé skupiny obyvatelstva“ (s. 331), konstatuje závěrem Milan Matouš. Objektivní třídní zájmy mezinárodního proletariátu jsou prezentovány prostřednictvím ideologických stanovisek zejména k základním otázkám soudobého světa:

- války a míru
- rozvoje národně osvobozenického hnutí
- prohlubování všeobecné krize kapitalismu
- spojení výsledků vědeckotechnického pokroku s rozvojem socialismu
- pochopení protikladných přístupů k mezinárodním vztahům ze strany socialistických zemí a z pozic imperialismu
- vzájemně výhodné spolupráce zemí různého společenského zřízení bez diskriminace a politických podmínek, jak ji prosazují socialistické státy a komunistické strany.

Přestože je škoda, že kniha M. Matouše „mnohem méně věnuje pozornost sociálně ekonomickým příčinám souvislostí ideologického boje“, jak sám autor v předmluvě upozorňuje, je bezesporu inspirativním zdrojem pro pracovníky různých oblastí řízení společenského života: politiky, sociology, kulturní pracovníky, psychology a další. Je mimořádně cenná zejména svým zobecňujícím charakterem, který vyplývá z hluboké znalosti současných trendů západní ideologie a politiky, podložených bohatou literaturou. O to více těší, že náročný obsah je psán čtivou formou, aniž by však tato forma cokoli ubírala na vysoké odbornosti aktuálního politického obsahu.

Dušan Pavlů

P. Sak: Sociální vývoj mládeže

Praha, SPN 1985, 108 s.

Sociologie mládeže prošla v uplynulých patnácti letech vývojem, který ji řadí mezi nejdynamičtější se rozvíjející oblasti naší marxisticko-leninské sociologické teorie a empirie. Rozmach sociologie mládeže není náhodný. Reflektuje procesy vývojové akcelerace socialismu, které nutně vzbuzují zájem společnosti o hlubší poznání (predikci) stále delšího časového úseku budoucí dráhy. Nezbytným komponentem tohoto poznání je znalost mládeže, neboť v současnosti jsou právě v ní utvářeny některé důležité předpoklady, možnosti, ale i omezení realizace konkrétních alternativ rozvoje hospodářského, sociálního a politického systému socialistické společnosti.

Důležitým rysem uplynulého vývoje československé marxisticko-leninské sociologie mládeže je skutečnost, že jeho dynamiku nestimulovaly jen „extenzivní“ faktory (např. rozšíření institucionální základny (1) a příslušných pracovních kapacit, růst počtu uživatelů sociologických informací o mládeži a medií jejich komunikace (2),

(1) Například vznik a rozvoj činnosti vědeckovýzkumných útvarů na ÚV a SÚV SSM, ve svazáckých školách, v rámci ÚFS ČSAV a SAV, na některých vysokých školách a jejich ústavech marxismu-leninismu.

(2) Jmenujme alespoň tak významné počiny v rozšíření platformy pro sociologické informace o mládeži, jakými bylo vytvoření teoretického časopisu ÚV SSM *Impuls*, bulletinu SÚV SZM *Teória, metodika a prax mládežnického hnutia*, vydávání monotematických čísel o mládeži *Sociologickým časopisem* a časopisem *Sociológia* nebo *Informačního bulletinu řešitelského pracoviště HÚ SPZV VIII—10—1*.

posun pozice výzkumu mládeže v základním i aplikovaném (3) výzkumu atd.), ale i faktory „intenzivní“. Meritorní jsou v tomto směru změny probíhající v chápání předmětu sociologie mládeže, resp. v přístupu k řešení otázky místa a úlohy mládeže ve společnosti, v její struktuře a reprodukčních procesech. Rozvoj teoreticko-metodologické báze sociologie mládeže se promítl i do charakteru empirické práce a aplikace jejích výsledků. Bez nadsázky lze říci, že sociologické informace o mládeži systematicky vstupují do decizních procesů svazáckých, odborových, ale i státních a stranických orgánů. (4)

Soudíme však, že přes všechna uvedená aktiva je současná sociologie mládeže poměrně chudá na knižní publikace interpretující a generalizující výsledky dosavadní empirické práce a vytvářející konceptuální rámec nezbytný pro další programové, teoreticky a metodologicky jednotný přístup ke zkoumání mládeže na obecném základě a v rozvojetvorných intencích marxismu-leninismu. Při kritickém hodnocení dosavadního vývoje nelze totiž přehlédnout, že většina zásadních myšlenek posunujících sociologické poznání mládeže vpřed, má charakter časopiseckých článků, publikací sborníkového charakteru nebo kapitol knižních publikací, v nichž je mládež jen dílčím marginálním tématem. (5)

Nedomníváme se, že tato orientace publikačních „výstupů“ sociologie mládeže je pouze otázkou formy. Jsme toho názoru, že odráží i některé otázky spojené s procesem institucionalizace a kádrové stabilizace sociologie mládeže zejména ve sféře základního výzkumu. Jedním z prvních pozitivních výsledků tohoto procesu v publikační činnosti je práce Petra Saka *Sociální vývoj mládeže*, vydaná koncem roku 1985 Státním pedagogickým nakladatelstvím v nové edici nazvané Pedagogické studie.

Co se rozsahu týče, nepatří Sakova práce k objemným (108 stran). Podstatné však je, že se autorovi na vymezeném prostoru podařilo vyložit teoretický model procesu „postupných změn od dítěte k aktivní plnohodnotné společenské osobnosti“ při důsledném respektování, vysvětlování a faktickém dokládání dialektického postavení a úlohy mladého člověka jako objektu i subjektu procesů společenské reprodukce.

Recenzovaná práce obsahuje atributy umožňující ji zařadit mezi ony konceptuálně konzistentní a teoreticko-metodologicky relevantní publikace, které jsou pro další rozvoj sociologie mládeže nezbytné. Autor z pozic historického a dialektického materialismu generalizoval bohatý empirický materiál (na jehož tvorbě se většinou osobně podílel) a na tomto základě zkonstruoval zajímavý teoretický model sociálního zrání mládeže, který pak rozvíjí, na faktech dokládá a vysvětluje. Organické spojení empirických dat a nesporné sociologické vnímavosti a představitivosti vyúsťuje v nástin výstavby moderní marxisticko-leninské teorie mládeže, akceptující vše pozitivní, čeho bylo v daném oboru v uplynulých letech dosaženo, a to nejen na poli sociologie, ale i pedagogiky a psychologie.

Na některých místech práce je patrné, že text není výsledkem příliš dlouhého vyprávění, všestranné verifikace nastolených hypotéz a důsledné revize formulačních detailů. Čtenář si rovněž povšimne, že ne všechny úrovně a prvky autorova teoretického modelu jsou stejně komplexně a důkladně analyzovány a objasněny. Napsání práce evidentně vycházelo z aktuální potřeby vyjádřit se k zásadním otázkám, které sociologická teorie mládeže musí řešit v zájmu dalšího rozvoje empirických výzkumů mládeže i v zájmu zvědečtování přístupu orgánů politické a společenské praxe k mladé generaci. Tato okolnost nutně limitovala důslednější a jemnější práci s pojmy a všestrannější explikaci nepochybně pečlivě, systematicky a dlouhodobě propracovávaného modelu sociálního zrání mládeže.

(3) Konkrétně například ve sféře základního výzkumu byla problematika mládeže v 5. pětiletce řešena pouze jako součást dílčích úkolů, v 6. pětiletce na úrovni hlavního úkolu a v 7. pětiletce jako samostatný stěžejní směr.

(4) Například výsledky vědeckovýzkumné práce specializovaných kolektivů ÚFS ČSAV, ÚVVM, PedF UK v Praze, ÚFS SAV, SVÚ SAV v Košicích a výzkumných pracovišť SSM, které řešily problematiku mládeže, byly plně využity při přípravě podkladových dokumentů XVII. sjezdu KSČ.

(5) Uvedené tvrzení lze doložit zjištěním, že většina sociologických prací o mládeži z posledních let (včetně výzkumných projektů a zpráv) se shodně odvolává na tři prameny postulatů marxisticko-leninské sociologie mládeže, které současně reprezentují námi uvedené tři „typy“ teoreticky a metodologicky relevantních publikací: Konkrétně se jedná o článek D. Holdy a A. Matějovského *Úvod do marxistické sociologie mládeže* (Sociologický časopis 1974, č. 4), o knižní publikaci sborníkového charakteru *Mládež ve společnosti*, zpracovanou kolektivem pod vedením A. Fazika (Praha, Svoboda 1977) a o publikaci F. Charváta *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu* (Praha, Academia 1980).

Publikace *Sociální vývoj mládeže* je rozdělena do šesti kapitol. *První kapitola* obsahuje stručnou retrospektivu pojetí mládeže ve společenských vědách, včetně kritiky metodologických principů nemarxistických přístupů. Zvláštní pozornost je věnována vymezení pojmu „mládež“ v marxisticko-leninské sociologii mládeže.

Autor seznamuje s definicemi, které vznikly v minulých letech a prezentuje vlastní přístup k určení mládeže. Vychází z toho, že mládež je „sociální skupina vydělující se v určité historické fázi sociálně ekonomických vztahů společnosti a na určité úrovni rozvoje jejích výrobních sil. Jsou pro ni charakteristické tyto znaky: 1. příprava na výkon profese, 2. profesionální adaptace a osvojování si profese, 3. postavení ve společnosti, v níž nevykonává všechny společenské role, ale postupně je přebírá, 4. sociální nezralost a její překonávání v oblasti společenské nadstavby, interiorizace hodnotového systému, akceptování společenských norem a osvojování si sociálních mechanismů“. (6)

Od obecného určení mládeže přistupuje P. Sak k uchopení problematiky její sociální diferenciaci. Uvádí základní sociálně diferenciativní znaky, přičemž mimořádnou pozornost věnuje sociálně třídnímu zařazení mladého člověka. Charakterizuje vývojové procesy, které za socialismu pozměňují společenský profil dělnické mládeže, mladé inteligence a ostatních sociálně třídních skupin mládeže. V této souvislosti se však dopouští určité nedůslednosti, když používá pojem zemědělská mládež, který zahrnuje různé sociálně třídní elementy (mladé družstevní rolníky, mladé zemědělské dělníky, mladou zemědělskou inteligenci i skupinu mladých zemědělských zaměstnanců) a vyjadřuje hospodářskoodvětvový princip.

V souladu s empirickými poznatky většiny realizovaných výzkumů mládeže, které postihovaly její sociálně třídní strukturu, upozorňuje P. Sak na snižování diferenciativního vlivu sociálně třídního původu na utváření vědomí a aktivity mladých lidí a na růst významu vnitrotřídních a individuálních faktorů. Tyto tendence zjišťované u mládeže odrážejí, respektive anticipují postupující sblížovací procesy mezi třídami a vrstvami, a naopak diferenciativní procesy uvnitř tříd a vrstev socialistické společnosti.

Závěr první kapitoly obsahuje výklad dynamického modelu životního zrání dítěte a mladého člověka. Autor zdůrazňuje, že „při zkoumání procesu mentálního a sociálního zrání jedinců i při studiu mládeže nestačí pouze konstatovat vliv společnosti na jedince, popř. statická analýza jedné role a příslušné instituce; je třeba dialekticky sledovat komplexně celého jedince v souhrnu jeho společenských vztahů. Prostředí vztažené ke konkrétnímu jedinci je jeho životním polem. Skládá se ze tří složek: biologické, mentální a sociální, které tvoří dialektickou jednotu podmínek pro celkový vývoj osobnosti a pro jeho způsob života“.

Dále je definován obsah biologického, mentálního a sociálního pole a analyzovány jejich základní souvztahy utvářející dialektickou integritu komponentů životního pole. „Osnova životního pole je tvořena společenskou strukturou, proto je jeho základním určujícím prvkem společensko-ekonomická formace a třídní příslušnost jedince. Dalšími diferenciativními rysy, jako jsou národ, etnická skupina, lokalita, rodina, parta, se obecný základ životního pole obohacuje a současně rozrůžňuje“.

Druhá a třetí kapitola se zabývají mentálním zráním a jeho sociálními aspekty. Težisté druhé kapitoly je v řešení obecných otázek procesu mentálního zrání a v jeho etapizaci. Současně obsahuje kritiku některých nemarxistických koncepcí (psychologického naturalismu, sociologismu aj.). V souladu se zkonstruovaným teoretickým modelem autor definuje mentální zrání jako „výsledek realizace vnitřních dispozic a působení mentálního a sociálního pole na jedince“. Akcentována je neoddelitelnost obou uvedených stránek, které při vzájemném působení a neustálé změně „polarity“ funkce (buď jako příčiny, nebo jako důsledku mentálně rozvojových stimulů) vedou k dosažení mentální zralosti.

Třetí kapitola, která se zabývá sociálními aspekty mentálního zrání, dodává výkladu výraznou sociologickou dimenzi, jejíž význam vystupuje do popředí právě na základě předchozího rozboru z pozic psychologie a pedagogiky. Pojednány jsou zde otázky vlivu rodiny a jazyka na mentální zrání. Jsou jim věnovány dvě samostatné podkapitoly. *Třetí podkapitola* se zabývá dynamikou procesu mentálního zrání a jeho odlišnostmi u jednotlivých skupin dětí a mladých lidí z různé sociálně třídní určených orientačních rodin. P. Sak na základě empirických dat dochází k závěru, že mentální zrání probíhá u každého jedince „jinými cestami a jiným tempem, tedy v jiném mentálním čase. Vedle biologického času existuje mentální čas jako kategorie

(6) Citované vymezení mládeže autor již překonal. V časopiseckých pracích publikovaných v posledním období rozšířil charakteristiku mládeže o kvalitativní znaky, které postihují její význam jako důležitého inovačního subjektu společnosti.

psychických procesů, který není časovou souřadnicí pouze v jednotlivých psychických reakcích, ale i v celkovém procesu mentálního zrání“.

Čtvrtá kapitola nazvaná *Oč objektu společenské péče ke společenskému subjektu* vychází z postulátu, že mládež „je sociální skupinou, u níž dochází k zásadní změně: přestává být převážně objektem péče a výchovy společnosti a stává se subjektem společenských procesů“. V první podkapitole autor analyzuje sociální vývoj mládeže připravující se na povolání ve věku 14—18 let. Zabývá se existujícími rozdíly, ale i homogenizačními tendencemi mládeže, která prochází různou přípravou (gymnázií, středními odbornými školami a středními odbornými učiteli).

Charakterizuje i „odumírající“ skupinu mládeže, která přecházela ze základní školy rovnou do pracovního procesu. Nepřímě tak poukazuje na význam prodloužení povinné školní docházky v souvislosti se zavedením nové výchovně vzdělávací soustavy. V podkapitole *Přebírání sociálních rolí dospělých* se soustřeďuje na vývoj mládeže v rozmezí 19.—23. roku věku. Právě pro toto období je příznačné převzetí řady institucionálně zakotvených rolí dospělých (vstup do pracovního poměru, získání občanské dospělosti, možnost vstupu do KSČ, výkon základní vojenské služby atd.).

Závěrečná, třetí podkapitola *Subjekt ekonomické, biologické a sociální reprodukce* popisuje procesy, které probíhají v posledním období sociálního zrání mládeže (přibližně ve věku 24—30 let). Signifikantní je pro toto období nejen interiorizace profesních, společensko-politických a jiných rolí, ale především plnění biologické reprodukční funkce mladé generace. Pozornost věnovaná významu utváření „intimní manželské pospolitosti“ není proto náhodná.

Prostor pro vyjádření vyzrávajícího subjektu mladého člověka vytváří v tomto období pracovní a svazácký kolektiv, v němž se znovu střetávají v podstatě všechny skupiny mládeže, které se „rozdělily“ po ukončení základní školy. Odlišný mentální a sociální vývoj těchto skupin v období jejich přípravy na povolání i rozdílná aktuální sociálně ekonomická situace vyžadují citlivý diferencovaný přístup ke všem skupinám mládeže, což se zvláště vztahuje k práci svazácké organizace.

Ze sociologického hlediska je jádrem publikace *pátá kapitola*, která se zabývá obsahem a strukturou procesu sociálního zrání, vyjadřuje se ke stanovení jeho věkových hranic a k celé řadě dalších meritorních otázek často diskutovaných v sociologii mládeže. Přesto, že autor vychází z pojetí mládeže, které mimo jiné zdůrazňuje, že mládež je integrální součástí společnosti a nezbytným objektem i subjektem její reprodukce, a toto pojetí tvůrčím způsobem rozpracovává a obohacuje, nevyhnul se v této kapitole formulacím, v nichž jsou patrna rezidua tzv. „vydělovacího“ pojetí. Konkrétně máme na mysli tvrzení, že proces sociálního zrání mládeže směřuje k „vrůstání do společnosti, jehož konečným cílem je splnutí se společností a zrušení hranice mezi mládeží a společností“. I když autor bezprostředně poté uvádí, že hovořit odděleně o mládeži a společnosti je zjednodušením a že má na mysli společnost dospělých, nedomníváme se, že závěr kritizované myšlenky o „cílovém splnutí“ je plně v intencích pojetí, které autor — až na tuto výjimku — v celé práci důsledně zastává.

V dalších částech kapitoly autor pojednává o vztahu sociálního zrání a psychického vývoje osobnosti. Soustřeďuje se na proces individualizace mladého člověka, jehož obsahem je růst samostatnosti myšlení a jednání a v tomto smyslu redukce závislosti na sociálním okolí. Interiorizace sociálních rolí, norem, vzorů, mechanismů a cílů umožňuje „postupné snižování vnějšího sociálního řízení a jeho nahrazování sebeřízením“. Individualizace a socializace jako dvě dialekticky spjaté stránky sociálního zrání mládeže vedou k vyhranění jedince jako neopakovatelné, jedinečné společenské bytosti. Závěr kapitoly patří problematice vývoje vědomí mládeže (hodnotové orientace, světonázor) a osvětlení marxisticko-leninského přístupu k řešení otázky kontinuity generací při využití současných empirických poznatků.

Poslední, *šestá kapitola* představuje původní koncepci určení sociálního věku mládeže, která využívá zpracovanou teorii životního pole a komplementárních součástí jeho struktury. Na pozadí této bezesporu dobře operacionalizované teoretické konstrukce se autorovi daří vyvodit z existujících statistických a sociologických dat, odrážejících vybrané složky společenského vědomí a aktivit mládeže, závěry o průběhu sociálního zrání, a tudíž o specifikách sociálního věku jednotlivých skupin mládeže. Uvedené poznatky, které specifikují odlišnosti sociálního zrání konkrétních sociálně třídních skupin mládeže, mají zásadní význam jak pro vědeckovýzkumnou práci, tak pro společenskou praxi. Vytknout této kapitole lze — podle našeho soudu unáhlený — závěr o efektivnosti světonázorové výchovy na středních školách. Domníváme se, že autor v tomto ohledu nevalz v potaz všechny faktory, které diferencují mezi světovým názorem studentů středních škol a žáků středních odborných učilišť způsobují a jejichž kořeny sahají do rodinné výchovy a výchovně vzdělávacího procesu na základních školách.

Vydání práce P. Saka *Sociální vývoj mládeže* představuje důležitý krok na cestě rozvoje československé sociologie mládeže. Aplikace knihy je široká: od využití jejích poznatků při dalším rozvíjení sociologické teorie mládeže, empirických výzkumů mládeže, přes využití při přípravě výchovných pracovníků i ve vlastní výchovně vzdělávací práci ve školách a učilištích až po využití ve společensko-politické praxi, v práci svazáckých, ale i všech odborových a stranických orgánů a funkcionářů, jimž záleží na zefektivnění přípravy mladé generace a jejím aktivním zapojení do procesů intenzifikace společenské reprodukce.

Aleš Kabátek, František Charvát

J. Hrabě: Kritika soudobé buržoazní sociologie armády

Praha, Naše vojsko 1985, 280 s.

Je příjemné pro každého recenzenta, když může konstatovat, že posuzovaná kniha má všechny znaky zralého díla. Podle mého soudu je tomu tak i u nové práce Josefa Hrabě *Kritika soudobé buržoazní sociologie armády*, kterou v roce 1985 vydalo nakladatelství Naše vojsko.

Autor v ní soustředil a komplexně zúročil výsledky dlouholetého studia autentických pramenů, studií a knih, aby mohl podat zasvěcenou charakteristiku a kritické hodnocení současného stavu a hlavních tendencí rozvoje buržoazní sociologie armády. Navázal přitom na svoje předcházející dvě knihy, (1) dílčí studie, stati a články.

Každého, kdo se zajímá o sociologii a zejména o její oborovou disciplínu — sociologii armády, upoutá především promyšlené pojetí celkového plánu knihy. Analýza dosavadního vývoje teoretických zdrojů, teoreticko-metodologického profilu, předmětu a sociální funkce buržoazní armády (I. kapitola) se stala východiskem pro kritické posouzení přístupů k hlavním tématům buržoazní sociologie armády. Mezi ně zařadil autor problematiku armády jako sociální organizace a instituce (II. kapitola), sociologii vojáka (III. kapitola), sociologii vojenského povolání (IV. kapitola) a sociologickou problematiku vztahu mezi armádou a společností (V. kapitola).

Podrobnější pohled na hlavní témata, která J. Hrabě zařadil do své knihy, ukazuje, že mnohá z nich se pohybují na rozhraní sociologie armády a dalších oborových sociologických disciplín, jako je například sociologie organizace a instituce, sociologie osobnosti, sociologie politiky apod. Aplikace jejích poznatků do podmínek armádního organismu a vojenství vedle kladů přinesla i řadu nedostatků, na což autor v jednotlivých kapitolách své knihy správně upozorňuje.

Při hodnocení buržoazní sociologie armády zvýrazňuje J. Hrabě teoretickou problematiku a snaží se, aby jeho práce plnila v tomto smyslu i jistou informační funkci. Proto se v kritické analýze soustřeďuje především na teoretická díla buržoazních vojenských sociologů a z empirických prací pak na ty, v nichž se jejich autoři pokoušejí o určitá zobecnění (s. 10). Důsledně vychází z hlavního metodologického principu marxisticko-leninské kritiky buržoazních společenských věd, tj. z principu stranickosti.

Zajímavé je i samo vymezení autorova kritického záběru již v úvodu práce, a to formou specifických otázek (s. 14—15), které jsou pak v dalším textu řešeny.

V kapitole první jsou rozebrána hlavní východiska kritické analýzy buržoazní sociologie armády. Autor vychází ze zásady meritorního významu, že kritika společenskovědních teorií a tvůrčí rozvoj marxismu představují dialektickou jednotu protikladů. Proto také hlavním předpokladem účinné kritiky buržoazních sociologických koncepcí je tvůrčí rozvoj marxisticko-leninského učení o válce a armádě a marxisticko-leninské sociologie armády (s. 16). V tomto smyslu jsou také v jednotlivých kapitolách konfrontovány marxisticko-leninské a buržoazní vojenskociologické přístupy.

V souvislosti s uvedenou zásadou lze uvítat, že v posledním období se rýsují určité vědecko-odborné i institucionální předpoklady pro hlubší studium, rozpracování a výuku hlavních problémů marxisticko-leninské sociologie armády. Pozornost se přitom soustřeďuje na „...teoretické a metodologické aspekty marxisticko-leninské sociologie armády, její poslání a funkce; zkoumání armády jako organické součásti politické organizace socialistické společnosti; analýzu armády jako politické instituce,

(1) Hrabě, J.: *Armády soudobého imperialismu (Sociální charakteristika)*. Praha, Naše vojsko 1977. Hrabě, J.: *Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády*. Praha, Naše vojsko 1983.

která má formu vojenské organizace; zkoumání základních tendencí vývoje sociální struktury socialistické armády; základní charakteristiky osobnosti socialistického vojáka a faktory, které ovlivňují její vývoj; výklad teoretických a metodologických otázek vojenskociologických výzkumů a výzkumů veřejného mínění; kritika světónázorových a metodologických východisek nemarxistické sociologie armády". (2) Nová práce J. Hraběte je významným vkladem do tohoto snažení.

Autor vychází ze základní charakteristiky teoretických zdrojů a teoreticko-metodologického profilu buržoazní sociologie armády a oprávněně zdůrazňuje, že se rozvíjí na pozadí obecné sociologie a přebírá z ní teoretické a metodologické podněty. Jak je však známo, v buržoazní sociologii převládá eklekticismus, a proto se v ní promítají nejrůznější metodologické koncepce, směry a školy. Vzhledem k tomu také práce zabývající se sociologií armády vznikají na průsečíku více škol, směrů a vlivů (s. 35), což nezůstává bez dopadu na jejich vědeckou úroveň a hodnotu. V souvislosti s tím je nutné poznamenat, že uvedená okolnost klade mimořádné nároky na každého, kdo chce kriticky zhodnotit určitou oborovou disciplínu. Autor toto úskalí ve své práci nejen překonal, ale současně prokázal rozsáhlé znalosti buržoazních sociologických teorií a podal jejich kvalifikované a kritické, marxisticko-leninské zhodnocení.

Při rozboru teoretických základů buržoazní sociologie armády je v knize zhodnocen vliv neopozitivizmu, behaviorismu, sociologického psychologismu, jakož i vlivy freudismu a psychoanalýzy, mikrosociologie, manažerismu a teorie „lidských vztahů“. Oprávněně se poukazuje na výrazný vliv strukturního funkcionalismu, který svou podstatou a zaměřením na stabilitu, rovnováhu a integritu sociálních systémů patří mezi nejkonzervativnější subjektivistické metody, jaké se kdy v buržoazní sociologii objevily (s. 44).

Buržoazní sociologie armády se jako dílčí oborová disciplína vyčlenila z obecné sociologie mezi posledními. Příčiny, které vedly k jejímu vzniku, autor přehledně rozebírá a konkrétně dokumentuje (s. 44—53).

Rozhodující obrat ve vojenskociologickém bádání přinesla druhá světová válka, přičemž nebývalý rozmach byl zaznamenán v letech tzv. studené války. Ve většině kapitalistických států byly při ministerstvech obrany (někde i při velitelstvích druhů vojsk) zřízeny instituce profesionálně se zabývající vojenskociologickými výzkumy. Na těchto výzkumech se podílejí i různé polovojenské agentury a společenskovědní asociace. K institucionalizaci sociologie armády došlo i v mezinárodním měřítku, zejména ustavením vojenské sekce nazvané *Ozbrojené síly a společnost* při Mezinárodní sociologické asociaci, která vydává časopis stejného názvu. Značný je rozmach vojenskociologických výzkumů a množství vydávaných publikací. Jejich počet dnes přesahuje 1300 titulů, zabývajících se všemi hlavními oblastmi sociologie armády.

J. Hrabě hodnotí pokusy řady autorů (K. Langa, R. Zieglera, W. Fuchse, R. Hasenböhlera, R. Viala, K. Kögelreitera) o vymezení předmětu buržoazní sociologie armády. Dospívá k závěru, že ve skutečnosti jsou tyto pokusy pouze výrazem snahy z nejrůznějších hledisek inventarizovat referenční rámce této disciplíny a postihnout objekt vědeckého bádání, ať již v mikrostrukturní rovině, v rovině „středního dosahu“, nebo v makrostrukturních rozměrech (s. 54). Tuto mez není schopno buržoazní vojenskociologické myšlení překlenout, protože — jak autor knihy správně ukazuje — se nachází v gnozeologické krizi.

Autor v souvislosti s tím poukazuje na ujasněné vymezení předmětu marxisticko-leninské sociologie armády a uvádí, že tato vědní disciplína se zabývá armádou jako společenskou institucí, její úlohou ve společnosti, jejím vlivem na jiné oblasti společenského života i vlivem společenských podmínek na rozvoj a činnost armády, jakož i vnitřními společenskými vztahy vznikajícími v armádě jako ve zvláštním prostředí společenského života lidí. Sociologie armády je chápána jako součást systému teoretických poznatků marxisticko-leninského učení o míru, válce a armádě. Teoretickým a metodologickým základem marxistické sociologie vojenství je historický materialismus (s. 57).

V souvislosti s problematikou předmětu hodnotí autor funkce buržoazní sociologie armády a uvádí, že mezi ideologickou a sociotechnickou funkcí na jedné straně a poznávací funkcí na straně druhé existuje rozpor, který nelze v buržoazních společenských vědách překonat, neboť je vyvolán třídním antagonismem kapitalistické společensko-ekonomické formace. Bylo by však nereálné vyvozovat z toho závěr, že poznatky buržoazní sociologie armády stojí beze zbytku za hranicemi racionality, že je to věda zcela vzdálená společenské realitě. Buržoazní sociologie odráží určité rysy skutečnosti, přitom je absolutizuje a metafyzicky zveličuje, což vede k deformova-

(2) Erneker, J.: *Úloha marxisticko-leninské sociologie armády ve výchově politikých pracovníků ČSLA*. Lidová armáda 1985, č. 21.

nému obrazu sociálního celku (s. 58–59). Vývoj buržoazní sociologie armády byl a je předurčován její závislostí na sociální objednávce, v podstatě formulované třídními, militaristickými zájmy vládnoucí buržoazie a potřebami řešit konfliktní a bojové situace při realizaci vojenské politiky imperialismu (s. 62). Tato závislost výrazně vystupuje i v její ideologické funkci, což se buržoazní sociologie armády snaží zastrít.

Ve druhé kapitole rozebírá autor sociologické poznatky o vojenské organizaci. Armáda jako zvláštní typ sociální organizace vždy přitahovala pozornost odborníků, což platí i pro buržoazní vojenskociologickou frontu, která přisuzuje organizačním a institucionálním stránkám života armádního organismu klíčový význam. S tím také souvisí výrazná tendence k přeceňování technologických a funkčních předpokladů vzniku moderní buržoazní vojenské organizace na úkor sociálního aspektu armády jako specifického typu sociální organizace. Třídně politický aspekt zůstává naopak mimo pozornost buržoazních sociologů a neobjevuje se ani v nejpropracovanějších vojenskociologických studiích (s. 72).

Autor nastiňuje sociologický přístup k soudobé vojenské organizaci a schematicky znázorňuje její politickou, sociálně ekonomickou, technologickou a funkční podmíněnost (s. 75). Jeho přístup je funkční a pro potřeby výzkumu a sociální analýzy přínosný. Vychází ze společensko-historické podmíněnosti vzniku a rozvoje vojenské organizace, z jejího charakteru jako subsystému sociálního systému třídní společnosti a postihuje její sociální strukturu, vztahy, hodnoty, normy a prostředky sociální kontroly. Umožňuje překlenout jednostranné „organizační“ a „institucionální“ přístupy preferující formální strukturu armádní organizace na úkor jejího třídně politického obsahu a podmíněnosti, jakož i sociálně politického charakteru.

V buržoazní vojenskociologické teorii dominují přístupy vydávající armádu za nadtřídní, věčné nástroje regulace sociálních vztahů a vztahů mezi státy. Patří mezi ně především institucionální teorie a neomilitaristické teorie. Vlivné jsou i technicko-sociologické teorie absolutizující vojenskotechnické přeměny a považující je za hlavní příčinu údajných změn sociálně politického profilu buržoazních armád. To se týká zejména teorie konvergence vojenských a civilních struktur a technokratických teorií.

Poměrně značnou pozornost věnuje buržoazní sociologie vymezení armády jako byrokratické instituce. Autor uvádí příklad takového přístupu podle studie amerického sociologa A. D. Bidermana a současně upozorňuje na odmítavá stanoviska samotných buržoazních sociologů k tomuto pojetí. Oprávněně poukazuje na to, že teorie byrokracie weberovského typu, které absolutizují mechanismy řízení a nedoceňují jeho sociálně politický obsah, jenž je určen politicky, mohou sice přispět k jistému poznání administrativních procedur armádní instituce, ale ve vztahu k funkcím a poslání buržoazních armád jsou mystifikací zastírající skutečné, historicky vzniklé hybné síly uvádějící do pohybu buržoazní vojenskou mašinerii (s. 86).

Na přelomu padesátých a šedesátých let se objevily teorie konvergence armádních a civilních struktur, vycházející z toho, že armáda ztrácí své vojenské charakteristiky a že konverguje (alespoň pokud jde o organizační strukturu) s civilní společností. Hlavním představitelem této nové orientace se stal americký sociolog M. Janowitz. V práci J. Hraběte je podána zasvěcená charakteristika a kritika teorie konvergence (s. 88–94) s tím, že její základy jsou velmi vratké, převzaté z obecné buržoazní sociologie (viz teorie „industriální společnosti“ a silný vliv technokratismu a manažerismu).

Autor upozorňuje na to, že v šedesátých a sedmdesátých letech byl v buržoazní sociologii armády položen mimořádný důraz na sociální důsledky technologických přeměn v armádní organizaci. Z toho pak bylo vyvozováno, že vojenská hierarchie a autorita podléhají značnému tlaku, vyplývajícímu ze sociálních a vědeckotechnických přeměn, že změny ve struktuře vojenských činností vedou i ke změnám v systému organizační kontroly (s. 96). Proto také bylo vynaloženo značné úsilí k vypracování přijatelné soustavy pravidel a zásad efektivního řízení vojsk, což autor dokumentuje na příkladech z armády USA a bundeswehru (s. 101–103). Ve svém celku jsou však tyto vojenskociologické teorie jakýmsi mystifikujícím deformovaným odrazem objektivní reality. V buržoazní armádě nadále přetrvává tuhá, kastovníká diferenciací nadřízených a podřízených a stále zde mají živnou půdu takové antihumánní procedury, jako je drill, otupování iniciativy podřízených, snižování jejich lidské důstojnosti a šikanování. Uvedené teorie mají tuto skutečnost zastrít a vzbuzovat iluze, což znamená, že se stávají nástroji manipulace s podřízenými. V této souvislosti autor cituje výroky amerického generála E. C. Meyera, který na teoretické konferenci v roce 1982 definoval vedení jako „... schopnost ovlivňovat lidi, aby dělali věci, které nechtějí dělat, nebo věci, o nichž nepřemýšleli, že by je měli dělat“ (s. 104).

J. Hrabě dále zdůrazňuje, že buržoazní vojenští teoretikové zapominají na to, že armádní organizace jako celek není prostým součtem mikroelementů a že organizační

struktura armád není určována sociálně psychologickými vztahy mezi veliteli a podřízenými, ale že naopak každý systém řízení podléhá sociálně politickým vztahům a je pouze jedním z mechanismů jejich realizace (s. 110).

Třetí kapitola pojednává o buržoazní sociologii vojáka, jejímž charakteristickým rysem je orientace na mikrostrukturní problematiku a kooperace s jinými společenskými vědami, zejména s psychologií a sociální psychologií.

J. Hrabě charakterizuje sociální prostředí buržoazních armád a hodnotí výsledky výzkumů v těchto armádách. Velmi cenné, přínosné a poučné je jeho kritické zhodnocení rozsáhlých armádních sociologických výzkumů za druhé světové války, jejichž výsledky byly prezentovány ve čtyřsvazkové publikaci, známé pod názvem *Americký voják* (S. A. Stouffer a kol.). Poukazuje na to, že v uvedených výzkumech byly značně přeceňovány metodické a technické postupy, což odpovídá přístupům sociologického neopozitivismu. Oprávněně k tomu dodává, že pokud je věda příliš zahleděna sama do sebe a nadbytek energie věnuje zdokonalování svého metodologického aparátu, zbývá jí o to méně energie na poznávání skutečné objektivní reality, jejich vnitřních rozporů a vývojových zákonitostí (s. 121).

K hlavním úskalím, na něž narazili autoři uvedených výzkumů v armádě USA, patří jak sociální funkce výzkumů, projevující se v byrokratické podřízenosti a služebnosti vědy vůči armádním autoritám, tak i jejich neopozitivistická a behavioristická metodologická koncepte. Podávají proto deformované, subjektivně idealistické pojetí vztahu člověka a prostředí, předpokládající, že hlavní úlohou každého organismu je pasivní adaptace na existující podmínky. V jejich přístupu se navíc sociální realita ztrácí v labyrintu matematických a statistických veličin (s. 124).

Autor rovněž hodnotí mikrosociologické výzkumy v buržoazních armádách a ukazuje, že jejich přitažlivost mimo jiné vyvolával nedostatek pozitivních bojových motivací, jakož i snaha hledat náhradní mechanismy upevňování bojového ducha vojsk. V poválečné americké vojenskociologické literatuře se začalo stále více zdůrazňovat, že hlavní silou v boji je přítomnost kamarádů a že lidé bojují více za někoho než proti někomu. Zde je potřebné hledat prameny módní vlny mikrosociologických výzkumů v buržoazních armádách, jejímž charakteristickým rysem bylo neopodstatněné přeceňování významu malých skupin (s. 125).

Autor v souvislosti s kritikou mikrosociologických přístupů správně připomíná Marxovy myšlenky, že prvotním elementem lidské společnosti není lidský jedinec, ale určitý typ společenských vztahů, a že tedy klíč ke studiu společnosti je třeba hledat nikoli ve zkoumání jakýchsi abstraktních sociálních skupin, ale ve studiu třídní struktury společnosti. Snaha pokládat souhrn malých skupin za synonymum společnosti vede ve skutečnosti k popírání třídních hledisek (s. 137).

Na příkladu řady výzkumů a prací buržoazních vojenských sociologů rozebírá autor problematiku přístupů k otázkám kázně (M. D. Feld, S. L. A. Marschall, R. R. Bigler), adaptace na vojenský život (A. B. Hollingshead, R. C. Stone, M. Janowitz) a vojenského socializačního procesu (D. Schössler). Kriticky je hodnotí a poukazuje na jejich širší souvislosti a konkrétně historické poslání. Upozorňuje přitom na reálné nebezpečí psychologismu v buržoazní sociologii a poukazuje na rozdílnost předmětů takových vědních oborů, jako je sociologie, sociální psychologie a psychologie. Dotýká se tak problematiky, která neztrácí svoji aktuálnost ani v současnosti, protože kooperace a prolínání zájmů sociologie a sociální psychologie vyvolává nemálo teoretických a metodologických problémů (s. 148).

Velmi zajímavé je zaměření *čtvrté kapitoly*, pojednávající o buržoazní sociologii vojenského povolání. Autor v ní dokumentuje zájem buržoazních sociologů o tuto problematiku v souvislosti s profesionalizací buržoazních armád. Řada z nich vidí v profesionalizaci účinný prostředek řešení krizových jevů v buržoazních armádách, budovaných na principu povinné vojenské služby.

V očích buržoazních vojenských autorit i vojenských sociologů představují vojenští profesionálové sociální skupinu, jež svou lojalitou vůči imperialistickému systému a jeho vojenské politice v konečné instanci garantuje trvání kapitalistických poměrů a realizaci vojenskopolitických zájmů monopolistické velkoburžoazie (s. 176).

Autor hodnotí přístupy jednotlivých sociologů (např. J. van Doorna, G. Teitlera, M. D. Felda, B. Abrahamssona) k analýze historických zdrojů vojenského profesionalismu, jakož i pokusy o definici vojenského povolání. Dodává, že jen málo buržoazních sociologů si uvědomuje, že klíč k sociální struktuře armády nelze hledat jen v armádě samé, že se nelze omezovat na analýzu organizačních a institucionálních stránek, ale že je třeba brát v úvahu třídní strukturu a politický systém společnosti, charakter a poslání armády, tradice národa i ozbrojených sil, vnitropolitické a mezinárodní podmínky (s. 183).

Poukazuje na to, že v buržoazní sociologii převládá tradiční koncepte profesiona-

lismu, navazující na učení M. Webera, podle níž je důstojnický sbor chápán jako zvláštní typ funkční skupiny s vysoce specializovanými charakteristikami a jeho profesionální jednota se pokládá za pevnější svazek než vědomí třídní sounáležitosti. Tento stavovský, korporativistický přístup k analýze vojenského povolání má popřít jeho třídní podstatu a kompenzovat nedostatky ideologických motivací vojáků. Zde spočívá základ reakčních teorií apolitického, ryziho vojenského profesionalismu, snažících se zakrýt objektivní skutečnost, že důstojníci buržoazní armády jsou součástí mocenské struktury státu a nástrojem třídní moci buržoazie (s. 184).

Autor vychází z toho, že vojenský profesionalismus jako společenský jev je historicky, sociálně, politicky a technologicky determinován a že k jeho hlavním znakům patří třídní podmíněnost. Proto věnuje značnou pozornost třídnímu profilu a ideologii vojáků z povolání (s. 186—194). Hodnotí rovněž přístup buržoazních vojenských sociologů k rozporům a perspektivám vojenského povolání, jakož i jejich závěry o zániku masových armád.

Dotýká se tak aktuální problematiky soudobého imperialismu, zaujímá k ní zásadní kritické stanovisko a dokumentuje je na řadě příkladů z buržoazní vojenskociologické literatury. V závěru čtvrté kapitoly oprávněně konstatuje, že dějiny potvrzují pravidlo, že stát, jenž se zaměřuje na agresí a expanzi, vystačí s doktrínou výstavby profesionální armády na žoldnéřském principu koupě a prodeje bojové síly. Avšak stát, který svou vojenskou politiku orientuje výlučně na obranu, nemůže obcházet takový princip vojenské výstavby a přípravy ozbrojených sil, jakým je všelidový, všennárodní charakter obrany vlasti (s. 206).

V poslední, *páté kapitole*, rozebírá J. Hrabě poznatky buržoazní sociologie o vztazích mezi armádou a společností, což je oblast, kterou se zabývá specifická a postupně se konstituující vojenskociologická disciplína — sociologie vojenské politiky. Předmětem jejího zkoumání je vzájemná souvislost ozbrojených sil a společnosti, vztahy mezi civilní a vojenskou politikou, problematika militarismu a vztahy mezi vojáky a civilisty.

Autor podává výklad základních východisek buržoazní sociologie vojenské politiky a upozorňuje, že nedisponuje uspokojivou soustavou názorů, jež by umožňovaly z gnozeologického hlediska přijatelné zobecnění jednotlivých dílčích poznatků (s. 208). Analyzuje pojetí této problematiky u S. P. Huntingtona, S. Adrejewského, M. D. Fel-da, M. Janowitze a upozorňuje na metodologická úskalí dosavadních pokusů o typologii armádních systémů. Typologická metoda, k níž se hlásí i marxisticko-leninská sociologie, se v pojetí buržoazních sociologů vyznačuje řadou nedostatků. Hlavní slabinou je subjektivistický přístup k volbě indikátorů a povrchní empirismus (s. 215).

Interpretaci sociálních funkcí ozbrojených sil dokumentuje autor na přístupech řady buržoazních sociologů a dospívá k závěru, že jejich cílem je zastít třídní, kontrarevoluční a protilidový charakter buržoazní vojenské politiky. To platí o teoriích „národního zájmu“, „neutrality“ ozbrojených sil, „deterentu“ a „stabilizujících“ či „destabilizujících“ funkcí, stejně jako o různých neomilitaristických koncepcích (s. 224).

Vyjadřuje se rovněž k interpretaci civilní kontroly nad ozbrojenými silami v po-dání S. P. Huntingtona, M. Janowitze, J. van Doorna a dalších a poukazuje na jejich formálně právní a institucionální přístup, což příliš omezuje rámec sociologické ana-lýzy. Dospívá k závěru, že klíč ke zkoumání nespočívá v institucionálně a formálně právní rovině mocenského uspořádání vztahů mezi představiteli civilní a vojenské moci, ale v podstatě kapitalistického politického systému, v třídních zájmech buržo-azie a jejich politických i vojenských reprezentantů (s. 228). Celou kapitolu uzavírá autor kritikou buržoazní teorie militarismu.

Pozornému čtenáři jistě neunikne, že autor skutečně odpovídá na otázky, které nastiňuje v úvodu své knihy. A nejen to. Z teoretického a metodologického hlediska přesahuje jeho práce úzký rámec jedné oborové sociologické disciplíny a zařazuje se mezi významné vklady k šířeji založené a pojaté kritice buržoazní sociologie. Podle mého soudu je poučná i pro obdobné práce v dalších vědních oborech, například při kritické marxisticko-leninské analýze buržoazní sociální psychologie, buržoazní psy-chologie a dalších společenskovědních disciplín.

Kniha J. Hraběte názorně dokumentuje, v čem spočívají předpoklady kvalifikované marxisticko-leninské kritiky buržoazních teorií. Je to především ujasněný metodolo-gický přístup, vycházející z principu stranickosti. Je to dále teoreticky propracovaná a fakty podložená kritika jednotlivých směrů, škol a názorů. A posléze je to hluboká znalost autentických pramenů, teorií a názorů. To vše ve spojení s dlouholetou hou-ževnatou studijní a analytickou prací a s erudicí autora dává možnost vzniku zralého díla.

Autorova práce je významným přínosem k rozvoji vojenskociologického myšlení.

Prináší podněty k řešení celé řady otázek i v rámci marxisticko-leninské sociologie armády, týkající se například výzkumu a analýzy sociálních aspektů armádní organizace a instituce, procesu socializace a sociální adaptace příslušníků armády, současných rysů a perspektiv vývoje vojenského povolání, sociálního prognózování přípravy vojenských kádru atd.

Kniha je určena nejen úzkému okruhu odborníků, ale poučení v ní najdou i posluchači vojenských škol, vojáci z povolání, jakož i širší veřejnost zajímavá se o otázky armády.

Antonín Stojan

A. Burian: K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství (I. a II. díl)

České Budějovice, Výstavnictví zemědělství a výživy 1984, 243 s.

V prvním pololetí roku 1984 se objevila v každém zemědělském podniku ČSR tato účelová publikace MZVŽ, jejímž cílem je „příspěk k utváření souladu mezi prostředky a mechanismy řídicích činností a sociálními vlastnostmi lidského faktoru, k dosažení požadovaného chování zemědělských pracovníků účinnými a efektivními prostředky“.

V úvodu práce, odpovídající na požadavky vznesené XVI. sjezdem KSČ vůči našemu zemědělství a zejména vůči úrovni řídicích procesů v něm, autor letmo analyzuje výrobně ekonomické a sociální změny, jež československé zemědělství zaznamenalo od roku 1950, aby přiblížil specifika našeho zemědělce, který v procesech socializace tohoto sektoru sehrál dominantní roli a který dnes, v podobě rozhodující výrobní síly, určuje míru úspěchů tohoto resortu (stabilizujícího národního hospodářství a vyrábějícího strategické suroviny) i rychlost tempa jeho dalšího rozvoje.

Zkoumá vazby mezi kvalifikací lidského faktoru a produktivitou práce, efektivností a rentabilitou výroby a v další rovině mezi kvalifikovaností práce a mírou její kontrolovatelnosti — a dospívá k závěru, že další tempa rozvoje sektoru závisejí na schopnosti vedoucích pracovníků vychovávat angažované podřízené, zejména pak na těch kvalifikačních úrovních, kde jednoduchá kontrola práce selhává.

Angažovanost definuje jako *ochotu* vykonat více, než k čemu člověk může být donucen, a zabývá se jí jako „sociologickou kategorií“, kterou lze cílevědomě rozvíjet, ale také tlumit nebo dokonce likvidovat.

Zdroje angažovanosti vidí v rovině primární (utváření základních vztahů vůči lidem, věcem a práci) a v rovině sekundární (odvozující se od vztahů vůči vedoucímu, kolektivu, podniku a společnosti). Zde vstupuje zajímavými podněty i do sociologie výchovy.

Těžiště práce spočívá ve vyústění problému do sociologicky tvůrčím způsobem formulované teorie *pracovní motivace*, odvozené ze „stadií sociálního vývoje“. Autor se pokouší odpovědět na otázku „proč člověk pracuje — a co od práce očekává“, a to nejen v teoreticky modelovaném významu jednotlivých motivačních a stimulačních zdrojů, ale i pomocí důkazů z empirických výzkumů, provedených na reprezentativních souborech zemědělské populace v desetileté časové řadě.

Stadium I. (definované jako orientace na *existenční minimum*) je pro naši zemědělskou populaci nepřiznačné a malé procento, jež je tvoří, reprezentované vesměs členy JZD — důchodci, představuje spíše ztrátu náročnějších aspirací než východiskový stav. *Stadium II.* (definované potřebou materiální homogenizace s atraktivními vzory — a tedy i potřebou *mít*, vydělávat *co nejvíce za každou cenu*) projevuje ústupové tendence ve prospěch *III. stadia*, charakterizovaného požadavkem *zajímavého způsobu života*, „přiměřené“ peněžní odměny za práci, ale i volného času, rezervy sil a stále více i — *seberealizačních podmínek a obsahu*.

Četnost populace, jež může do každého stadia vstoupit, je v podstatě dána sociálně ekonomickou formací, v níž výrobní vztahy a výrobní síly vymezují prostor pro ekonomické a sociální děje i rozvrstvení společnosti: I. stadium je symptomatické pro předkapitalistické formace, kapitalismus dává „masový start“ stadiu II., s ním stojí a padá. III. stadium je „vymožeností“ společností zbavujících se nadvlády kapitálu — a konečně stadium IV. posouvá práci z postavení *prostředku* k obživě do roviny *seberealizační hodnoty*, tj. *cíle*, přirozené potřeby sanující nejen rozvoj společnosti, ale i člověka — nositele konkrétních pracovních činností.

Řada dedukcí vstupujících do roviny pracovních motivací, stimulací a do řídicích procesů dává téma k novému typu myšlení (v mnohém velmi blízkému sovětské orientaci posledního období) a k praktické aplikaci.

Od této analýzy lidského faktoru v zemědělství se pak rozvíjejí i další sociologické vstupy do problematiky subjektu, objektu a nástrojů řízení, obsažené v II. díle uve-

dené publikace. Značná pozornost je v nich věnována vedoucímu pracovníkovi, pracovní skupině, sociálnímu a pracovnímu klimatu a specifickým jednotlivých „nástrojů řízení“.

Práce je koncipována a formulována tak, aby zaujala řídící pracovníky zemědělských podniků, jimž je nejen adresována, ale i doručena. Velmi užitečná je tabulková a dokumentační část zaměřená jako důkazní i osvětlující aparát.

Zájem, který recenzovaná publikace vyvolala, svědčí o tom, že sociologie řídicí práce se stává stále více nástrojem schopným adekvátně přispět k naplnění aktuálního požadavku zvyšování úrovně řídicí práce — a to nejen v zemědělství.

Mojmír Hájek

G. G. Diligenskij a kol.: Socialnaja psihologija klassov. Problemy klassovoj psihologii v sovremennom kapitalističeskom obščestve (Sociální psychologie tříd. Problémy třídní psychologie v soudobé kapitalistické společnosti)

Moskva, Mysl 1985, 293 s.

Práce je zajímavým příspěvkem k poznání sociální struktury a společenského vědomí soudobého kapitalismu zejména proto, že reflektuje problematiku v dynamice jeho proměn a odráží aktuální změny sedmdesátých a počátku osmdesátých let, a to jak ve vývoji sociální struktury, v ekonomice a politickém systému, tak především v pohybu názorů, mínění, postojů, v hodnotových a politických orientacích. Studie předkládá bohatý faktografický materiál, závěry i hypotézy vycházejí z hluboké znalosti teorie i ze solidní datové báze, rozsáhlých statistických, sociologických a sociálně psychologických šetření v hlavních zemích vyspělého kapitalismu (USA, Velká Británie, Francie, NSR, Itálie, Japonsko). Autoři čerpají z literatury konce šedesátých let, sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Využívají zdroje marxistické proveniencce a z marxistických pozic interpretují data z výzkumů založených na nemarxistických teoretických a metodologických východiscích. Vyrovnávají se přitom s hlavními nemarxistickými koncepcemi sociální psychologie tříd. Práce je příspěvkem k prohloubení sociologického poznání problematiky, ve studii je na mnoha místech zdůrazněn její význam pro rozvoj marxisticko-leninské teorie a pro praxi mezinárodního dělnického hnutí. Růst složitosti společensko-ekonomických a politických vztahů kapitalismu poslední třetiny dvacátého století, jeho krize i rostoucí militantnost, svým způsobem i „poučenost“, to vše zvyšuje význam zápasu o vědomí lidí, a tím i zájem o pochopení sociálně psychologických faktorů a poznání dynamiky společenského vědomí.

V jednotlivých kapitolách sledují autoři vývoj potřeb, hodnotových orientací, politických postojů a jednání hlavních tříd a skupin ve vyspělých kapitalistických zemích. Přitom jejich vymezení blíže nediskutují, přejímají údaje sovětských ekonomů a odborníků Ústavu mezinárodního dělnického hnutí. Předkládají pak tento celkový obrázek sociální struktury: dělnická třída, včetně řadových zaměstnanců, představuje 61—66 % (v Japonsku a Itálii) až 77—80 % ekonomicky aktivních (v USA a Británii); buržoazie, včetně špiček manažerů 2—4 %; inteligence 5 % (v západní Evropě), 12—13 % (v Japonsku), 17—20 % (v USA); střední a nižší řídicí a správní pracovníci 4—6 %; skupina „samostatných“ (většinou maloburžoazie) se podílí na sociální struktuře 7,2 % v Británii, 8,7 % v USA, 13,5 % v NSR, 25,8 % v Itálii, 28,6 % v Japonsku.

Situace různých zemí je odlišná, soudobý vývoj přináší výrazné změny v povaze jednotlivých skupin a vede k rychlým restrukturacím podle řady hledisek. To vše se snaží autoři v nezbytné míře pochytit. Hlavní pozornost ovšem věnují dynamice společenského vědomí těchto skupin, a to v jejich bohaté vnitřní diferencovanosti.

Autoři jsou si vědomi náročnosti problematiky, někdy diskutabilnosti různých interpretací, výklad předkládají logicky utříděný, bohatě zdokumentovaný, mnohé otázky ponechávají otevřené — a to jak ty, které jsou vztaženy k postizení dlouhodobějších tendencí, tak zejména ty, které odrážejí poslední vývoj poznamenaný krizovými projevy, strukturálními změnami ekonomiky, tlaky neokonzervatismu.

V úvodu jsou rozebírány základní pojmy, vztah ideologie a sociální psychologie. Je zdůrazněna mnohotvárnost společenského vědomí v různých třídách a vrstvách i uvnitř jednotlivých skupin. Bohatá vnitřní diferencovanost vědomí je jak odrazem rozmanitosti v objektivním postavení, tak úrovně poznání třídních a skupinových zájmů. Jako nový rys autoři vyzdvihují rostoucí vliv samostatné poznávací činnosti mas na formování třídního vědomí.

Nejrozsáhlejší oddíl práce se zabývá společenským vědomím dělnické třídy. Proti buržoazním teoriím deproletarizace, tvrdícím, že dělnická třída se ve „společnosti konzumu“ rozpadá a ztrácí roli historického subjektu, staví autoři konkrétní objektivní marxisticko-analýzy. Ukazují, že proměny charakteru a obsahu práce vyvolané vědeckotechnickým rozvojem a relativně vysoký materiální standard vedou ke zvýšení a kultivaci potřeb, k diferenciaci podmínek života různých skupin dělníků a řadových zaměstnanců, k oslabení dříve vyhraněných specifík proletářského způsobu života. Vzrostl zájem o sociální vzestup (vlastní nebo děti), o obsažnou, tvůrčí, samostatnou práci. Tento růst potřeb v konfrontaci s možnostmi jejich saturace u velké části dělnické třídy vede k nespokojenosti s prací i ke „konzumní orientaci“ jako relativně nejschůdnější cestě saturace rostoucích potřeb. Přitom, zvláště v podmínkách krize, jde nezdůraznit, ale i o základní zajištění existence. Tento výklad staví autoři proti pohledu na dělníka jako na „spotřebitele“ bez zájmu o pracovní činnost. Protest proti odosobněné práci může přerůst v potřebu změnit stávající systém řízení. Na individuální úrovni může docházet i k přenosu zájmu do oblasti volného času, k útěku do soukromí, někdy i psychologické „lumpenproletarizaci“. Na druhé straně střet nových duchovních potřeb s těmi, které plynou z objektivního postavení proletariátu, znovu dokazuje neoddělitelnost uspokojení vyšších potřeb od zásadních změn v postavení třídy. To reprodukuje i typ aktivního bojovníka za třídní zájmy. Proti tvrzení buržoazní sociologie o „rozpadu třídního vědomí“ staví autoři i existenci exploatace, růst uvědomění si vlastní váhy dělnické třídy, přenos těžišť stávek z důsledků exploatace na sám její proces, politizaci stávek, rostoucí spolupráci dělnických odborů a odborů a akcí zaměstnanců. Ukazují ovšem i na mnohé problémy, rozporný vztah většiny dělníků k odborům, spjatý zejména s růstem požadavků na odbory.

Samostatná kapitola se zabývá odrazem třídních vztahů ve vědomí pracujících. Hovoří o kolektivistickém a kapitálu nepřátelském typu vědomí a o typu konformním. Krize dočasně snížila aktivitu dělnické třídy a zvýšila rozporuplnost jejich postojů a chování. Většinou je zřejmá protikladnost třídních zájmů, velký vliv však má reformismus. Autoři se domnívají, že na zesílení protikapitalistických tendencí působí růst intelektuální úrovně, zvláště u aktivistů dělnické třídy. Růst potřeb, včetně požadavků politických, vede i k větší kritičnosti k reformismu, která ale dosud nemá svůj odraz v odpovídajících politických pozicích. Výslednicí je odcizení politice, nedůvěra k politickým stranám a státu, neúčast ve volbách. Nespokojenost se může projevit i v pronikání konzervatismu, v podpoře silných buržoazních stran v důvěře, že obhájí „všenářodní“, tedy částečně i dělnické zájmy. Socialistické strany jsou pracujícími chápány jako součást vládnoucího politického systému, který alespoň do určité míry hájí i zájmy proletariátu.

Hlavu uzavírá kapitola o psychologii dělnické třídy v podmínkách krize na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Krize v sepětí se strukturálními změnami ekonomiky vede k prohloubení diferenciaci v postavení a bezprostředních zájmech jednotlivých skupin pracujících. Snížení možností saturace rostoucích potřeb zesiluje tendence „útěku do soukromí“, „skupinový egoismus“, pronikání konzervativních idejí, nezaměstnanost rozšiřuje deklasované vrstvy, mezi nezaměstnanými jsou šířeny ideje „autoritativního překonání krize“ apod. Proti tomu jsme svědky radikalizace nejpostiženějších vrstev proletariátu, části aktivistů dělnického hnutí a socialistických stran. I u konzervativnějších skupin dělnické třídy existuje vědomí nutnosti omezit zvlášť velkokapitálu. Jsou to pak zejména komunistické strany, které hledají demokratická východiska z krize. To vše svědčí o neudržitelnosti koncepcí o „rozpadu proletářského vědomí“, které vstoupilo na nový stupeň, charakterizovaný vyšší úrovní potřeb, růstem vlivu a organizovanosti dělnické třídy, šířícím se pochopením nutnosti spojit problémy třídy s perspektivou společenského rozvoje, schopností hlouběji poznávat své zájmy a cesty boje.

Druhá hlava je věnována zvláštnostem společenského vědomí buržoazie. První kapitola pojednává o „tradičním“ buržoazním vědomí, které jako jeden z typů přežívá. Je pro ně charakteristická zisková motivace, hospodářská etika, podnikavost, tendence k „výrobě pro výrobu“, spojená s potřebou moci, tvůrčí činnosti, „hry“, individualismus a autoritářství. Tyto vlastnosti nejvýrazněji projevovali zakladatelé „buržoazních dynastií“, zhruba ve třetí generaci roste podíl spotřebitelů bohatství, obzřetných v podnikání. V sociální reprodukci sehrávají nejvýznamnější roli přibuzenské svazky a vazby představující „sociální kapitál“. V situaci volby byl kapitalista orientovaný na výrobu připraven obětovat své sociální pozice ve prospěch podniku, pro kapitalistu orientovaného na zvýšení sociálního statusu bylo prvořadě upevnění „dynastie“, vlastnictví nechápe jako kapitál, ale rodinný dědičný majetek.

Rozvoj státně monopolistického kapitalismu vedl ke změnám v čele firem a ke změnám v psychologii. Sblížilo se postavení a vědomí podnikatelů a drobných výrobců, jimž hrozí stále krach a ztráta samostatnosti, vzrostl podíl orientovaných na status quo, těch, kdo jsou v zájmu sebezáchovy připraveni omezit růst svých podniků a „subdodavatelů korporací“.

Rozpor vzniká tehdy, kdy obecné zájmy třídy nutí podnikatele k podřízení se obecnějším normám. Až poznání závislosti míry zisku na exploataci celého proletariátu celou buržoazií vedlo k pochopení nutnosti součinnosti uvnitř vládnoucí třídy. Vedle buržoazie se subjektem moci korporací stalo vedení zahrnující i nejvyšší manažery. Jsou většinou námezdními pracovníky, pobírají však důchody převyšující tržní hodnotu jejich práce a účastní se na rozdělování zisku. Nejplněji obrazy sociálně psychologické tendence velkoburžoazie. Vysoká kvalifikace manažerů, jejich zapojení do organizovaných struktur korporací, typ kariéry, to vše utváří nový typ podnikatele — „korporativní osobnost“. Jeho svoboda je institucionálně omezena právy a povinnostmi kolegů, akcionářů, přijímá pravidla korporace. V rámci korporace je tedy soutěž „organizovaná“, mimo ni však pokračuje tržní živelnost. To nutí nejvyšší manažery přijímat normy chování vlastníka. Ovšem v chápání manažera je vlastnictví anonymní, stojí vůči němu ve funkcionálním vztahu. Korporace je institucí, pro niž je motiv zisku primární, pro manažera sekundární. Na prvé místo se dostává potřeba moci. To vede k pestrosti a rozpornosti v systému hodnot. Jestliže v tradičním systému hodnot byl kladen důraz na vlastnictví, zisk, autonomii podniku, pak v manažerském je kladen na profesionální kvality, řídicí kompetenci, osobní nezávislost v rámci korporace. Manažeri jsou obviňováni z „byrokratismu“ a „etatismu“. Tím však, že se jejich psychologie zakládá na hodnotách, jako zisk, trh, konkurence, integrují se plně do buržoazního modelu vědomí. Celkově vzrostl i stupeň poznání obecných zájmů třídy a potřeba zdůvodnit její panství. Manažeri jsou připraveni i jako ideologové své třídy, pomáhají formovat státně monopolistickou buržoazii, spojující svět podnikání a stát. Do popředí v současnosti staví „službu společnosti“ a s tím nejvýrazněji spjatou sociální politiku korporací, využívanou jak ve vztahu k dělnické třídě, tak ve snaze vyhnout se státním zásahům. Pro její nákladnost je však mohou realizovat jen velké korporace, pro většinu kapitalistů je nepřijatelná. Autoři nakonec ukazují na hodnotový systém neokonzervatismu a jeho dopady v praxi korporací, na to, že vztah tvrdých a pružných tendencí v sociální strategii buržoazie je konečnou výslednicí střetu buržoazie a organizovaného dělnického hnutí.

Třetí hlava analyzuje psychologii tzv. nových středních vrstev, inteligence a středních řídicích a správních pracovníků. Inteligence je vymezena jako skupina vysoce kvalifikovaných odborníků, výrazně vnitřně diferencovaná třídně, postavením, profesí, původem. Je orientována na činnost přinášející uspokojení, na vysoké postavení a prestiž. To vše posiluje individualismus, spjatý však s aspirací na společenskou prospěšnost. V procesu zmasování této kategorie si část vědců, vysokoškolských učitelů, právníků, lékařů apod. zachovává relativně široké možnosti svobodného tvůrčího rozvoje, význam duševní práce roste. Větší části inteligence jsou však úkoly stanovovány byrokratickými institucemi, sféra její samostatnosti se zužuje na volbu prostředků. Nejvýrazněji se tak vzniklý rozpor mezi hodnotovými orientacemi a reálnými motivy projevuje u technické inteligence, která je nejužší spjata se zájmy korporací, s „firemním patriotismem“. Většinou pokládá za nejvyšší hodnotu obsah práce, ale v reálném životě očekává především uspokojení z příjmu, kariéry, volného času, kompenzující neplnohodnotnost a odcizenost vlastní práce. Značná část inteligence se adaptovala na hodnoty kariéry a konzumu, nemalá část však hledá nový smysl své existence. To je ovšem typičtější pro inteligenci společenskovědní, uměleckou, pedagogickou apod., která je charakterizována vysokým zájmem o společenské problémy, živým bojem idejí, sociální aktivitou (autoři v této souvislosti zvláště zdůrazňují kategorii vysokoškolských učitelů). Pro mnohé se stalo hledání nových hodnot hledáním nového způsobu života v oblasti sexuálních a rodinných vztahů, vztahu k práci, majetku, ke kariéře. Nespokojenost s konzumní orientací, závislou a netvůrčí prací ovšem nezdávka otevřela cestu i krajnímu individualismu, sverázně přeměně antikonzumentství v manifestovanou daň módy. Autoři však ukazují, že vysoká úroveň potřeb a ideálů inteligence může vést k překonání individualismu a k jejímu získání pro aktivní angažovanost jak v liberálně demokratickém, tak nakonec i v dělnickém hnutí.

Zvláštností společenské aktivity inteligence, pokud jde o demokratické ideály, je ovšem často nepochopení třídní podstaty antihumánnosti ve společnosti, obavy z disciplíny a organizace a ochota podílet se spíše na živelných a amorfních hnutích. V padesátých a šedesátých letech bylo politické chování inteligence nesené nejčastěji

duchem technokratismu a reformismu, v sedmdesátých a osmdesátých letech se rozrůznilo. Zpočátku byl patrný pohyb doleva, krize pak vedla k výrazné polarizaci. Instinkt sociální sebezáchovy posílil tendence ke konzervatismu a útěku do soukromí, současně jsme však i svědky aktivního protestu značné části inteligence. Jeho obecným rysem je potřeba demokratizace a účasti na řešení společenských problémů, antimilitarismus. Hlavní je vytvoření optimálních podmínek pro svobodné vyjádření osobnosti. Eklekticismus ideálů (vedle reálných demokratických požadavků) oživuje i elitářské a utopicko-anarchistické tendence.

Samostatnou kapitolu věnují autoři řídícím a správním pracovníkům, jejichž špičky řadí k buržoazii (20 %), ostatní ke středním vrstvám. Byrokratizace, hierarchizace, drobení funkcí a jejich reglementace zužují prostor pro jejich samostatný přínos, oslabují jejich dříve pevnou identifikaci s podnikem. Střední kádry ostřeji reagují na ztrátu samostatnosti a smysluplnosti práce, rostou jejich požadavky na vlastní roli v rozhodování. To se dostává do rozporu s koncentrací moci špičkových manažerů a vede k oslabování svazků středních řídicích pracovníků s buržoazií. Autoři vyčleňují několik typů: tradiční, rozšířený buržoazně podnikatelský typ, ztotožňující se s firmou; „korporativní“, identifikující se nejen s firmou, ale i manažery své úrovně a se skupinou inteligence; typ řadící se do samostatné skupiny mezi kapitalisty a ostatní pracující, který usiluje o větší podíl na rozhodování. Zvláštní je vnitřně rozporný typ „občanskobyrokratický“, oddaný svému úřadu, ale současně chápající svoji práci jako občanské poslání. Řídící a správní pracovníci přikládají značnou váhu úloze státu, jsou nezářka přívrženci reformismu.

V závěru hlavy autoři zdůrazňují význam spojení dělnické třídy s novými středními vrstvami. Poukazují na obtíže, které plynou i z toho, že příslušníci těchto vrstev pocítují méně následky krize a restrukturalizace. To relativně posiluje jejich privilegované postavení a brzdí proces sblížování s ostatními námezdními pracujícími. Krize i zde zesiluje ochrannářské a konzervativní nálady vyúsťující v rozpornost vědomí těchto vrstev, které jasněji chápou své námezdní postavení a protikladnost zájmů svých a zaměstnavatele. Přes mínění některých západních teoretiků neexistuje antagonismus zájmů těchto vrstev a proletariátu.

Čtvrtá hlava analyzuje zvláštnosti vědomí a politického chování maloburžoazie. Zdůrazňuje rostoucí rozmanitost jejich typů a situací. Jedny skupiny jsou spjaty s technicky vyspělou výrobou (často spolupracují s velkými podniky), jiné pracují v zaostalosti (drobný obchod, značná část farmářů a řemeslníků). Cesta pozvolného vzestupu je reálná jen pro malou část maloburžoazie, drobný vlastník vidí, že jeho sociální existence je v rozporu s hlavními tendencemi vývoje. Na druhé straně reprodukuje představy o humanistické funkci drobného podnikání, které obsahují prvky kritiky byrokratizace a odosobnění, jsou však ve své podstatě iracionální. Vliv maloburžoazního způsobu života a myšlení se opírá o tradici posilovanou protestem proti důsledkům monopolizace a i o silnou přitažlivost „osamostatnění“ pro část námezdně pracujících. Maloburžoazie, ve své každodenní praxi pragmatická, není schopna reálné hodnotit skutečnost, více než jiným jsou jí vlastní stereotypy, individualismus jako nejvyšší životní princip a iracionalismus. Projevuje se vysokou emocionálností, kolísavostí, neadekvátností reakcí. Na druhé straně je maloburžoazie silně orientována na hodnoty práce a živelný demokratismus. Také relativní stírání rozdílů města a venkova, rodinné svazky i mobilitní dráhy umožňují pronikání hodnot ostatních tříd a vrstev pracujících do maloburžoazního prostředí.

Maloburžoazie představuje masovou základnu konzervatismu, který je namířen nejen proti progresivním změnám, ale i proti expanzi velkokapitálu. Podle konkrétní situace ta či ona stránka převládá. Kde je silný vliv dělnického hnutí na politickou kulturu země, bývá maloburžoazie častěji i spojencem dělnické třídy (Itálie, Francie). Jinak však má silnou psychologickou tendenci k sebezavřenosti. Přesto je nucena v politické rovině hledat spojení. Často se orientuje na „nadtřídní společenství“, národ, odtud maloburžoazní nacionalismus. Nízká úroveň skupinového uvědomění vede k antipatii ke kolektivním organizacím, ale současně k solidárním činům obhajoby bezprostředních zájmů. Charakteristická jsou masová živelná vystoupení, vzpoury, silné prostředky. Maloburžoazní hnutí mají obvykle rychlý průběh, obhajoba úzkých skupinových zájmů nepřerůstá v program, který by mohl být základnou spojení s jinými skupinami. Ve prospěch konzervatismu maloburžoazie působí nejen stálá hrozba pauperizace, ale i tradice, stereotypy, rigidnost. Komunistické strany mají nelehký úkol dát této skupině reálnou perspektivu, spojit její živelný demokratismus se socialistickými hodnotami.

Závěr publikace vyúsťuje do úvahy o důsledcích krize sedmdesátých a osmdesátých let pro úkoly dělnického hnutí. Věcná, solidně podložená analýza obsažená v recenzované publikaci je užitečným příspěvkem k řešení otázek dalšího rozvoje světového revolučního procesu.

Radomír Havlík

Konference „Teoretické a metodologické aspekty systémového inženýrství“

V závěru roku 1985 uspořádali řešitelé úkolu VIII-3-3 státního plánu základního výzkumu ve spolupráci s Komitétem aplikované kybernetiky ČSVTS a Domem techniky ČSVTS Plzeň, výrobními organizacemi, projektovými, účelovými a výzkumnými organizacemi a vysokými školami celostátní konferenci k současným otázkám systémové interdisciplinarity.

Tematicky byla konference zaměřena především na prohloubení teoretických a metodologických východisek pro navrhování výstavby a provozování složitých technických a smíšených sociotechnických, ekonomických a ekologických systémů z různých oblastí našeho národního hospodářství.

Záměrem pořadatelů bylo přispět tímto způsobem k přípravě a zajišťování úkolů osmé pětiletky v oblasti rozsáhlých investičních, inovačních a racionalizačních programů, jejichž úspěšné řešení je závislé na dovedném využívání a důsledném uplatňování systémového přístupu.

Jednání zahájil předseda sekce *Systémového inženýrství* Komitétu aplikované kybernetiky ČSVTS Z. Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) přehledovým referátem *Teoretická a metodologická východiska řešení systémových úloh*. Poukázal zejména na to, že v přírodních, technických i společenských vědách existuje mnoho rozdílných koncepcí systémů, pojmový aparát mnohdy není sjednocen ani v jednotlivých oblastech teorie. Přesto však lze postřehnout určité základní znaky, které jsou soudobým systémovým proudům ve vědeckém poznání společné. Jednak jde o tendenci ke stále vyššímu stupni generalizace a abstrakce, jednak o preferenci metodologických aspektů, přičemž často dochází k široké aplikaci formalizovaných matematických a kybernetických metod. Na rozvinutí souboru systémových kategorií měla vliv integrace přírodně technického, biologického a sociálního poznání. V závěru zdůraznil, že teorie systémů může výrazně přispět k řešení složitých teoretických i praktických problémů. Je však nutno mít neustále na paměti, že je to pouhý nástroj, jehož je možno účelně a úspěšně používat pouze za předpokladu vysoce rozvinutého myšlení lidí.

Program konference byl rozvržen do čtyř tematických okruhů. Pátým okruhem bylo téma panelové diskuse *Systémové inženýrství v osmé pětiletce*. V prvním tematickém okruhu, *Teoretická a metodologická východiska systémového inženýrství*, v příspěvku *Formátové řízení složitých a rozlehlých systémů* J. Beneš (Ústav teorie informace a automatizace ČSAV, Praha) analyzoval specifický způsob řízení komplexu prostřednictvím řídicího systému nazvaného formátor, který řídí jeho formu i funkci. Řízení evoluce, kooperace a situační řízení lze realizovat jediným formátorem, jenž tvoří s řízeným objektem samočinně se zdokonalující systém. Formátor řídí kooperační vztahy elementů systému určováním zásad spolupráce.

J. Skála (Vysoká škola strojní a textilní, Liberec) hovořil o *principech strukturní teorie systémů s rozloženými parametry*. Tato originální teorie, byť vysoce abstraktní, vzbudila zaslouženou pozornost pro možný vliv na zásadní změny praxe konstruování a projektování. J. Zeman (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha) vystoupil s referátem *K otázkám vzniku a podstaty uspořádanosti*. Podrobil marxistické kritické analýze teorii disipativních struktur a doposud známé teorie vývoje. Pokusil se o klasifikaci filozofických přístupů k procesům „vznikání“ a tzv. „bilance pořádku“.

O *sociálně ekonomických aspektech teorie možnosti* hovořil M. Vítek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice). Zdůraznil nezbytnost systémového přístupu, která je dána tím, že rozvoj soudobé teorie možnosti není jen záležitostí matematiky, speciálně teorie fuzzy množin, ale je zároveň záležitostí filozofie, logiky, teorie systémů i speciálních věd, jakož i ekonomie, sociologie, psychologie, historie. Spojil pojem možnost s kategorií „fuzzy systémů“ a „možnostních systémů“, v nichž se hledají, tvoří a rozvíjejí jednotlivé potence a vývojové trendy. Možnost tu vystupuje jako doposud nerealizovaná skutečnost.

Druhý tematický okruh, *Systémový výzkum a jeho uplatnění*, byl uveden referátem F. Kutty (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) *Nové podmínky rozšířené reprodukce a systém řízení společenských procesů*. Zabýval se genezí teorie řízení a významem společenskovědních teorií, zvláště sociologické, pro rozvíjení systému ří-

zení. Sociologie se musí na jedné straně opírat o poznání ekonomických zákonitostí, na druhé o poznání přírodních zákonitostí. V současné době dostávají společenské vědy významný impuls ze společenské praxe požadavkem na vypracování vědecké prognózy sociálního rozvoje společnosti do r. 2010. Sociologie stojí před úkolem vypracovat jednak obecnou sociologickou teorii, jednak sociální prognózu. Obě musí být založeny na systémových principech interdisciplinarit při současném zaměření analýz na rozvoj subjektivního lidského faktoru, musí vycházet z poznatků demografie a z poznatků ekonomie při hodnocení temp ekonomického rozvoje, strukturních změn ve společenské pracovní síle a konečně všech forem rozdělování. Musí respektovat změny v obsahu a charakteru práce i vývoje sociálně třídní struktury ze zvláštním zřetelem na sociální rozvoj dvou základních buněk a subjektů sociálně třídní struktury — rodiny a pracovního kolektivu. Vývoj sociálně třídní struktury je nutno zkoumat a prognózovat z demografického i geografického aspektu. Dále je nutno zkoumat i prognózovat ochranu a tvorbu životního prostředí ve všech jeho aspektech. Výzkum a prognóza by měly být předpokladem dalšího rozvoje socialistického způsobu života, jehož ekonomickým základem je životní úroveň. Systém řízení sociálních procesů je hlavním nástrojem realizace sociální politiky komunistické strany.

V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se zabýval metodologickými otázkami přeměny vědeckých poznatků v praktická opatření. J. Jünger a P. Gerlich (Vysoká škola báňská, Ostrava) prezentovali příspěvek *Užití systémových přístupů při identifikaci systémových charakteristik řízení ekonomických soustav*. E. Tóth (Vysoká škola ekonomická, Praha) připravil příspěvek *K systémovým koncepcím řízení*, zaměřený na analýzu cílově orientovaných přístupů zvyšování účinnosti řízení a jejich průmětů do procesů zdokonalování řízení.

V příspěvku *Metodologické otázky souhrnné prognózy ČSSR* se J. Jirásek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zabýval metodickými poznatky zpracování prognózy Československo 2000. Ukázal na současné společenské problémy a jejich vazby s globálními problémy. Zdůraznil sociální kompetenci inženýrů, kteří jsou hlavními nositeli technického pokroku.

Třetí tematický okruh, *Uplatnění systémových přístupů v technických, přírodních a společenských vědách*, uvedl příspěvek prof. V. Čecha (Vysoká škola strojní a elektronická, Plzeň) *Systémová interpretace obnovy inženýrsko-technické pracovní síly strojních a elektrotechnických oborů*. Reprodukce inženýrsko-technické pracovní síly uvedených oborů se často interpretuje jako řada izolovaných problémů a fází, jako počty studentů, absolventů, obsah studia, umísťování a rozmísťování atd. V řízení této oblasti se projevuje nedostatečné propojení uvedených problémů s důsledky pro efektivnost reprodukčního procesu. Platnost vývojových principů dialektiky v analýze systémů dokumentoval v příspěvku *Metodologické problémy chování otevřených systémů s autoregulací* J. Kamaryt (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Z. Pitra (České vysoké učení technické, Praha) hovořil na téma *Metodologické otázky navrhování ASR technologických procesů*. Analyzoval aspekty hodnocení automatizovaných systémů řízení technologických procesů, komponentní, strukturní a funkcionální.

O uplatnění systémových přístupů ve výzkumu dělnické třídy hovořil J. Vlácil (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha) v referátu *Dělnická třída a vědeckotechnický rozvoj*. J. Vlček (České vysoké učení technické, Praha) uvedl v příspěvku *Tendence dalšího rozvoje výpočetních systémů* souhrn technických a technologických požadavků na současné i budoucí výpočetní systémy, jak vyplynuly z poslední konference IFIP (International Federation for Information Processing). Zdůraznil také význam techniky jako civilizačního a sociálního faktoru.

Čtvrtý tematický okruh, *Metodologie systémového inženýrství*, uvedl B. Řezníček (České vysoké učení technické, Praha) referátem *Jak dále v metodologii systémového inženýrství*. Rozebíral aktuální otázky návrhu metodologie systémového inženýrství nové generace. Analyzoval postavení systémového inženýrství jako oboru a zdroje pro další rozvoj jeho metodologie. Došel k závěru, že v uplynulém období bylo ve všech vědních oborech získáno dosti poznatků pro to, aby bylo možno dále rozvíjet metody systémového inženýrství. Zvláštní pozornost bude nutno věnovat otázkám spojeným s expertními systémy. J. Petr (České vysoké učení technické, Praha) přednesl příspěvek *Analýza chování systému*. E. Kindler (Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha) přednesl informaci *Systémovost jazyka SIMULA*. M. Brejcha (Ústřední výzkumný a zkušební ústav k. p. Škoda, Plzeň) analyzoval dosavadní vývojové směry aplikací systémového přístupu a uplatňování systémových poznatků. Precizoval základní pojmy, systematizoval systémové řešení a definoval chyby v systémové práci;

systémové myšlení dovoluje snadněji definovat, kategorizovat i analyzovat praktické problémy.

Pro celou konferenci byla charakteristická vysoká aktivita účastníků a fundovaná diskuse. Zvlášť úspěšná byla panelové diskuse. Základní téma *Systémové inženýrství v 8. pětiletce* bylo diskutováno ve třech směrech: 1. očekávaná společenská objednávka na rozpracování teoretických a metodických otázek systémového inženýrství, 2. která vědní odvětví budou inspirativní, 3. metodologie systémového inženýrství nové generace. Systémové inženýrství vzniklo ze spojení systémových teorií a tradičního inženýrství a toto spojení se v průběhu posledních více než dvaceti let upevnilo. Novou etapu rozvoje systémového inženýrství je nutno spojit s přechodem od extenzivních k intenzivním formám společenského rozvoje a s prohlubováním komplexnosti společenského řízení. Využívání systémových disciplín je spojeno se třemi základními aktivitami ve společenské výrobní základně: inovacemi, investicemi a racionalizací. Jeho intenzifikační význam tkví v překonávání tradičních odvětvových přístupů.

Z konference vyšel námět programu rozvoje systémového inženýrství v dalším období, především jako sekce *Komitétu aplikované kybernetiky ČSVTS* i jako vědní disciplíny. Jde o typickou průřezovou disciplínu bez vlastní institucionální základny, je proto velmi důležitá těsná spolupráce s ostatními společenskými organizacemi, výzkumnými, vývojovými, poradenskými, výrobními organizacemi, vysokými školami i územními orgány. Nadále se považuje za účelné:

- zaměřit politickovýchovnou a vzdělávací činnost na pořádání konferencí, kolokvií, sympozií a seminářů orientovaných na jednotlivé tematické okruhy systémového inženýrství;
- zabývat se vybranými teoretickými a metodologickými aspekty systémového inženýrství, jako jsou například tendence uplatnění systémových teorií ve společenských vědách, v přírodních vědách, v technických vědách, systémové inženýrství a kybernetika, automatizace, elektronizace a vědecké řízení, systémové inženýrství v navrhování technických a organizačních systémů, automatizovaných systémů řízení, prognostika, projektování, modelování a implementace systémů, systémové řešení spolehlivosti, jakosti, kontroly, efektivnosti;
- zabývat se aplikačními otázkami systémového inženýrství a ostatních systémových disciplín v jednotlivých oblastech národního hospodářství, plánování, statistiky a výkaznictví, územního řízení a kultury;
- všestranně propagovat systémové inženýrství, které je významným nástrojem řešení složitých úloh socialistické výstavby, všimnat si také ideologických aspektů systémových disciplín;
- všestranně rozvíjet poradenskou, expertizní a metodickou činnost při řešení úkolů praxe; úspěšná propagační práce musí vycházet z hlubokých znalostí a praktických zkušeností získaných při řešení systémových úloh.

V závěru konference byl zdůrazněn požadavek aktivní tvůrčí práce vědeckých a technických pracovníků ve prospěch rozvoje naší socialistické společnosti podle požadavků a úkolů formulovaných stranickými a vládními orgány.

Vladimír Pernica

СТАТЬИ

<i>Зих Ф.</i> : Освоение социологических законов общественного развития в практической деятельности людей	321
<i>Гордон Л. А. - Назимова А. К.</i> : Техничко-технологический прогресс и социальное развитие рабочего класса в Советском Союзе	330
<i>Чех В.</i> : Микромир труда	341
<i>Бубелини Я.</i> : Социально-психологический климат трудового коллектива — некоторые теоретические и методологические вопросы	351
<i>Витек К.</i> : Существуют резервы в борьбе с преступностью?	363

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я. - Ржегакова Б.</i> : Множественная и частная ассоциация в таблицах сопряженности	374
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Мусил Л.</i> : Размеры восприятия труда: исследование личностных установок работников на подрядных монтажах	395
<i>Сейферт И.</i> : Прогулы работников предприятия добывающей промышленности, проживающих в общежитии — причины и взаимосвязи	403

РЕЦЕНЗИИ

<i>Мишович Я.</i> : Социология 1985	407
<i>Лесный И.</i> : 27-ой комплект журнала Демография	410
<i>Павлу Д.</i> : М. Матоуш, К характеру и причинам изменений в идеологической борьбе	412
<i>Кабатек А. - Харват Ф.</i> : П. Сак, Социальное развитие молодежи	415
<i>Стоян А.</i> : Й. Грабе, Критика современной буржуазной социологии в армии	419
<i>Гаек М.</i> : А. Бурриан, К социологическим проблемам управленческой работы в сельском хозяйстве	424
<i>Гавлик Р.</i> : Г. Г. Дилигенский и колл., Проблемы классовой психологии в современном капиталистическом обществе	425

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Перница В.</i> : Конференция «Теоретические и методологические аспекты инженерной системотехники»	429
--	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1986, číslo vyšlo v srpnu 1986.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—.

Table des Matières No. 4/1986

ARTICLES

Zich F.: Appropriation des lois sociologiques du développement social dans l'activité pratique des hommes	321
Gordon L. A. — Nazimová A. K.: Progrès technique et technologique et le développement social de la classe ouvrière en Union soviétique	330
Čech V.: Micromonde de travail	341
Bubelini J.: Climat socio-psychologique du collectif de travail — quelques problèmes théoriques et méthodologiques	351
Vitek K.: Existent-elles des réserves dans la lutte contre la criminalité?	363

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Řehák J. — Řeháková B.: Association multiple et partielle dans les tables de contingence	374
--	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

Musil L.: Dimensions de la perception de travail: recherche des attitudes des ouvriers engagés aux travaux de montage extérieur	395
Seifert I.: Absences indisciplinées des travailleurs de mines qui habitent les logements communs	403

COMPTES RENDUS

Mišovič J.: Sociológia 1985	407
Lesný I.: 27ème année de la revue Démographie	410
Pavlu D.: M. Matouš, K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase (Sur le caractère et les causes des changements dans la lutte idéologique)	412
Kabátek A. — Charvát F.: P. Sak, Sociální vývoj mládeže (Développement social de la jeunesse)	415
Stojan A.: J. Hrabě, Kritika soudobé buržoazní sociologie armády (Critique de la sociologie de l'armée bourgeoise contemporaine)	419
Hájek M.: A. Burian, K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství (Quelques problèmes sociologiques de la gestion en agriculture)	424
Havlík R.: G. G. Diligenskij et al., Проблемы классовой психологии в современном капиталистическом обществе (Problèmes de la psychologie de classes dans la société capitaliste contemporaine)	425

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Pernica V.: Conférence „Aspects théoriques et méthodologiques de l'engineering de système“	429
--	-----

Contents No. 4/1986

ARTICLES

Zich F.: Appropriation of Sociological Laws of Social Development in the Practical Activity of People	321
Gordon L. A. — Nazimová A. K.: Technico-technological Progress and the Social Development of the Working Class in the Soviet Union	330
Čech V.: The Microworld of Work	341
Bubelini J.: Sociopsychological Climate of the Working Collective — Some Theoretical and Methodological Issues	351
Vitek K.: Are there Reserves in the Struggle against Criminality?	363

METHODOLOGICAL COLUMN

Řehák J. — Řeháková B.: Multiple and Partial Association in Contingency Tables	374
--	-----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

Musil L.: Dimensions of Work-perception: Attitude Research in Outside Assembly Workers	395
Seifert I.: Wilful Absence of Workers of a Mining Enterprise Sharing a Common Lodging-house. Causes and Implications	403

Cena 10 Kčs

PE 4584

REVIEWS

Mišovič J.: Sociológia 1985	
Lesný I.: 27th Volume of the Review „Demog	
Pavlu D.: M. Matouš, K povaze a příčinám zm	
Nature and Causes of Changes in the Ideological Struggle	412
Kabátek A. — Charvát F.: P. Sak, Sociální vývoj mládeže (Social Development of Youth)	415
Stojan A.: J. Hrabě, Kritika soudobé buržoazní sociologie armády (Criticism of the Contemporary Bourgeois Military Sociology)	419
Hájek M.: A. Burian, K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství (On Sociological Problems of Managerial Work in Agriculture)	424
Havlík R.: G. G. Diligenskij et al., Проблемы классовой психологии в современном капиталистическом обществе (Problems of Class Psychology in Present-day Capitalist Society)	425

NEWS AND INFORMATION

Pernica V.: The Conference „Theoretical and Methodological Aspects of System Engineering“	429
---	-----

Inhalt Nr. 4/1986

ABHANDLUNGEN

Zich F.: Aneignung der soziologischen Entwicklungsgesetze der Gesellschaft in der praktischen Tätigkeit der Menschen	321
Gordon L. A. — Nazimová A. K.: Technisch-technologischer Fortschritt und die soziale Entwicklung der Arbeiterklasse in der Sowjetunion	330
Cech V.: Mikrowelt der Arbeit	341
Bubelini J.: Sozialpsychologisches Klima des Arbeitskollektivs—Einige theoretische und methodologische Fragen	351
Vítek K.: Gibt es Reserven im Kampf gegen die Kriminalität?	363

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Rehák J. — Reháková B.: Mehrfache und partiale Assoziation in Kontingenztabellen	374
--	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Musil L.: Dimensionen der Arbeitswahrnehmung: Einstellungen erforschung bei auswärtigen Montagearbeitern	395
Seifert I.: Mutwillige Arbeitsausfälle der eine gemeinsame Herberge teilenden Arbeiter eines Bergbaubetriebs — Ursachen und Zusammenhänge	403

REZENSIONEN

Mišovič J.: Sociológia 1985	407
Lesný I.: Der 27. Jahrgang der Zeitschrift „Demografie“	410
Pavlu D.: M. Matouš, K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase (Über das Wesen und Ursachen der Umwandlungen im ideologischen Kampf)	412
Kabátek A. — Charvát F.: P. Sak, Sociální vývoj mládeže (Soziale Entwicklung der Jugend)	415
Stojan A.: J. Hrabě, Kritika soudobé buržoazní sociologie armády (Kritik der gegenwärtigen bürgerlichen Militärsoziologie)	419
Hájek M.: A. Burian, K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství (Zu soziologischen Problemen der Leitungsarbeit in der Landwirtschaft)	424
Havlík R.: G. G. Diligenskij et al., Проблемы классовой психологии в современном капиталистическом обществе (Probleme der Klassenpsychologie in der gegenwärtigen kapitalistischen Gesellschaft)	425

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Pernica V.: Die Konferenz „Theoretische und methodologische Aspekte des Systemingenieurwesens“	429
--	-----